

OBSAH

ÚVOD	7
1. Dostupná literatura	10
1.2 Práce s prameny	11
1.3 Jazyková úprava.....	17
2. DEFINICE DENÍKU	19
2.1 Deník v prostředí koncentračního tábora	20
3. GHETTO TEREZÍN	24
3.1. Děti a mládež jako vězni	26
3.2 Morální vliv ghetta na děti	28
3.3 Vztah k tvůrčí činnosti.....	30
4. ČASOVÁ ROVINA	33
4.1 Vzpomínky na domov a kamarády	33
4.2 Reflexe přítomnosti. Působení ghetta a jeho smysl	36
4.3 Sny a představy o svobodném životě	39
5. PROSTOROVÁ ROVINA	42
5.1 Mimo ghetto	42
5.2 Uvnitř ghetta	46
5.4 Iluze versus realita života	53
6. VĚDOMÍ ŽIVOTA	59
6.1 Reflexe a úvahy o životě a světě kolem.....	60
6.2 Sebekritika a sebereflexe	64
6.3 Seberealizace a životní plán.....	70
7. VĚDOMÍ SMRTI	77

7.1 Transпорты	78
7.2 Představa o „Východu“	85
7.3 Přímý kontakt se smrtí	93
ZÁVĚR.....	98
PRAMENY A LITERATURA	107
SUMMARY	115
SEZNAM PŘÍLOH	116
PŘÍLOHY	117

ÚVOD

Deníky lze považovat za důležitou součást lidského života. Zejména v dětství jsou oblíbeným prostředkem pro vyjádření pocitů a myšlenek. Pokud si dítě píše deník, je také zpravidla jeho jediným čtenářem, někdy se může po uplynutí dlouhé doby stát majetkem rodiny. Široká veřejnost se mohla setkat s vydanými deníky umělců či cestovatelů, avšak dětské deníky byly až donedávna věcí veskrze soukromou. V Evropě se začaly zveřejňovat materiály, které znali krátce po druhé světové válce pouze svědci a bývalí vězňové koncentračních táborů a také malá část historiků a badatelů. S těmito materiály se objevily deníky dětí a dospívající mládeže, jež obsahovaly svědectví o jejich útlaku, pronásledování a věznění. Že je tento pramen fascinující i pro veřejnost dosvědčuje rozruch, který nastal po vydání deníku dospívající dívky Anny Frankové.¹ V Čechách, už v roce 1967, vydalo nakladatelství Naše vojsko knihu *Deníky dětí*,² kde jsou publikovány deníky českých a polských dětí, vězněných v ghettech a táborech středovýchodní Evropy. Po roce 2000 vychází deník Petra Ginze,³ Otty Wolfa⁴ či Věry Kohnové.⁵ Pro badatele byly publikovány úryvky deníků v některých sbornících.⁶ Lze se domnívat, že tento pramen, odkazující k jednomu z nejhrůznějších období lidských dějin, je laickou veřejností přitahován jak svou formou denních záznamů, tak faktem, že pochází od generace, která vždy měla právo na beztrestnost a důstojné životní podmínky. S dětmi však bylo nakládáno jako s vězni a trestanci. Toto porušení spravedlnosti a občanské svobody je patrné ze stránek každého dětského deníku, který se nám po válce zachoval.

Tyto prameny jsou hodnotné také pro historický výzkum, badatelé mohou díky osobním záznamům zakrýt některá bílá místa. Na druhou stranu je potřeba tento historický pramen vnímat s odstupem a porovnávat jej s faktograficky hodnověrnějšími materiály. Nicméně jsou deníky jedním ze zdrojů, které subjektivním způsobem vypovídají o situaci člověka v koncentračním táboře (v tomto případě v ghettu Terezín). Stejně tak byla malá část deníkových záznamů použita v mé bakalářské práci,⁷ v níž jsem využila i další dostupné prameny, abych tak popsala život dětí a mládeže v Terezíně. Na základě četných monografií a archivních materiálů jsem vylíčila hmotné podmínky, ve kterých vězni žili. Tím byly popsány také podmínky, ve kterých musela

¹ FRANKOVÁ, Anne. *Deník*. Praha: Triáda, 1991.

² HOŘEC, Jaromír (ed.). *Deníky dětí*. Praha: Naše vojsko, 1961.

³ PRESSBURGER, Chava. *Deník mého bratra*. Praha: Trigon, 2005.

⁴ WOLF, Otto. *Deník Otty Wolfa*. Praha: Sefer, 2011.

⁵ KOHNOVÁ, Věra. *Deník*. Středokluky: SUSA, 2006.

⁶ Např. FEDOROVÍČ, Tomáš. Deník Pavla Weinera. In: *Terezínské listy 31/2003*. Praha: Oswald, 2003. s. 63-88.

⁷ BERČÍKOVÁ, Nikola. *Děti v terezínském ghettu*. Praha: Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta, Ústav židovských studií, 2010. 59 s. Vedoucí bakalářské práce PhDr. Lena Arava-Novotná, Th.D.

žit nejmladší a mladá generace vězňů. Obsáhlá část o výchově dokazovala, že dětem byla věnována velká pozornost a ani při omezených možnostech neustávaly snahy o jejich výchovu a vzdělávání. Použila jsem několik písemných pramenů, které po těchto dětech zůstaly. Byly to zejména časopisy,⁸ dále nepublikovaný deník dospívající dívky,⁹ nepublikované deníkové záznamy, které po válce přechovávala jedna z přeživších vychovatelek¹⁰ a navíc vydané deníky Helgy Weissové¹¹ a Helgy Kinsky Pollakové.¹² Všechno tento podklad posloužil jako ilustrace vnímání terezínského ghetta očima dětí a mladých lidí.

Dalším důvodem, proč jsem si vybrala téma deníků z terezínského ghetta a téma holocaustu jako takového je můj osobní postoj k této problematice. Domnívám se, že odborné faktografické studie nestačí komplexně pojmut fenomén koncentračních táborů. Vedle informací o jejich účelu, provozu a dopadu je třeba nechat zaznít výpovědi obětí a svědků. Tyto výpovědi se liší a mění s dobou, ve které byly zachyceny. Všechny budou svědčit o hrůze a bolesti, ale záleží, zda zazní bezprostředně po válce nebo padesát let po ní. Přeživší si tvoří odstup, dostává se mu informací, které v koncentračním táboře nebo v těsné době po jeho osvobození nebyly k dispozici, třídí své vzpomínky a také zapomíná. Deník je unikátní svým zpřítomněním minulosti. Ten, kdo jej psal, nevěděl nic o své budoucnosti, nemohl nahlížet z perspektivy přeživšího. Deník vypovídá o konkrétních situacích a pocitech, bez možnosti nadhledu. Badatel, který má deník k dispozici, může zcela přesně vnímat situaci tak, jak ji vnímal vězeň. Zajímá – li nás dnes období holocaustu se všemi jeho aspekty, měly by nás pak také zajímat prožitky jeho obětí. Specifická doba dějin, které se dostalo četné pozornosti a na kterou má každý člověk přirozeně své otázky, vyžaduje také přístup ke specifickým pocitům a reflexi lidí, kteří toto období prožívali.

Tato práce stojí na několika myšlenkách, které se pokusím ve svém vlastním bádání obhájit a dále rozvíjet: dětské deníky, pocházející z terezínského ghetta z let 1942 – 1945, neobsahují pouze zrcadlení vnějších okolností a podmínek, ale také duševní reflexi těchto událostí. Mohlo by se říci, že děti nevnímaly události věznění v ghettu tak jako dospělí, protože byly chráněné a nebyly z rozumového hlediska schopné pochopit reálnou situaci v jejím pravém smyslu a konečném důsledku. Pro tuto studii je však důležitá teze, že právě toto děti chápaly a snažily se proti realitě bojovat svými vlastními silami. Děti, zralé na psaní deníků, si uvědomovaly pocit

⁸ *VEDEM*. Časopis. 1942 – 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 1317. Nebo *BONACO*. Časopis. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. A 1846.

⁹ BRÖSSLEROVÁ, Ruth. *Deník*. 1942 – 1945. Sběrka Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

¹⁰ LAUSCHEROVÁ, Irma. *Ze zápisů a pamětí terezínského čísla*. In: *Terezínské listy 14/1985*. Praha: Oswald, 1985.

¹¹ HOŘEC, Jaromír (ed.). *Deníky dětí*. s. 19-69.

¹² BRENNER-WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*. Brno: Barrister & Principal, 2007.

nesvobody a nejistotu spojenou s nacistickými plány ohledně jejich budoucnosti. Proto k jejich deníkům přistupuji z hlediska dvou aspektů – aspekt vědomí života a aspekt vědomí smrti. Vědomí života se v denících objevuje všude tam, kde zaznívá hlas touhy po svobodě, kde si dítě plánuje svoji životní cestu a cíle a kde vypráví o své účasti na životě, ať už kulturním, společenském, pracovním apod. Dítě v těchto podmínkách vnímá život a jak uvidíme – vědomě téměř stejnou měrou jako nevědomě. Lze tvrdit, že právě toto můžeme označit za strategii jeho přežití. Vědomí smrti je totiž v dítěti neustále přítomno, i když v některých denících to nemusí být prokazatelné, a to jak ve formě transportů na Východ tak přímým kontaktem se smrtí v ghettu. I přes tyto skutečnosti a jejich reflexi je dítě schopné dále vytvářet svůj vnitřní život a vyvíjet se. Přes nejistotu, která je v tomto případě existenciální, buduje dítě svůj život a to uprostřed místa smrti. Je třeba říci, že pocit nejistoty a strachu z budoucnosti byl spíše intuitivní, protože v tomto případě záleželo na tom, jaké informace dětem poskytovali dospělí a kolik jim toho zamlčovali. Na stránkách deníku i v osobních vzpomínkách přeživších lze vidět obě možnosti, buď toho dítě vědělo málo anebo stejně tolik, co dospělý.

Na začátku práce bude krátce zmíněna definice deníku jako takového a jeho úloha v koncentračním táboře podle článku Lukáše Havlína, publikovaném v časopise *Biograf*.¹³ Toto periodikum obsahuje příspěvky, týkající se biografické sociologie. Tento obor stojí na empirickém výzkumu (auto)biografických dat, kterých může být nepřehledné množství – v našem případě jsou to právě deníky.¹⁴ Do této teoretické části spadá také uvedení do obecné problematiky terezínského ghetta, života dětí, jejich kulturní seberealizace a morálního vlivu ghetta na děti. Kromě posledně zmiňovaného jde o upravený abstrakt mé bakalářské práce a proto zmiňuji ve zkrácené formě pouze základní informace. Druhá, praktická část bude vycházet z vlastní četby a analýzy archivních materiálů (s výjimkou deníku Hany Bořkovcové Knappové), které mám k dispozici. V závěru se pokusím své poznatky co nejzodpovědněji shrnout. Je třeba dodat, že aspekty, které jsem si při četbě deníků zvolila, jsou jedny z mnoha a že k těmto pramenům lze přistupovat různým způsobem. Můj přístup je jedním z možných a je možné, že během zpracovávání deníků vystoupí do popředí ještě další důrazné aspekty.

¹³ HAVLÍN, Lukáš. *Deník jako prostor přežití* [online].

¹⁴ Zdeněk Konopásek. *Biografická sociologie* [online].

1. Dostupná literatura

V úvodních kapitolách, ale i v praktické části, se budu opírat o dobře známé publikace, které jsou k tématu ghetta dostupné. Nejrozsáhlejší z nich je třídílný svazek H. G. Adlera *TEREZÍN 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství*.¹⁵ Tato publikace je plná pramenů a rukopisů, nasbíraných krátce po válce a doposud nebylo sestaveno ucelenější dílo. V druhém díle nazvaném *Sociologie* se Adler věnuje na několika stranách i problematice židovských dětí a úloze *Jugendfürsorge* (Péče o mládež, její funkce vysvětlena v kapitole Ghetto Terezín). Další kniha, která se strukturovaně zabývá ghettem je *Město za mřížemi*, psaná dvěma bývalými vězni.¹⁶ Zajímavou sondou do sociologie a psychologie tehdejších vězňů je kniha *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*.¹⁷ Chceme – li najít monografii, která se v plném rozsahu věnuje terezínským dětem a mládeži, pak existují dvě takové. *Pevnost nad propastí. Já, děcko bloudící?*¹⁸ je plna obrazového i písemného materiálu. Více systematicky se pak dané problematice věnuje nedávno vydaná práce Dany Kasperové *Výchova a vzdělání židovských dětí v protektorátu a v ghettu Terezín*.¹⁹ Tyto dvě monografie kompletují veliké množství pramenů a interpretují je ve světle současného bádání. Obrazový materiál s komentáři a některé básně a prózy z dětských časopisů lze nalézt v již dříve vydané knize *Je mojí vlastní hradba ghatt?*²⁰ kterou redigovali dva z přeživších chlapců domova L 417.

Přímo dětí se také týká obsáhlý článek *Děti a mládež v Terezíně*,²¹ ze kterého lze čerpat poznatky o materiálním životě a umělecké tvorbě a dále článek *Deníky terezínských vězňů*,²² kde autorka využívá několika pramenů jako jsou deníky, památníky a časopisy. Dalšími články jsou

¹⁵ ADLER, Hans Günther. *TEREZÍN 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství. Díl I. – Dějiny*. Brno: Barrister & Principal, 2006.

Dále: ADLER, Hans Günther. *TEREZÍN 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství. Díl II. – Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006.

A dále: ADLER, Hans Günther. *TEREZÍN 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství. Díl III. – Psychologie*. Brno: Barrister & Principal, 2007.

¹⁶ LAGUS, Karel; POLÁK Josef. *Město za mřížemi*. Praha: Naše vojsko, 1964.

¹⁷ UTITZ, Emil. *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*. Praha: Dělnické nakladatelství, 1947.

¹⁸ MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí. Já, děcko bloudící?* Praha: Bergman, 2009.

¹⁹ KASPEROVÁ, Dana. *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu Čechy a Morava a v ghettu Terezín*. Praha: nakl. Filozofická fakulta UK v Praze, 2011.

²⁰ KRÍŽKOVÁ, Marie Rút; KOTOUČ, Kurt Jiří; ORNEST, Zdeněk. *Je mojí vlastní hradba ghatt?* Praha: Aventinum, 1995.

²¹ CHLÁDKOVÁ, Ludmila. Děti a mládež v Terezíně. In: (eds) Boldt, Frank. *Malý a velký svět takzvané terezínské opery „BRUNDIBÁR“ a toulky česko-německo-židovskou minulostí – Brundibárovým Terezínem – až po dnešek s 39 pozastaveními Josefa Brodského*. Cheb: Nadace Evropské Comenium, 2000. s. 97-103.

²² CHLÁDKOVÁ, Ludmila. Deníky terezínských vězňů. In: *Terezínské listy 25/1997*. Praha: Oswald, 1997. s.120-126.

Nejmenší vězni v Terezíně,²³ jehož autorka sama prošla Terezínem a dalšími koncentračními tábory a *Terezínská výchova*.²⁴ Všechny tyto publikace a články se opírají o stejné prameny, které jsou k dispozici v Židovském muzeu (dále jen ŽMP) a v Archivu Památníku Terezín (dále APT). Jde o výroční zprávy vychovatelů,²⁵ dětskou časopiseckou tvorbu, deník Egona Redlicha,²⁶ denní rozkazy,²⁷ různé seznamy vydávané židovskou samosprávou, vzpomínky zachycené krátce po válce, osobní výpovědi autorům atd. Tak je možno sestavit hodnověrný obraz o životě a výchově dětí v ghettu Terezín. Prameny vytvořené dětskou rukou jsou však z mého pohledu nejhodnotnější. Hodně pozornosti bylo a je věnováno časopisům a právě dostupným deníkům. Mým úkolem bylo nalézt deníky, kterým nebyla věnována až taková pozornost a hodnotit je jako celek.

1.2 Práce s prameny

První deník, se kterým jsem se setkala už při bakalářské práci ve Vzdělávacím centru PT je deník Ruth Brösslerové (narozena 19. 5. 1929).²⁸ Úryvky z něj se objevily ve výše zmiňovaných článcích Ludmily Chládkové a v některých diplomových pracích, které vedla. Ruth byla do Terezína deportována transportem U 968²⁹ dne 28. ledna 1942 z Brna spolu s rodiči a o pět let mladším bratrem. Nejprve žila s matkou a později se dostala do několika dívčích *heimů*. Její deník patří k obsáhlejším, autorka si jej psala téměř každý den a to od 25. ledna 1942 do 6. května 1945, celkem jde o tři sešity. V celém prvním sešitu je na dvojstránce vždy zápisek a nějaký obrázek, který se k popisovaným událostem vztahuje. Objevují se zde především dívčí postavy, vybavení pokojů, znak dětského domova apod. Také obsahuje látkovou mašli. Je psán vždy velmi čitelně a úhledně. První dvě části jsou psány na nelinkovaném papíře, třetí část na čtverečkovém papíru. Deník je uložen v archivu ŽMP, Sběrka Terezín. Zápisky z Ruthčina deníku jsou kombinací vnímání reality tvrdého vězeňského života, strachu o rodinu a dívčího

²³ HÁJKOVÁ, Věra. Nejmenší vězni v Terezíně. In: *Terezínské listy* 26/1998. Praha: Oswald, 1998. s. 58-65.

²⁴ FRANKOVÁ, Anita. Terezínská výchova. In: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha: Academia, 1998. s. 114-120.

²⁵ *Roční zpráva za l. 1943-1944*. 1944. ŽMP, inv. č. 303a. Nebo: *Zprávy k 1. výročí založení domova*. 1943. ŽMP, inv. č. 304/1.

²⁶ REDLICH, Egon. *Deník*. 1942 – 1944. APT, inv. č. 12831.

²⁷ *Denní rozkazy*, 1941 – 1944. ŽMP, inv. č. 143.

²⁸ BRÖSSLEROVÁ, Ruth. *Deník*. 1942 – 1945. ŽMP inv. č. 324a.

²⁹ Transport nazvaný písmenem U, 968 je přidělené osobní číslo vězně.

dospívání, snění o budoucnosti a s tím spojené nejistotě. Nabitý obsah tohoto deníku by jistě zasloužil samostatné bádání a mnohem větší zviditelnění, protože jako celek nebyl deník zatím nikde publikován. Ruth Brösslerová, později Blažková, byla odvezena 5. února 1945 Červeným křížem, transportem Ew 1048, do Švýcarska a válku tak přežila.

Druhým deníkem, který jsem zahrnula do této práce, je deník Hany Platovské (narozena 17. 5. 1929).³⁰ Dívka přijela s rodiči do Terezína transportem Bd 777 z Prahy dne 4. září 1942. Byla jedináček a po celou dobu žila s matkou, nejprve v mansardě v Hamburských kasárnách a poté v jiných ubikacích, kde vždy žilo několik dalších žen a dívek. Originál jejího deníku je uložen v APT a není mi známo, že by jeho části nebo dokonce celek byly publikovány. Deník není příliš dlouhý, jde o jeden sešit, který si autorka psala od 1. března 1944 až po 17. září 1944, poslední zápisek končí měsíc před transportem do Osvětimi. Byť byla dívka stejně stará jako Ruth Brösslerová, začala svůj deník psát o dva roky později a proto je písmo vypsanejší a z obsahu je znatelné, že dívka je vyspělejší. Také ona psala čitelně a při zkoumání jsem neměla potíže s téměř žádnými slovy. Obrázků je zde málo a jsou méně radostné, leckdy až praktické, ale velmi výmluvné a proto je ještě v příslušných kapitolách více popíši. Hanka píše nejvíce o své práci a z jejích slov je velmi citelný pocit křivdy a zármutku. Ale jako ostatní dívky, jejichž deníky zde budu prezentovat, si i ona psala úryvky básní a snila o své budoucnosti. Té se nikdy nedožila. Byla v Osvětimi zavražděna spolu se svými rodiči. Odjeli transportem Er 16. října 1944.

Třetí deník je chlapecký. Psal si jej Martin Robitschek (narozen 24. 4. 1930),³¹ který žil v dětském domově Q 609 a to na *heimu* A. Do Terezína přijel transportem Ec 21 dne 17. května 1944 a žil zde sám bez rodičů a to až do února 1945, kdy byl do ghetta deportován jeho otec. Pocházel ze smíšené rodiny, neboť maminka byla katolička. Domov Q 609, kde bydlel, byl unikátní tím, že vydával vlastní časopis, zvaný *Kamarád*. Éra tohoto časopisu byla však v době psaní Martinova deníku u svého konce. Martinův deník začíná 3. srpnem 1944 a končí po měsíci, 2. září 1944 (jde o pouhé tři listy). O několik málo dní později vyšlo předposlední číslo *Kamaráda* a v druhé polovině září poslední číslo. Lze se tedy domnívat, že si chlapec psal deník, inspirován tak chlapci, se kterými bydlel (jako redaktor v časopise nefiguruje). Této domněnce přispívá i fakt, že deník nemá žádný úvod, jak je u ostatních deníků obvyklé. Autor nezmiňuje příjezd do Terezína a jak strávil dobu, po kterou si deník nepsal. Tato doba byla dlouhá více jak dva měsíce a přesto deník začíná záznamem o počasí a denním programem chlapce. Ostatní zápisy jsou podobné, obsahují denní aktivitu, činnost v domově a téměř vždy soupis toho, co daný den obědval a večeřel. O jeho pocitech či stesku se zde nepíše nic. Také u tohoto deníku mi

³⁰ PLATOVSKÁ, Hana. *Deník*. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 5248.

³¹ ROBITSCHKEK, Martin. *Deník*. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 11769.

není známo, že by byl doposud publikován. Deník je k dispozici v APT. Konec deníku, datovaný na září 1944, je stejný jako jeho začátek – působí nedokončeně, přestože se Martin Robitschek dočkal v Terezíně osvobození.

Deník Evy Herrmannové (narozena 21. 7. 1929)³² začíná 7. dubnem 1944 a končí nedatovaným zápisem z roku 1946. Jde o dva linkované sešity a vzhledem k častým zápisům je deník velmi obsáhlý, délkou přibližně stejně dlouhý jako deník Ruth Brösslerové. Je uložen v archivu ŽMP a s jeho publikací jsem se zatím nesetkala. Eva přijela do Terezína transportem Dc 171 9. června 1943. Pocházela z Prostějova, kde zanechala oba své rodiče. Také ona vystřídala několik dívčích *heimů* a téma dětského domova a kamarádek vyplňuje podstatnou část jejího deníku. Nalezneme v něm malé kresby a na jedné stránce jsou páskou přilepené chlapecké vlasy. Další značná část deníku se věnuje říjnovým transportům roku 1944 do Osvětimi, psala si dokonce i názvy transportů. Ze začátku je písmo úhledné, posléze velmi neúhledné. Objevují se zde dva odlišné pravopisy. V tomto deníku se prolíná radost, způsobená uplatněním v pěveckém sboru a účastí na dětských představeních a stesk a obava o rodiče. Eva si zapisovala také příběhy, které sama vymýšlela a které dokazují, že byla velmi chytrá. Svého snu, o kterém si do deníku několikrát psala, se nikdy během pobytu v ghettu nevzdala a poté, co přežila a byla osvobozena v Terezíně, jej ve svém životě naplnila.

Čtvrtý deník, datovaný od 15. července 1943 do 5. března 1945, není vlastně deníkem v pravém slova smyslu. Jeho autorka Maud Stecklmacherová (narozena 26. 5. 1929)³³ si zaznamenávala své slohové práce a deníkových záznamů je zde velmi málo. Přijela do Terezína 4. července 1942 transportem Aam 693 z Olomouce s oběma rodiči a mladší sestrou. Bydlela na stejném pokoji jako Ruth Brösslerová a byla silně ovlivněna sionismem. Pro obě dívky je společné, že jejich otcové během věznění v Terezíně zemřeli. Zápisky, které se nezabývají tématem sionismu, jsou velmi melancholické a duchaplné. Nezabývají se příliš praktickým životem v ghettu a přítomnost je v nich zratelná pouze ojediněle. Jsou psány v zhruba měsíčních intervalech čitelným kulatým písmem. Svůj deník publikovala Maud Stecklmacherová – Michal Beer ve své vzpomínkové knize.³⁴ V Terezíně byla dívka vězněna přes tři roky a dočkala se zde s matkou i sestrou osvobození.

³² HERRMANNOVÁ, Eva. *Deník*. 1944 – 1946. Sbíрка Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

³³ STECKLMACHEROVÁ, Maud. *Výpisky z deníku a slohových prací*. 1943 – 1945. Sbíрка Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

³⁴ BEEROVÁ, Michal Maud. *Co oheň nespálil*. Prostějov: Muzeum Prostějovska v Prostějově, 2005. Ke zkoumání deníku jsem však použila pouze archivní materiál, nikoliv tuto knihu.

Poslední deník, který jsem se rozhodla použít, psala dívka, o málo starší než ostatní děvčata. Jmenovala se Hana Knappová (narozena 4. 6. 1927)³⁵ a její deník vyšel posmrtně z iniciativy jejího manžela Aleše Bořkovce. Od vydání neuplynulo zatím příliš času, ale veřejnost zná Hanu, provdanou Bořkovcovou, jako spisovatelku literatury pro děti a mládež. Důvod, proč jsem tento deník zařadila do své práce, ačkoliv je typologicky odlišný, je jeho ryzí emoční reflexe terezínského ghetta. Deník začíná poměrně dlouho před deportací do Terezína a jako třinácti až čtrnáctileté děvče si Hana zaznamenává spíše faktické události. Po příjezdu do Terezína transportem Di 253 z Prahy dne 13. července 1943 se toto ale radikálně mění a deník se stává místem duševních úvah a emocionálního vypětí. Hana začne psát deník uměleckým stylem, který se na první pohled zdá, jako by se ho smrt a bída ghetta netýkala. O to razantnější a ostřejší jsou ale výkřiky, které ze zápisků vyčnívají. Nejde tu o výkřiky strachu, stesku nebo utrpení. Hana Knappová si je jako málokdo vědoma toho, co se skutečně děje. Ona opravdu žije přítomností, aniž by musela popsat jediný praktický den v ghettu. Je si plně vědoma neuvěřitelnosti systému koncentračního tábora, její pohled je nadčasový a přímý. Hana se mnohem více než fyzické likvidace bála toho, že nacismus decimuje lidského ducha a že tyto činy nebude lidstvu umožněno nikdy pochopit. Proto je z mého pohledu deník velmi cenný a ačkoli se od ostatních deníků liší, jeho autorka byla z věkového hlediska pořád ještě dítě. Hana byla s rodiči a mladším bratrem deportovaná do Osvětimi transportem Er 1025 16. října 1944, stejným jako Hana Platovská. Otec a bratr byli zavražděni, ale Hanka s matkou osvobodili Rusové ve Wohlau.

Dále zde budou předloženy dva zápisky z deníku Charlotty Weinsteinové, provdané Verešové. Jeho kopie, psaná v němčině, je uložena v archivu ŽMP. Úryvky z něj lze najít v anglicky psané publikaci *Terezín*³⁶ a následně v překladu do češtiny v knize *Utajené deníky*.³⁷ Archiv oddělení pro dějiny šoa v ŽMP dále uchovává dětský deník Bohumily Pickové, památník Erika Bäumela, Raji Engländerové, Michala Grünbauma a velmi obsáhlý deník Pavla Weinera. Vydání se dočkaly již zmiňované deníky Helgy Weissové a Helgy Kinsky Pollakové. Helga Weissová je veřejnosti známá především mnoha svými kresbami, které se podařilo uchovat a z těchto kreseb byl v roce 2011 sestaven dokumentární film o jejím životě v ghettu.³⁸ Deník Helgy Pollakové je prezentován v rámci vzpomínkové knihy *Děvčata z pokoje 28*.³⁹ Helga se v ghettu kamarádila s Evou Herrmannovou, jejíž slova v knize také zaznívají. Kniha je zaměřena

³⁵ BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit mi leží na kolenou*. Praha: Plus, 2011.

³⁶ EHRMANN, František (ed). *Terezín*. Praha: Council of Jewish Communities in the Czech Lands, 1965. s. 109-122.

³⁷ HOLLIDAYOVÁ, Laurel. *Holocaust a válka očima dětí (Utajené deníky)*. Praha: prostor, 1997.

³⁸ *Helga L-520*. Režie Miloš Zvěřina. 2011.

³⁹ BRENNER-WONSCHICKOVÁ. *Děvčata z pokoje 28*.

především na kulturní život, kterého se Helga ve velké míře účastnila a vzdává hold všem účastníkům nejhranější dětské opery Brundibár. Kniha pak podtrhuje morální sílu a naději jednoho dívčího pokoje v terezínském ghettu. Je známá po celém světě. Obě Helgy přežily deportaci do Osvětimi.

Další deník je zveřejněn v publikaci Eleny Makarové.⁴⁰ Dívka se jmenovala Věra Segerová. Úryvky jsou doplněny jejími kresbami, ze kterých je znatelné, že mohla být velmi nadějnou malířkou. Věra byla zavražděna v Osvětimi, přepsaný strojopis deníku věnovala Památníku Terezín její teta.⁴¹

Respektovaná věková hranice, kdy se dá ve výzkumu z oblasti ghetta Terezín hovořit o dětech, je patnáct let.⁴² Tuto věkovou hranici nepřekročil při prvním zápisku do deníku žádný z jeho autorů. U Hany Knappové je situace odlišná tím, že ač si deník začala psát jako třináctiletá, záznamy o Terezíně a z Terezína píše už jako šestnáctiletá. Také v dalších denících můžeme zachytit až několikaleté období života dítěte, kdy se z něj stává dospívající člověk. Například Ruth Brösslerová začala svůj deník psát ve dvanácti letech a skončila několik dní před svými šestnáctými narozeninami. Proto se v názvu této práce objevuje *Strategie přežití dětí a mládeže...*, neboť v našem případě jde jak o děti, tak zároveň o dospívající mládež. Tyto dvě věkové kategorie, které se prolínají, budou souhrnně a zkráceně nazývány pouze „děti“. Během svého bádání v APT a ŽMP jsem nezaznamenala deníky výrazně mladších dětí. Ruth Brösslerové a Pavlu Weinerovi (narozen 13. 11. 1931) bylo dvanáct let, když začali s psaním deníku a mladší dítě, které by si deník vedlo jsem zatím nenašla. Tento fakt je poměrně logický, když si uvědomíme, že deník byl pro děti osobním dílem, které vyžadovalo určitou zručnost a schopnost formulovat své myšlenky. Ty se netýkaly jen strohých popisů, ale skutečné reflexe, kterou je dítě schopno rozvíjet v určitém věku. Mladší děti se literárně realizovaly na poli dětských časopisů, který vzniklo v Terezíně několik.

Materiál, který jsem zde představila, se pokusím analyzovat v rámci jednotlivých kapitol podle jejich charakteristických aspektů, které jsem si zvolila. Jak bude vysvětleno v druhé kapitole, v denících se prolínají tři základní časové roviny a to minulost, přítomnost a budoucnost. Tyto roviny působí buď samostatně nebo se vzájemně prolínají. V těchto úsecích, pro které existují charakteristické situace a témata, se autor deníku pohybuje. Prostorová rovina je dělena na „tady“ a „venku“. Hranicí jsou „zdi ghetta“. Buď je člověk uvnitř nebo za jeho zdmi. Zápisky o „tady“, tedy o ghettu, jsou určitým protipólem k zápiskům o „venku“, tedy o

⁴⁰ MAKAROVA, Elena. *Pevnost nad propastí...*, s. 71-87.

⁴¹ *Vzpomínka. Opis deníku Věry Segerové, 1942.* 1970. Sbíрка vzpomínek. APT, inv. č. 4188.

⁴² SMÉKALOVÁ, Ilona. Kolik dětí zemřelo v Terezíně? In: *Terezínské listy* 26/1998. Praha: Oswald, 1998. s. 73

domově, o okolním světě. Jedny jsou ohledně ghetta skeptické a druhé si idealizují místo, které bylo domovem a které, jak děti doufaly, bude jejich domovem i po válce. Domnívám se, že při systematickém zkoumání deníků je potřeba tyto dva základní časoprostorové aspekty ponechat. V rámci časoprostoru pak můžeme vyzdvihnout již zmiňované roviny vědomí života a smrti. Rovina života vystupuje v denících nevědomě, ale existují zápisy, kdy si dítě život uvědomuje a přímo píše o lidské existenci. Toto by snad nebylo nic neobvyklého, kdyby se autor deníku nenacházel jako vězeň v koncentračním táboře. Vědomí života se projevuje v záznamech o dětském *heimu* a jeho kolektivu, o účasti a seberealizaci na dětských představeních, ale i ve vylíčení zvyků, které připomínaly život před válkou. Rovinu smrti jasně představují transporty do Osvětimi. Ty byly pro děti sice cestou do neznáma, ale toto neznámo vnímaly jako nicotu, temno a nepředstavitelný prostor.⁴³ Při transportech přišlo dítě o své kamarády, vychovatele či rodiče a tato skutečnost je v denících přítomna v podobě stesku a strachu o milované. Ti vězni, kteří měli v *Ältestenrat* rodinného příslušníka či přítele, se snažili z transportů tzv. vyreklamovat. Nikdo nechtěl opustit Terezín, který byl sice úděsný a podmínky, které poskytoval byly zcela nedostačující, ale vězeň znal fungování a pravidla ghetta, která při jejich dodržování zajišťovala, alespoň z většiny, přežití. Tuto „transportní“ náladu děti vnímaly a zaznamenávaly do svých deníků. Zažily ji už jednou a to při deportacích ze svých domovů do Terezína. Tehdy byly ale ze společnosti vyloučeny. Zde v Terezíně nebyl nikdo vyloučen na okraj⁴⁴ a proto se stal s přicházejícími transporty strach kolektivním a tím měl i na dětskou psychiku drtivější dopad. Zajímavý se mi v této souvislosti jeví deníkový záznam, jehož obsahem je zašifrovaný text. Tyto šifry byly smluvené mezi dvěma děvčaty v případě, že by se jedna z nich dostala do Osvětimi a mohla napsat dopisnici. Mohlo by snad i toto být vnímáno jako strategie k přežití?

Ohledně třídění zápisků do jednotlivých kapitol je třeba poznamenat, že jsem z velké většiny ponechala záznamy úplné. Domnívám se, že takto lze lépe nahlédnout do dětského myšlení a uspořádávání myšlenek, než kdyby byly věty vytrhávány z kontextu. Tím lze ale některé takové záznamy přiřadit k několika aspektům (kapitolám) najednou a proto se budu vždy snažit vybrat tu nejdůležitější linku, nejdůraznější podstatu deníkového záznamu a osvětlit její místo v rámci toho kterého aspektu.

⁴³ V kapitole 7.1 Transporty a 7.2 Představa o „Východu“ bude blíže popsáno jakým způsobem děti toto téma vnímaly a jak byly informované.

⁴⁴ Ve smyslu etnického a náboženského vyloučení.

1.3 Jazyková úprava

Oficiálním jazykem terezínského ghetta byla němčina. Německá terminologie se v dětských denících běžně objevuje, leckdy však v nesprávné či počeštělé podobě. Uvedu nejčastěji používaná německá slova a ta, která budou uváděna německy i v teoretické části této práce: *Ältestenrat* (Rada starších), *Judenältester* (židovský starší), *Jugendfürsorge* (Péče o mládež), *Freizeitgestaltung* (Oddělení pro volný čas), *Heim* (domov), *Betreuer* (vychovatel), *Transportleitung* (Vedení transportů), *Entwesung* (odhmyzování), *Ghettowache* (Stráž ghetta), *Hilfsdienst* (Pomocná služba), *Lichtsperr* (zákaz svícení). Tato slova se ohýbala podle pravidel českého pravopisu a u některých bylo zvykem psát je s malým počátečním písmenem. Takže vzniklo běžně užívané sousloví „na *heimu*“ nebo „naše *betreuerka*“.

Dále existovaly termíny, u kterých byl v denících upřednostňován český ekvivalent a tak je také budu používat: zkrášlování (*Stadtverschönerung*), menáž (*Menage*), denní rozkaz (*Tagesbefehl*), ghetto peníze (*Ghettogeld*).

V ghettu vznikl novotvar od německého slova *Schleuse* (propust', stavidlo, ústí) na *šlojzka*. Jednalo se o budovu, kde se shromažďovali vězni po příjezdu do Terezína nebo při transportech do Osvětimi. Zde byli evidováni. Od tohoto slova pak vzniklo sloveso *šlojzovat*, které v Terezíně znamenalo „opatřit si krádeží“. Dále vzniklo slovo *bonkes* (j.č. *bonke* nebo *bonka*), což byly pro změnu nepodložené fámy, které se týkaly zejména průběhu války a chodu ghetta. V uzavřeném prostoru, jakým ghetto bylo, se tyto fámy šířily a těšily velké oblibě. Všechna slova budou použita v souladu se zavedeným územím.

Budovy a ulice byly nazývány podle čísel podle obvodů a bloků. Terezín byl vojenským městem a proto byly jeho ulice vystavěny kolmo a pravidelně. Příčné ulice byly označeny písmenem Q, podélné písmenem L. Proto se pod pojmy L 417 běžně rozumí chlapecký domov nebo pod názvem L 410 dívčí domov. Některým domům bylo ponecháno označení bloku, např. v D VI. se nacházelo *Entwesung*. Kasárny dostaly názvy podle německých a českých měst nebo oblastí. Takže byly například Magdeburské kasárny, Podmokelské kasárny, Hamburské kasárny, Vrchlabské kasárny a podobně.⁴⁵ V denících jsou ale často uváděny ve zkrácené formě, tedy Magdeburk, Podmokly, Hamburk, Vrchlábí.

Slovo Žid budu psát s velkým počátečním písmenem, jak je to v současné badatelské práci, která se týká dějin holocaustu, běžné. Označuje se jím etnikum, které má společné nejen kořeny náboženské, ale také historické, jazykové a kulturní. Dále budu používat zavedeného úzu a psát

⁴⁵ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 102-103.

Východ (označující Polsko) s velkým počátečním písmenem. Takto se s tím setkáme i v denících a dalších neformálních pramenech.

Citace deníkových záznamů bude kvůli přehlednosti vždy na nové řádce zvýrazněna kurzívou. Domnívám se, že tímto způsobem bude přispěno k lepší čitelnosti a zorientování se v textu. Záznamy dále nebudou dávány do uvozovek jako je to u přímé citace běžné a na konci každého úryvku najdeme v závorce iniciály jeho autora. Citaci pramenů nebudu nadále v konkrétních deníkových záznamech uvádět a opakovat. Signifikantní budou iniciály autora. I tento postup je v souladu se zavedeným územ s jakým se setkáme ve sbornících typu *Terezínské listy* či *Terezínské studie a dokumenty*. Výjimku tvoří deník Hany Knappové, který byl čerpán z vydané publikace a proto bude v tomto případě vždy uvedena citace monografie s příslušnými stranami. Deníky budou citovány bez gramatických chyb, ale ponechala jsem hovorové výrazy, abych alespoň zčásti zachovala autenticitu textu. Např. když Hana Platovská píše v množném čísle, používá vždy femininum. Někde to může být opodstatněné, píše-li o dívkách – kamarádkách, ale v ostatních případech byl text upraven. V některých částech se nepodařilo rozluštit písmeno či celé slovo, na tento problém bude upozorněno hranatou závorkou. Názvy měsíců na začátku každého záznamu psaly některé děti římskou číslicí. Aby však měly záznamy jednotný ráz, upravila jsem číslice do tvaru podstatného jména.

2. DEFINICE DENÍKU

Abychom mohli přistoupit ke konkrétním deníkům, které budu v této práci prezentovat, musíme nejprve říci, co to deník je a jakou má funkci. *Ottův slovník naučný* říká o deníku toto:

*denník, lat. diarum, jest zápisný sešit nebo kniha, do níž si kdo zaznamenává, co se mu za den pamětihodného nebo zajímavého přihodilo nebo naskytlo. Dle obsahu svého může býti d. obchodnický neb umělecký nebo cestopisný apod. Zvláště důležitý jest denník studentský, do něhož si chlapec nebo mladík studující zapisuje nejen každodenní události školní i mimoškolní, ale i myšlenky své o zjevech literárních, o knihách přečtených, jakož i výňatky z dobrých spisovatelů apod. Jest to jakýsi druh autobiografie, i nemálo přispívá k sebrání a soustředění myslí mladického věku, náchylného k roztržitosti; pro dospělého člověka jest takový d. takřka zrcadlem vývoje sil intelektuálních i ethických.*⁴⁶

*Encyklopaedia Britannica*⁴⁷ definuje deník jako formu autobiografického psaní, která pravidelně zaznamenává a reflektuje události z pisatelova života. Autor je otevřenější, než kdyby psal text určený primárně veřejnosti. To, že se výraz deník objevuje v latině, značí jeho starověkou tradici. Mimo odhalení autorovy osobnosti jsou deníky obrazem sociologických a politických jevů dané doby. Deníky z novější doby mají také mnohem více uměleckou formu.

Z těchto definic můžeme vyvodit několik závěrů. Za prvé, psaní deníku je činnost pravidelná. Předpokládá se, že autor má na psaní nějaký zájem. Pokud by ho neměl, přispíval by nepravidelně, až by psaní deníku úplně vzdal. Tento zájem, který může být, byť nevědomky, záměrem, je silný a smysluplný, protože jen ve věcech smyslu máme chuť pokračovat. Za druhé vidíme, že deník má jistou spojitost s autobiografií. Objevují se v něm osobní data, zkušenosti, myšlenky a reflexe pisatelovy osoby. Deník tedy není nějakým seznamem, sumarizací či kalendářem událostí, ale jejich reflexí a jak udává *Encyklopaedia Britannica*, také sebeodhalením. Z toho lze vyvodit, že pisatel stojí o sebereflexi, že stojí o čas, který stráví sám nad sebou a který stráví úvahou nad minulostí, přítomností a budoucností. Má – li deníková forma psaní starou tradici, dokazuje to, že je něčím stálým a ozkoušeným, něčím, k čemu se lidstvo jako takové bude vždy vracet. Za třetí nám deník dává možnost vykreslit společnost své doby a to z různých úhlů a aspektů. Záměrně používám slovo vykreslit, protože většina historických,

⁴⁶ Kolektiv autorů. *Ottův slovník naučný: Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí (Volume 6)*. Praha: nakladatelství J. Otto, 1893. s. 301.

⁴⁷ *Encyklopaedia Britannica. Diary (literature)* [online].

společenských a dalších událostí je zároveň reflektována pisatelovým vnímáním, ať už vědomě nebo nevědomě. Za čtvrté je zvýrazněna funkce studentského deníku, neboli deníku dítěte – mladého člověka. *Ottův slovník* naznačuje, že pro dítě je deník místem, kde se může svěřovat se svými nejnítěrnějšími myšlenkami, jež se stydí nahlas vyslovit. Vždyť přece výňatky z básnických sbírek není úplně běžné téma mezi dětmi navzájem ani mezi dětmi a rodiči. Dítě si do deníku píše něco, co ho bytostně oslovuje. Důvěrníkem se mu stává deník, ale v konečném důsledku se stává důvěrníkem sám sobě. Z toho je patrné, že dítě zakouší něco, co je signifikantní dospělým lidem – existenciální sebereflexi, vnímání Já v tomto světě. Další funkcí, jak ji vidí *Ottův slovník*, je soustředění mysli, která u dětí není ještě příliš konzistentní. Dospělý člověk pak může v deníkových záznamech vidět vývoj svého intelektu a morálního uvažování.

Deník je soukromým, časem prozkoušeným „sektorem“, ve kterém se pohybuje pouze jeho tvůrce, zde si nastavuje vlastní pravidla a ztvárňuje do psaného slova reflexi událostí, které ho v životě utvářejí a ovlivňují. Psaní deníku má svůj účel. Ten nemusí být z počátku patrný a autor sám postupně objevuje své cíle a priority. Jeden a snad nejpodstatnější z účelů psaní deníku v koncentračním táboře si ukážeme v následující kapitole.

2.1 Deník v prostředí koncentračního tábora

Budu vycházet ze článku Lukáše Havlína, který byl publikován v českém sociologickém časopise *Biograf*.⁴⁸ Autor článku má za cíl nejen popsat, co je to deník, ale zasadit psaní deníku do kontextu koncentračního tábora a vyjavit jej jako „prostor pro přežití“. První část článku má za pomoci metodologie smazat hranici mezi jednáním a psaním.⁴⁹ V druhé části má hlavní slovo logoterapie Viktora E. Frankla. Třetí část je pak dokazování předchozích tezí na deníku Egona Redlicha, který byl vydán v roce 1995.⁵⁰

Mezi životem a psaním je vnímán podstatný rozdíl. Život je brán jako realita, kdežto psaní je pouhou reprezentací reálného, symbolickým jevem. Odstranění tohoto rozdílu nám může ukázat, že život je poznamenán symbolickým a symbolické je určitou reprezentací reálné skutečnosti. Aby mohla být hranice mezi životem a psaním zrušena, musíme postavit pojmy jako život

⁴⁸ HAVLÍN, Lukáš. *Deník jako prostor přežití* [online].

⁴⁹ Tuto část popisují jen stručně, podrobný rozbor není pro celkový charakter této práce důležitý. Více přímo v článku.

⁵⁰ REDLICH, Egon. *Zítřejí jedeme, synu, pojedeme transportem*. Brno: Doplněk, 1995.

(realita) a text (znak) na jednu ontologickou rovinu. Pomocí odpovídající metodologie pak můžeme přistupovat k oběma jevům bez rozdílu.

Podle francouzského filosofa Jacqua Derridy je písmo autonomním systémem a ne systémem, který výlučně reprezentuje jazyk. Derrida odmítá pojetí písma jako reprezentace mluvy, kdy se písmo ztrácí a je skrze něj vidět reprezentovanou mluvu. Písmo tedy není pouze logocentrické. Každý člověk má osobní zkušenost, že psaní není pouhým přepisem toho, co si myslíme. Obsah se nám může zdát jasný, ale převedení do textu obtížnější. Autor článku doslova píše, že „*samo psaní není zcela v moci autora*“.⁵¹ Na toto pojetí navazuje biografická sociologie, která nečiní apriorní rozdíly mezi životem a vyprávěním. Nerozlišuje fakta a jejich jazykové vyjádření, ať už mluvené či psané. První část článku je ukončena slovy: „*Psaní (deníku, biografie apod.) není pouhým záznamem o životě, je to spíš pokračování života, je to tvorba a žití vlastního života.*“⁵²

Druhá část článku se opírá o myšlenky Viktora Emanuela Frankla, který prošel několika koncentračními tábory. Tuto etapu svého života přežil a po válce se začal jako psychiatr věnovat terapeutické metodě – logoterapii. Tato metoda pomáhá pacientovi překonat krizovou situaci tím, že jí přisoudí nějaký smysl. Tak se stane smysluplnou a tedy snesitelnější. Podle Frankla bylo pro vězně koncentračního tábora nejvíce skličující to, že nevěděl, kdy jeho vězení skončí. Neměl žádnou vazbu na budoucnost a tak byl apatický a lhostejný k přítomnosti. Tím si neuvědomil možnost, že tuto přítomnost lze přetvářet. Sám Frankl se snažil vnímat svoji přítomnost z hlediska budoucnosti. Jeho život v koncentračním táboře byl nesnesitelný. Aby nějak překonal myšlenky, které ho pudily myslet na obstarávání jídla, na tvrdou práci, na bití a ponižování, začal přemýšlet o tomto:

*Představuji si, jak stojím ve velké, teplé a krásně osvětlené posluchárně za řečnickým pultem, přede mnou se zájmem poslouchající obecenstvo v pohodlných vypolštářkovaných křeslech. Přednáším o psychologii koncentračního tábora. Všechno, co mne tak trápí a skličuje, je zpředměťováno, viděno a líčeno z vyššího hlediska vědeckosti. Tímto trikem se mi daří svým způsobem se postavit nad přítomnou situaci a bídu a vidět je tak, jako by již byly minulostí, a já se vším utrpením byl předmětem zajímavého, vědeckého, psychologického zkoumání, které sám provádím.*⁵³

⁵¹ HAVLÍN, Lukáš. *Deník jako prostor přežití* [online]. Odstavec 20.

⁵² HAVLÍN, Lukáš. *Deník jako prostor přežití* [online]. Odstavec 22.

⁵³ FRANKL, Viktor E. ...*A přesto říci životu ano*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1996. s. 71.

Tímto se dostáváme k pojmu duchovního přežití. Bez něj, bez výhledu do budoucnosti, se šance na přežití snižovala. Život v koncentračním táboře nebylo možné prožívat (alespoň) psychicky důstojně bez zaměření na budoucí cíl. Tento rys budeme sledovat jak v denících a lze jej vystopovat i v memoárové literatuře týkající se období šoa.

Je však třeba zohlednit i funkci minulosti. Ta byla totiž to jediné, co vězni koncentračních táborů vlastnili a k čemu se často obraceli. Franklova metoda tedy stojí na vnímání času. Každodenní rutina vězeňského života byla nabourána „projektem“ (cílem), který do určité míry ovlivňoval přítomnost a byl vázán na budoucnost, kterou chtěl naplnit.

Jedním z těchto projektů může být, podle autora článku, psaní deníku. Události jsou chronologicky datované, ale pisatel se může vracet v čase nebo naopak psát o představách budoucnosti. V deníku se mohou objevit příběhy, které přesahují aktuální den, ve kterém jsou psány. Tím se deník může podobat autobiografii. Psaní autobiografie probíhá v určitém období a během tohoto období se mohou stát věci, které budou do autobiografie zahrnuty. Tím se opět přibližuje deníku. Zároveň má ale autobiografie delší časový odstup od událostí, které popisuje. Nemá tedy problém s otázkou budoucího času, jako je tomu u deníku, poněvadž popisuje věci, které se staly. V koncentračním táboře málokdo psal svoji autobiografii právě proto, že budoucnost jeho života byla nejasná. Takový člověk neměl představu o tom, co by měl napsat o následujících dnech (a pokud psal, tak s obavou a strachem z neznámého), psal tedy o přítomnosti. Tímto způsobem žil v deníku svůj vlastní život. Jednání a psaní bylo v těsném kontaktu.

Smyslem psaní deníku je tvorba jakési pomocné paměti. Jak jsem napsal, deník má k budoucnosti daleko. Deník má vytvořit cestu mezi přítomností a nějakým, dosud neznámým, budoucím okamžikem, aby bylo možno se v tomto okamžiku z oné budoucnosti zase vracet zpět. Jakoby ona mezera mezi přítomností a budoucností byla velmi nebezpečná a zrádná, že most přes ni je třeba stavět pomalu, postupně, obezřetně.⁵⁴

Z této citace vyplývá, že deník je možným prostředkem (autor píše doslova „prostorem“), jak přežít koncentrační tábor, vezmeme – li v potaz zmiňovanou metodu logoterapie Viktora E. Frankla, totiž že přítomnost a budoucnost je nutné spojit a dát tak přítomnosti smysl.⁵⁵

⁵⁴ HAVLÍN, Lukáš. *Deník jako prostor přežití* [online]. Odstavec 45.

⁵⁵ Cílem Egona Redlicha, jehož deník je předmětem článku, bylo vystěhování do Palestiny. Jako vedoucí *Jugendfürsorge* se neubráníl, aby svůj cíl projektoval i do výchovy mládeže. Z toho vyplývá, že projekt výchovy byl také projektem přežití. Některé záznamy z Redlichova deníku jsem použila ve své bakalářské práci.

Deník je podle autora článku psán proto, aby si jej někdo v budoucnosti přečetl. Proto je psán mimo jiné z pohledu budoucího čtenáře. Pokud autor píše např. o morálce, o způsobu stravování nebo chování mezi lidmi v táboře, jsou tyto zápisky stylizovány tak, aby je budoucí čtenář pochopil. To znamená, že jsou tyto jevy, které se odehrávají za extrémních a vnučených okolností, vysvětleny a porovnávány s jevy, jak fungují mimo koncentrační tábor, tzn. v normálním světě.

Ve člověku, který si píše deník i v deníku samotném, se odehrává těžký boj a rozpor. Na jednu stranu srovnává tyto jevy s normálním životem (takže např. víme, že krádeže dětí jsou odsuzovány, protože za normálních okolností je z morálního hlediska nepřijatelné, aby děti kradly), na stranu druhou jsou tyto jevy součástí fyzické strategie přežít a proto jsou připouštěny jako oprávněné (nakradené jídlo mohlo zabránit zemření hladu nebo pomoci nemocným, aby se zotavili). Závěrem se dá tento rozpor shrnout takto: přítomnost je vnímána jako dočasná, ale podmínkou k přežití je její smysluplnost, nenormální podmínky života a tudíž „nenormálnost“ tohoto života stojí v konfrontaci s normálností, smysluplností života v přítomném okamžiku. Deník je pak prostorem, kde tento rozpor vyvstává a se kterým se musí pisatel vyrovnat. Protože jsme zde již poukázali na vztah mezi jednáním a psáním, lze dále říci, že rozpor jednání, tedy projektu, je rozporem identity člověka. Ten se musí přizpůsobit prostředí, ale zároveň zachovat to, jaký je. Rozpor psaní, tedy deníku, je rozporem žánrovým. Záznamy všedního života se prolínají s autobiografickým příběhem jeho pisatele. Obojí je převoditelné na to druhé: přizpůsobení se prostředí – provizornost se vztahuje k záznamům všedního dne a projekt, tedy to, kým člověk chce zůstat a být, se vztahuje k autobiografickému příběhu jeho života.⁵⁶

⁵⁶ HAVLÍN, Lukáš. *Deník jako prostor přežití* [online]. Odstavec 62-66.

3. GHETTO TEREZÍN

Postavení Židů v Protektorátu Čechy a Morava je dnes již dobře prostudovaným tématem. Obecně se dá říci, že to byla doba postupného vylučování židovského obyvatelstva z většinové společnosti a diskriminace jejich osobní svobody a práv. Registrace a arizace majetku, vyloučení ze zaměstnání a živnostnictví, minimální potravinové přiděly a označení žlutou hvězdou jsou jen některé vnější projevy oné doby.⁵⁷ „Židovskou otázku“ v protektorátu řešila tzv. Ústředna pro židovské vystěhovalce (něm. *Zentralstelle*), vedená Adolfem Eichmannem,⁵⁸ posléze Hansem Günthrem.⁵⁹ Kontakt s oběťmi perzekuce přebraly židovské náboženské obce v čele s pražskou obcí. Stejným způsobem to fungovalo i později v Terezíně. První oloupení a od společnosti izolování Židé byli z protektorátu deportováni na podzim 1941 do lodžského ghetta, Rigy či Minsku.⁶⁰ V tomtéž období pak začaly transporty do severočeského Terezína. První příchozí, tzv. Komando výstavby (něm. *Aufbaukommando*, známé jako transport Ak), by se dali označit za nedobrovolné budovatele terezínského ghetta. Byli to řemeslníci, inženýři, ale také úředníci a elita židovských obcí. Připravovali vše pro příchod budoucích vězňů. Kolik jich nakonec Terezínem prošlo, bylo jistě nad jejich představu.⁶¹ Přestože v této počáteční době obývali město Terezín jeho obyvatelé, Židé s nimi nesměli komunikovat a nesměli využívat poštovní korespondence ani jiných sdělovacích prostředků. Až v červnu 1942 opustili poslední původní obyvatelé Terezín a vězňům, kteří se do té doby mohli zdržovat pouze na dvorech kasáren, bylo dovoleno pohybovat se po velké části města, vyjma prostoru vyhrazenému SS.⁶² Od této chvíle mluvíme o ghettu Terezín.

Ältestenrat, která v Terezíně vznikla z vysoce postavených členů židovských obcí a z dalších významných členů, byla nucena vybudovat pro zajištění chodu ghetta systematický úřední

⁵⁷ KREJČA, Otomar; KREJČOVÁ, Helena; LHOTKA, Petr. První etapy holocaustu Židů a Romů v Protektorátu Čechy a Morava 1939 – 1941. In *Téma: Holocaust, informační materiál pro učitele k výuce na základních a středních školách*. Praha: Tauris, 2000. s. 13-24.

⁵⁸ SS-Obersturmbannführer *Adolf Eichmann* (19. 3. 1906) založil v Praze Ústřednu pro židovské vystěhovalce. Tento úřad založil (již dříve) i v jiných městech Evropy, kde byli Židé evidováni a okrádáni. Jeho doménou byla organizace protižidovských opatření, příprava deportací Židů z jejich území a systém transportů do vyhlazovacích táborů. Po válce uprchnul do Argentiny, kde byl po 16ti letech vypátrán. V roce 1962 byl za své zločiny popraven. Viz *Adolf Eichmann* [online].

⁵⁹ SS-Sturmbannführer *Hans Günther* (22. 8. 1910) vedl pražskou Ústřednu. 5. května 1945 byl zabit českými partyzány. Jeho bratr Rolf byl také nemálo významným nacistickým pohlavárem, organizoval např. deportace řeckých Židů. Viz *Eichmann's Helpers* [online].

⁶⁰ Adler. TEREZÍN. Díl 1., s. 28-44.

⁶¹ BLODIG, Vojtěch. *Terezín v „konečném řešení židovské otázky“ 1941 – 1945*. Praha: Oswald, 2003. s. 26.

⁶² LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 95-98.

aparát. V čele rady stál *Judenältester* Dr. Jakob Edelstein.⁶³ Postupně se vyvinuly jednotlivé orgány samosprávného aparátu. Nejvyšším orgánem bylo *Leitung* (Oddělení samosprávy) se sídlem v Magdeburských kasárnách. Povinnost pracovat připadla na každého vězně, staršího šestnácti let. Práci pak zajišťovalo a koordinovalo *Arbeitszentrale* (Ústřední práce). Správu budov, opravy, stavby, vybavení pokojů a další věci zajišťovalo *Technische Abteilung* (Technické oddělení). Rozdělení potravin, šatstva a sepisování inventářů přináleželo *Wirtschaftsabteilung* (Hospodářskému oddělení). V Terezíně umíralo mnoho lidí na běžně léčitelné nemoci a úrazy. Nedostatek léků a zdravotnického materiálu byl jednou z příčin nevhodných podmínek. Přesto zde ochotně působil tým lékařů, sester a ošetřovatelů, kterým mnoho vězňů bylo zavázáno záchranou života. O jejich organizaci se staralo *Gesundheitswesen und Fürsorge* (Zdravotnictví a péče). Toto oddělení zajišťovalo také *Entwesung* (Odhmyzování a desinfekce) a snažilo se pečovat o nejstarší vězně a vězně postižené.⁶⁴ *Freizeitgestaltung* (Oddělení pro volný čas) bylo oddělením, které vzniklo snad nejpozději. Spadalo pod něj vše, od zajišťování uměleckých představení, přes organizaci přednášek, které byly v Terezíně velmi populární, až po správu ústřední knihovny, která mohla vzniknout z knih, jež si vězni do Terezína přivezli.⁶⁵ Pro nás nejdůležitější *Jugendfürsorge* (Péče o mládež) zajišťovalo děti do osmnácti let, ať už byly do Terezína deportovány s rodiči nebo jako sirotci. Úkolem tohoto oddělení bylo organizovat dětský život v ghettu tak, aby byl co nejméně poznamenán faktem, že i děti jsou zde vězni. Staralo se o výchovu, vzdělání, učňovský program, opatrovnictví sirotků, umělecká představení, jichž se děti s radostí účastnily, ale také o hmotné podmínky a přiděl potravin.⁶⁶

Jak je patrné, Terezín byl zvláštním koncentračním táborem. Fungovaly tu věci, které v ostatních táborech nefungovaly. Otázka, proč tomu tak bylo, není s jistotou zodpověditelná. Jednou z možných příčin byla jeho propagandistická funkce. Tábor měl být prezentován jako místo pro Židy, jež jim věnovala německá říše.⁶⁷ V roce 1944 a 1945 navštívil ghetto Mezinárodní výbor Červeného kříže a vznikal zde dokonce dokumentární film.⁶⁸ Německým Židům bylo nalhááno, že jedou do lázní. Shromažďovali se tu mimo jiné Židé z Holandska, Dánska, Rakouska, Slovenska či Maďarska. Terezín ale nebyl jejich konečným cílem. Tím byla Osvětim. Z toho vyplývá, že Terezín měl další funkci – byl průchozím táborem pro všechny tyto

⁶³ *Jakob Edelstein* (25. 7. 1903) zastával svoji funkci do ledna 1943. Popraven 20. 6. 1944 se ženou a synem v Osvětimi.

⁶⁴ ADLER. *TEREZÍN*. Díl II., s. 9-35.

⁶⁵ Tamtéž, s. 445-490.

⁶⁶ Tamtéž, s. 400-431.

⁶⁷ ADLER. *TEREZÍN*. Díl I., s. 46-47.

⁶⁸ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 165-185.

oběti. Nelze ale opominout ani funkci decimačnická, neboť v Terezíně umíraly desítky lidí denně. V době nejvyšší úmrtnosti to bylo kolem sta lidí denně. Počet těch, kteří prošli terezínským ghettem do 20. dubna 1945 se blíží 140 000. Dalších 15 500 osob přibýlo v tzv. evakuačních transportech v posledních týdnech války. Dále deportováno na Východ pak bylo na 87 000 lidí.⁶⁹ Zvládnout takový průtok vězňů a zachovat řád a systém, aby nedocházelo k nekontrolovanému chaosu a následným represím ze strany SS, byl úkol pro *Ältestenrat*, která ale nemohla dále ovlivnit počty transportů, výrazné zlepšení podmínek či jakékoliv vyjednávání s SS. Většina jejích členů byla zavražděna v Osvětimi.

Přese všechno, co zde bylo vypovězeno o funkci koncentračního tábora Terezín, máme dnes díky archivním materiálům doklady o tom, že většina vězňů ghetta žila svůj osobní život a v mezích svých možností zápasila o uchování vnitřní svobody a sebeúcty. Příkladem toho je bohatý kulturní život a deníkové zmínky o vězních, kteří drželi svoji rodinu pohromadě či vykonávali práci, jež byla ku prospěchu druhým. Zajímavou se jeví zpráva o chystané vzpouře proti údajné výstavbě plynových komor v Terezíně v roce 1945. Vězňům bylo tehdy řečeno, že se v ravelínu XVIII staví skladiště potravin. Divné ale bylo, že vězni museli vyrobit železné mříže do větráků a hermeticky uzavírající dveře, které se daly otevírat pouze zvenčí. O zásoby a použití kyanovodíku, sloužící v ghettu k desinfekci, se začal zajímat samotný Adolf Eichmann, který do Terezína v březnu 1945 přijel. Zprávy o plynových komorách v Osvětimi měli v té době už i k někteří terezínští vězni a ti byli ochotni položit život, než aby vystavěli prostředek k hromadnému vraždění. Byla to doba, kdy se schylovalo k porážce Němců a SS se starala o to, aby zakryla zvěrstva, kterých se na Židech dopouštěla.⁷⁰ Dnes víme, že mnohé bylo zničeno, ale přežily tisíce lidí, kteří o jejich činech svědčili.

3.1. Děti a mládež jako vězni

Do Terezína přijely děti s rodiči nebo zcela bez nich. Děti, které měly v Terezíně rodiče většinou bydlely s rodičem stejného pohlaví a takto to zůstalo buď po celou dobu jejich věznění v ghettu nebo byly přestěhované do *heimu*. Těch bylo hned několik a děti tam byly umístovány podle věku. Chlapci od šestnácti let měli dále možnost žít v učňovských domech, kde se

⁶⁹ Tamtéž, s. 337-355.

⁷⁰ Tamtéž, s. 262-263.

zaučovali a pracovali v dílnách. Bez rodičů přijížděli sirotci a děti ze smíšených manželství. *Jugendfürsorge* hledala pro sirotky tzv. opatrovníky. Zpravidla, pokud byli mladší šestnácti let, bydleli v domovech. To samé platilo pro míšence. Norimberské zákony určovaly příslušnost k židovství a pokud byl jeden z manželů árijec a nerozvedl se, byl jeho partner do jisté doby chráněn, stejně jako děti vzniklé z tohoto manželství. Děti míšenců se tak mohly, po dovršení čtrnácti let, dostat do Terezína později, než děti, které měly oba rodiče židovského původu. Tyto děti se s židovstvím a sionismem setkávaly většinou až v Terezíně.

Přestěhování dítěte do *heimu* neznamenovalo ztrátu kontaktu s rodiči. Ti byli pro dítě to nejdůležitější avšak jejich pracovní povinnost nedovolovala dohlížet na svého potomka celý den. Konaly se pravidelné večerní návštěvy, o víkendech se upravovala doba a délka těchto návštěv. Nedostatek času a potřeb důležitých pro starost o dítě pak z části převzal systém dětských domovů, jejichž vychovateli byli z většiny ne-pedagogové a laici. Počet míst byl ale omezený a proto mnoho dětí zůstávalo v kasárnách, v pokojích, kde bydleli dospělí a staří lidé, bez soukromí. Pro tyto děti bylo pak život v Terezíně mnohem obtížnější.

V bloku G IV byly zorganizovány ústavy pro kojence a batolata s ubikacemi pro matky. Budova L 318 pak byla domovem pro předškolní děti až děti do deseti let, kde už matky nepobývaly. Dětem od desíti do patnácti až šestnácti let bylo věnováno několik domovů. Chlapecký domov sídlil v bývalé terezínské škole. Nazývali jej L 417. Zde bylo deset pokojů – *heimů*. Děvčata bydlela v L 410 a německé děti pak v L 414. Dalším chlapeckým domovem byl L 216 a Q 609. V budově Q 306 žily matky s dětmi na půdě. Učňovské domovy se nacházely v L 218 a Q 710. Budovu Q 403 znaly děti jako tzv. marodku. Ta mezi nimi nebyla z pochopitelných důvodů oblíbená, ale tým dětských lékařů a sester se zde staral v mezích možností o jejich zdraví.⁷¹

V domovech panoval řád, určený jednotlivým *heimem* a zodpovědným vychovatelem. Děti musely, na rozdíl od toho, kdo bydlel s rodiči v kasárnách nebo na půdách, dodržovat určitá pravidla. Ta byla koncipována tak, aby byly dodržovány hygienické návyky, zabraňující šíření epidemií. Dále aby nutily dítě k samostatným návykům jako je stlaní postele, chození pro oběd, uklízení pokoje a dodržování ranního budíčku či večerky. V časové ose jednoho dne byla přesně stanovena doba pro jednotlivé úkony a úkoly.⁷² Vedle povinností tu bylo vzdělávání, které většina dětí brala pozitivně, neboť už před příjezdem do Terezína byly židovské děti vyloučené z českých a německých škol. Vzdělávání, krycím názvem program, bylo zakázané, přesto jej vychovatelé a učitelé uskutečňovali téměř každý všední den. Na vyučovací předměty a zájmové

⁷¹ CHLÁDKOVÁ. Děti a mládež v Terezíně, s. 97-99.

⁷² FRANKOVÁ. Terezínská výchova, s. 118.

kroužky docházely také děti, které na *heimech* nebydlely. Využívalo se především faktu, že v Terezíně byli odborníci i akademici různých profesí, kteří pro děti a mládež (ale i pro dospělé) pořádali přednášky. Z deníků, dětských časopisů i vzpomínek přeživších je patrné, že děti nebraly vyučování a kroužky jako břemeno, ale naopak je velmi těšilo, že je jim takovým způsobem věnován čas a péče ze strany dospělých.⁷³

Co se týče číselných údajů, lze stručně říci, že do Terezína bylo deportováno celkem 10 000 dětí pod věkovou hranici 15 let. Do Osvětimi pak bylo posláno 6 588 dětí a 1260 dětí z Bialystoku. Přeživších dětí pod 15 let byla jen malá hrstka. Průměrně pobývalo v Terezíně vždy kolem 3 000 dětí.⁷⁴

3.2 Morální vliv ghetta na děti

Je třeba reflektovat fakt, že přestože zde existovala snaha ze strany *Jugendfürsorge* zaopatřit děti materiálně a chránit je před morálním pustnutím, které prosakovalo do všech vrstev vězňů, děti přesto kradly, lhaly a páchaly další věci, které byly z výchovného hlediska nemorální a nesprávné. Podávají o tom zprávu jak přeživší dospělí vězni, tak samotné přeživší děti.⁷⁵ Morální pustnutí terezínského vězně vyplývalo z bezmocnosti vlastní situace a nemožnosti se z ní vymanit. Rodiče, vychovatelé, umělci, úředníci *Ältestenratu* a vůbec všichni vězňové terezínského ghetta žili v takové nouzi a bídě, že je zcela pochopitelně před očima dětí ponižovala a oni sami ji nebyli schopni ovlivnit. Takové prostředí tedy působilo na děti a jejich vnímání života se posunovalo a ohýbalo podle aktuálních pro život důležitých potřeb. Adler píše, že menší děti a zvláště ty v *heimech* nepodléhaly tak velké míře zkaženosti jako děti starší a zvláště potom dospívající mládež. Naznačuje, že mládež, která od šestnácti let nespádala pod systematickou výchovu zprostředkovanou *Jugendfürsorge* (v takové míře jako mladší děti), vnímala věznění v ghettu jako okleštění vlastních práv, avšak za tento stav byli zodpovědní dospělí a proto si jich mládež nevážila a neuznávala jejich morální principy. Autor tento jev označuje za jádro tragiky terezínské mládeže.⁷⁶

⁷³ WONSCHICKOVÁ. *Děvčata z pokoje 28*, s. 82-85.

⁷⁴ ADLER. *TEREZÍN*. Díl II., s. 430-431. Podrobnější bilanci podávám ve své bakalářské práci, viz. BERČÍKOVÁ. *Děti v terezínském ghettu*, s. 14-15.

⁷⁵ Tamtéž, s. 405-412. Výpověď Jehudy Bakona.

⁷⁶ Tamtéž, s. 413-416.

Na druhou stranu se *Ältestenrat* a vychovatelé snažili pro děti vytvořit pocit relativního bezpečí a toto úsilí odčerpávat z každodenního života stísnující bídu a demoralizaci obyvatel ghetta se jim vracelo v podobě šťastných okamžiků v životě dětí. Tento jev se dá nazvat iluzí, protože skutečným údělem všech terezínských vězňů byla jejich degradace a vyhlazení. Zároveň ale nese punc reálného a platného smyslu, protože právě v budoucí generaci skládali dospělí své naděje a bylo nepředstavitelné, aby na ni v plné míře doléhaly důsledky táborového života a protizidovská ideologie nacismu vůbec. Mladá generace musela přežít a to i přesto, že byla určena k vyhlazení. Takový přístup můžeme jen těžko soudit jako nespravedlivý.

Po sociální i psychologické stránce se tu žilo podle zvláštních zákonů, jež se zdály mít s ostatní táborovou realitou pramálo společného. Tímto způsobem byl dětem, svěřeným mladým sionistickým vychovatelům, přisouzen vlastní svět, v němž štěstí, subjektivně vzato, nescházelo. To, co se v kolektivu podařilo, mohlo uspokojit vitální napětí mladých lidí, či dokonce bouřlivého ducha naplnit hřejivým pocitem. Těm několika málo dospělým, hochům a dívkám, kteří se strašlivou oklikou přes Osvětim dožili svobody, se proto Terezín jevil po válce relativně právem jako „dobrý“ a podnětný; museli pociťovat jen vděk za to, co je v domově spojovalo a pobízelo k vytváření společného díla. Život tam prožitý, v průměru to byly dobré dva roky, se jasně odrážel od stísněnosti panující před Terezínem a od hrůzy následující po něm. Co se nazývalo hezkou iluzí tohoto tábora, tato dusivá a zhoubná iluze, která při pohledu na nezměřitelné neštěstí, jež se v Terezíně završilo, mučila těch několik málo bdělých mezi dospělými, v jeho zdech pro mládež subjektivně neplatila; v tomto bodě, pokud vůbec, byla iluze oprávněná.⁷⁷

V kapitole 2.1 *Deník v prostředí koncentračního tábora* je vysvětlen přístup, který označuje koncentrační tábor jako existenční provizorium, které trvá po neurčitou dobu, ale má svůj reálný konec. Nelze tedy chování vězňů a ani dětí posuzovat běžnými měřítky. Kradlo – li dítě z důvodů nedostatku nebo proto, že bylo demoralizované, není podstatné. Důležité je, že toto chování nemůžeme spravedlivě posuzovat ani analyzovat, protože se uskutečňovalo v době, kdy každé pravidlo a řád mohly být kdykoliv ze strany nadvlády - SS porušeny či nedodrženy a kdy podřízený - vězeň mohl být zcela beztrestně zabit a neměl žádnou relevantní představu o svém budoucím osudu. Provizorium tak nastavuje zcela specifické modely chování a jejich následné

⁷⁷ Tamtéž, s. 430.

vyhodnocování.⁷⁸ Adler k tomu píše: „*když se svět vymkne z kloubů, tradiční měřítka přijdou vniveč.*“⁷⁹

3.3 Vztah k tvůrčí činnosti

Jak už bylo řečeno, děti mohly v Terezíně docházet do různých kroužků. Tvůrčí činnost u nich byla podporována. Vzniklo mnoho kreseb, které dnes tvoří součást expozice Muzea PT a které byly otištěny v mnoha publikacích a prošly výstavami po celém světě. Děti kreslily pod vedením laiků i akademických malířů, např. Friedl Dicker Brandeisové,⁸⁰ která s dětmi pracovala metodicky a jako výborná pedagožka byla schopna odhadnout jejich duševní vývoj a potřeby. Starší děti vedle výkresů vyráběly hračky a loutky. Materiálu a výtvarných potřeb byl nedostatek a děti se v hodinách musely přizpůsobit kolektivnímu chování.⁸¹

Vedle malování byl silně oblíben zpěv a divadelní činnost (dětské opery). Vznikaly dětské sbory. Dívčí sbor zkoušel ve sklepě domova L 410.⁸² Bylo nazkoušeno mnoho dětských představení. Za všechny zmiňme Karafiátovy *Broučky*,⁸³ chanukovou hru *Menorah*⁸⁴ a nejhranější dětskou operu *Brundibár*, jejíž melodii znal v terezínském ghettu kdejaký dětský i dospělý vězeň.⁸⁵ Chlapci z domova Q 609 pro změnu vytvořili spolu s dospělými vězni dřevěné loutky, které pak použili ve hře *Zakletý zámek* z pera jejich čtrnáctiletého spolubydlícího z *heimu* B.⁸⁶ Dětských představení se v ghettu odehrálo mnoho. Nutno však dodat, že obsazení dětských herců záviselo a bylo ovlivněno transporty na Východ.

⁷⁸ Zajímavá je pak disertační práce přeživšího vedoucího domova L 417 Oty Kleina *Vliv koncentračního tábora na ethický charakter židovské mládeže*. APT, inv. č. 166/80.

⁷⁹ ADLER. *TEREZÍN. Díl III.*, s. 58.

⁸⁰ *Friederike Dicker Brandeisová* (30. 7. 1898) studovala na soukromé výtvarné škole Johannea Ittena a poté byla studentkou výmarského Bauhausu. Její kariéra dosáhla vrcholu, když si ve Vídni otevřela ateliér a specializovala se na všechny druhy výtvarného umění a architektonické návrhy. V Terezíně bydlela v dívčím domově L 410 a vedla hodiny kreslení. Byla velmi oblíbenou učitelkou i obdivovaným člověkem a umělcem. Dostala se do transportu Eo 167, který ji 6. 10. 1944 deportoval do Osvětimi. Zde byla zavražděna. Viz MAKAROVA, *Pevnost nad propastí...*, s. 308-395.

⁸¹ Zpráva Friedl Dicker Brandeisové. Viz *Zprávy k 1. výročí založení domova*. 1943. ŽMP, inv. č. 304/1.

⁸² WONSCHICKOVÁ. *Děvčata z pokoje 28*, s. 83.

⁸³ Tamtéž, s. 64.

⁸⁴ *Heřmanova sbírka*. Sbírkové oddělení. PT, inv. č. 4050.

⁸⁵ FRANĚK, Rudolf. *Terezínská škola*. Praha: Naše vojsko, 1965. s. 24-28.

⁸⁶ REINEROVÁ, Hana. *Vzpomínka*. Sbírká vzpomínek. APT, inv. č. 2235.

Kreslením, zpěvem a divadlem byla ovlivněna další tvůrčí činnost, ve které byly děti podporovány a to činnost literární. Naprosto unikátní jsou časopisy, vydávané chlapci a děvčaty z jednotlivých *heimů*. V nich se objevují zmínky o představeních, přednáškách, nabytých znalostech a také zmínky o praktických záležitostech jako je stravování, šíření epidemií, informace o tom, kdo ze spolubydlících je zrovna nemocný atd. Velká část časopisů se zachovala a tvoří exkurz do světa dětí vězněných v ghettu. Časopisy jsou ručně psané, výjimka je u časopisu *Vedem*,⁸⁷ který je zčásti psán strojopisem. Zmíněný *Vedem* je nejobsáhlejší (má 789 stran) a byl psán v nejdélším časovém úseku od prosince 1942 do července 1944. Psali jej chlapci z *heimu* 1 domova L 417. Tento *heim* se vyznačoval specifickou výchovou *betreuera* Valtra Eisingra, horlivostí a snahou být nejlepší ze všech *heimů*. Dalším chlapeckým časopisem byl *Domov*,⁸⁸ *Noviny*,⁸⁹ *Rim Rim Rim*⁹⁰ či *Kamarád*.⁹¹ Všechny byly vydávány pokud možno pravidelně, měly své redaktory a rubriky a sloužily pro potěšení dětem i vychovatelům. *Hlas půdy*⁹² byl časopisem, na kterém se spolupodílely i matky dětí, jež ho psaly. Jako jediný z dětských časopisů nevycházel v některém z *heimů*. Dívčí časopis byl v ghettu jediný. Nazýval se *Bonaco*.⁹³ Psala jej děvčata z *heimu* 11 domova L 414. Tento domov byl pro německé děti, ale z nedostatku místa zde byly vyčleněny dva *heimy* pro česká děvčata ze smíšených manželství. *Vedem*, *Domov* a *Kamarád* jsou dnes dostupné i ne-badatelskému okruhu v digitalizované formě.⁹⁴

Z předchozího výčtu dětských časopisů a umělecké tvorby vůbec je patrné, že děti měly k jakékoliv tvůrčí činnosti kladný vztah a ze strany dospělých se jim dostalo velké podpory. Je pak přirozené, že se některé z nich realizovaly i v individuální činnosti jako je psaní deníku, který byl mimo jiné také prostorem pro psaní básní, povídek a pohádek. Lze si povšimnout, že chlapci dávali přednost kolektivní literární činnosti – časopisům, děvčata si raději vytvářela činnost individuální – deníky (nicméně to nevyklučuje jejich spoluúčast na vydávání časopisů). Jak už bylo zmíněno, podmínky v ghettu nebyly pro děti vhodné z psychické ani fyzické stránky. Snad právě proto tu byla snaha dospělých vězňů o sebe-vyjádření dítěte, snaha o nepotlačování emocí a citů, které je v takových podmínkách pochopitelné, ba dokonce očekávané. Nejlépe jsou tyto emoce zřetelné v dětských kresbách. Vedle vyjadřování emocí působila tvůrčí činnost jako

⁸⁷ *Vedem*. Časopis. 1942 – 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 1317.

⁸⁸ *Domov*. Časopis. 1943 – 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 11461.

⁸⁹ *Noviny*. Časopis. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 1850.

⁹⁰ *Rim Rim Rim*. Časopis. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 1189.

⁹¹ *Vedem – Terezín/Kamarád* [online]. Originál uchovává Bejt Terezín.

⁹² *Hlas půdy*. Časopis. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 306.

⁹³ *Bonaco*. Časopis. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. A 1846.

⁹⁴ *Vedem – Terezín* [online].

lék, který na chvíli zažene bolest. Děti si během kreslení, hraní či psaní neuvědomovaly tak palčivě fakt, že jsou zavřené jako vězni v přeplněném ghettu a že jejich budoucnost je nejistá. Tvůrčí činnost jim připomínala něco z normálního světa, ze kterého byly vyloučeny. Mimo to je tu fakt, že mezi dospělými vězni bylo mnoho umělců, kteří se v Terezíně realizovali a děti a mládež jejich představení či koncerty s radostí a nadšením navštěvovaly. Kultura tu tedy byla pěstována i přes nepříznivost podmínek ghetta a to v jakékoliv podobě a ve všech věkových kategoriích.⁹⁵

⁹⁵ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 186-204.

4. ČASOVÁ ROVINA

Touto kapitolou začíná vlastní badatelská část této práce. Čas vnímáme v našem životě mimo jiné díky různým událostem, které zařazujeme na časovou osu. Vzpomínky tvoří naši minulost, přání a představy vytváří obraz o budoucnosti. Psaná forma pak fixuje životní zkušenosti a myšlenky. Deník je svědkem toulek do minulosti, reflexe přítomnosti i představ budoucnosti. V dětských denících, jejichž autoři žili uzavřeni v ghettu, nalezneme především reflexi přítomnosti, která se tak vymyká všemu, co dítě doposud zažilo, že je třeba ji zaznamenat. Minulost způsobuje bolest, budoucnost nejistotu, přítomnost je jediné, co vězeň terezínského ghetta vlastní. Tři následující kapitoly začnou odhalovat dětskou mysl, která se pohybovala v mantinelech času.

4.1 Vzpomínky na domov a kamarády

Doba perzekuce Židů se dotkla dětí v plné míře. Před jejich deportací do Terezína byly vyloučené ze škol, nesměly navštěvovat mnoho veřejných míst a přišly o kamarády nežidovského původu. Na druhou stranu se židovské děti sdružovaly na jim vyhrazených prostorech. V Praze bylo takovým místem například hřiště Hagibor a spousta dětí, která pak z Prahy do Terezína přijela se znala právě odsud nebo z Jáchymovy ulice, kde byly všechny pražské děti vyučovány. I přes tuto segregaci nejsou vzpomínky na minulost negativní. Nasetkáme se s hodnocením protižidovských nařízeních, spíše s nostalgií, která obecně vzpomínky doprovází. Následující deníkový úryvek napsala Hanka Platovská na marodce:

14. září 1944

Často myslím, co to mám za divný duševní pocit. Např. když jsem měla jít první den do zahrady, nebo když myslím na to, že půjdu jednou zase do školy, mám pocit, spíše bázeň před tím, i když jsem si jista, že to určitě dobře dopadne.

Snad tento vír pobouřených citů a myšlenek brzy přejde. Jak ráda vzpomínám na léta, kdy mně bylo 11 – 13 roků. Když jsem už nesměla navštěvovat veřejnou školu.

Vyučoval nás Otta Švarz, bratranec Haničky Švarzové, velmi rozmazlené holčičky. Vzpomínám si, jak jednou odpoledne v neděli byla u Švarzů tancovačka. Jak mě Hanička s Jarkou učily

tančit. Pak, když přišla příbramská elita, tak se tančilo. Byl tam: mladý Münz, Levit, Neumann a ještě několik, mezi nimi samolitr⁹⁶ Otta Švarz. Také jsem s ním jednou tančila, ale nešlo nám to vůbec. Už jsem zaběhla moc daleko. Otta nás vyučoval, u něho jsme se hodně naučili. Ten čas jsme se učili u řezníka Kohna. Nějak jsem se spřátelila s Bertou Kohnovou. Dnes to nechápu, jak jsem mohla vůbec někdy kamarádit s tak hloupým, neinteligentním, nevzdělaným, nepořádným děvčetem. Teď už je to jedno, protože odjela do Polska před 2 roky. Jak jsme si s Bertou nahrály. S pannami, s koťaty. Dovedly jsme spolu celé hodiny vysedět nahoře u kozího chlívku a bavit o čemkoliv. Hlavní téma však bylo o pohlavních věcech a vůbec takové otázky, které jsme pomalu chápaly, jsme chtěly řešit. Takové věci nás velmi zajímaly. Nejraději jsme poslouchaly rozhovory velkých dospělých lidí. Velmi často jsme poslouchaly výklady Ilky Weiskopfové a Věry Bendové. Je už pozdě, už musím přestat. Za ¼ hodiny dostanu oběd. Proto si musím rychle uklidit a připravit ubrousek. (HP)

V tomto případě je vidět, že děti se vzpomínám z minulosti vůbec nebránily. S vyloučením Židů ze společnosti souviselo větší sepětí s ostatními židovskými rodinami. Židovské děti se musely bavit mezi sebou, s ostatními přáteli už se vídat nemohly. Toto sepětí trvalo i v ghettu. Rodiny, pokud mohly, bydlely pohromadě. Vzájemně si tak připomínaly svoji minulost. Mnozí přátelé a blízké osoby z minulosti však odjeli transportem na Východ a ti, kteří zůstali, mohli být vnímání zcela jinak, než jak si je děti pamatovaly nebo jak o nich slyšeli hovořit:

24. října 1943

Když jsem dnes viděla paní Landsmannovou v umývárně a slyšela ji, jak mluví a mluví, vzpomněla jsem si na to, jak jsem jednou náhodou slyšela říci, že Landsmannová byla jednou navštívit mou maminku, když jsem se narodila a jedla s ní z velké mísy třešně, mezi které byl rozsypaný zelený hrášek. Tehdy asi svítilo slunce do velkého pokoje a záclony a ubrus byly plné světla a na podlaze se někdy mihl světlý stín. V tom velkém letním slunci byly všechny věci jen světlé stíny. Někde byla přišoupnuta židle a slabě zaskřípala. Ohrnul se koberec a víčko slunce se otevřelo na lesklých parketách. Z dálky zacinkala elektrika. Někde zacvrlikal pták. Tehdy byla paní Landsmannová namalovaná, oblečená, hezká a milá. A povídaly si o hezkých věcech. Teď ji tu vidím tak zcela formy zbavenou. Neboť její svlečenost v umývárně a svlečená slova o hladu už jsou jejím obsahem.

⁹⁶ Slangový výraz pro „samozřejmě“.

Když se mi strašně stýská a toužím, aby tu byl se mnou někdo, koho znám z minulého života – a pak si představím, že by tu skutečně byl – pak vím, že nikdo, kdo je tady, mi nemůže pomoci. Jen někdo, kdo stojí mimo. Jen někdo z onoho světa. (HK) ⁹⁷

Hančin závěr deníkového úryvku nám dává poznat, že osoby z minulosti, které mohly být v ghettu nahlíženy i z jiné perspektivy, nemohly dítěti – vězni poskytnout útěchu po jaké prahlo. Každý, i rodina a blízcí přátelé, byli především spoluvězni. Ve vzpomínce byla paní Landsmannová milou, hodnou a upravenou paní (ač si Hanka toto pamatovat nemohla). Nyní, v deníkovém záznamu, je ženou, která byla okradena o svoji důstojnost. Všichni byli takto okradeni a proto dívka viděla jedinou “záchranu” v někom, kdo se nacházel mimo ghetto. V člověku, který nebyl vězněm.

Nostalgie, jakou vzpomínky vyvolávaly, přinášela dětem smutek. Zápisky, kdy dítě píše o snu, ve kterém se ocitlo opět doma a o zklamání, jaké přišlo po probuzení, nejsou ojedinělé. Minulý život byl vnímán skutečně jako něco co bylo a co zaniklo. Neboť život ve svobodě, v širokém rodinném kruhu a v lásce k přátelům byl zcela něčím jiným než život ve vězení ghetta, v rozbité rodině a bez přátel, kteří zůstali v domovech.

28. dubna 1944

Život jde dál a dál.

Vzpomínky:

Vzpomínky moje, proč vracíte se zpátky,

což chcete bolet v srdci mém zas?

Proč vracíte se z tak nekonečné dálky,

do níž jsem sotva zaplašila vás.

Jak přelétavé ptactvo, našly jste mě znovu,

v mém srdci měkké hnízdo jste si vystlaly,

proč však nesete mně vždycky tolik bolu,

a radost moji všechnu, kde jste nechaly?

⁹⁷ BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit...*, s. 156.

*Ó, vzpomínky, vy znáte k srdci mému tajnou stezku,
zda-li pak je ve světě ještě kousek země,
kam prchla bych ze smutku a tíživého stesku,
by nenalezly už nikdy cestu ke mně. (HP)*

Na závěr tohoto krátkého exkurzu je třeba dodat, že každé dítě nechalo „doma“ nějakého kamaráda, příbuzného, v případě dětí ze smíšených manželství jako byla např. Eva Herrmannová i rodiče. V celém deníku Ruth Brösslerové se objevuje její stesk po kamarádce Olze, na kterou myslela od začátku svého příchodu do Terezína až po poslední zápisky svého deníku. U Ruth to konkrétně znamenalo, že si v ghettu nikdy nenašla tak blízkou kamarádku jako třeba ostatní děvčata. Eva zase často vzpomínala na rodiče a proto se o to více přimkla k dívčímu kolektivu, který se stal její dočasnou rodinou. Vzpomínky a minulost byly pro děti jedním z pomyslných míst, kde ghetto nemělo svůj prostor, kam nikdy nepatřilo. Proto byly tak cenné. Zároveň ale děti vnímaly, že minulost, odehrávající se před příjezdem do ghetta, je ukončena a věci už nikdy nebudou takové, jaké byly.

4.2 Reflexe přítomnosti. Působení ghetta a jeho smysl

13. března 1944

Je to ale pustý život tady. Všechny rodiny rozvrácené, rodiče na děti vůbec nereagují a tím nastávají rodinné hádky. Jako např. u Růžků. Paní Růžková⁹⁸ je mamky vedoucí a její syn František Růžek,⁹⁹ 18 let starý, jí všechno sní, co uvaří. A to jsou ty stále rodinné rozbroje. U nás je to to samé, jenomže v růžovém. Dnes v poledne na mě tatka křikl (je s nervy úplně hotový, na koho si to tedy má vylít). Odpoledne jsem prosila mamku, aby mi ušila koupací čepici, protože se chci jít koupat do Zentralbadu.¹⁰⁰ Mamka čepici nastříhala a tím se zmenšila, a jak jsem začala hubatit a přiletěla facka a už jsem byla venku. Prima jsem se vykoupala, přišla jsem do baráku a

⁹⁸ Marie Růžková (16. 11. 1902) přijela do Terezína 17. 12. 1941. Deportována transportem Er 16. 10. 1944 do Osvětími, kde byla zavražděna.

⁹⁹ František Růžek (29. 7. 1926) přijel taktéž 17. 12. 1941. Transportem Ek 357 deportován do Osvětími. Přežil. Osvobozen v Mauthausenu.

¹⁰⁰ Zentralbad se nacházel v budově L 512. V Plánu Martina Robitschka, který nakreslil, je dodaná informace, že zde byly 4 sprchy. APT, inv. č. 11775.

na policiče je paštika. Sebrala jsem ji do hrnečku a jučeje do Jägru.¹⁰¹ Dala jsem ji mamce a po dlouhých řečech jsem odešla, ačkoliv mi taťka domlouval, abych zůstala v teple atd. Před chvílí jsem přišla domů a teď tu sedím v posteli lítostivě, smutně, našťvaně, protože mi schází někdo, komu bych si mohla svěřit, koho bych mohla milovat, při němž by mi bylo milo. Ale není tu, snad přijde čas, kdy i ten přijde. Mé vzpomínky zalétají do mého bývalého domova, dole, na malém náměstí, do velkého domu, do sklepní komůrky, kde bydlel on. Kterého jsem po celé 2 roky zbožňovala a milovala tou dětskou, nevinnou, platonickou láskou. Každý úsměv, každý pozdrav jsem viděla týdný. Ach, je to již daleko za mnou. Jak to bylo krásné, jak mi často bylo blaženě. To byla má první láska. (HP)

Tento úryvek z deníku Hanky Platovské je jedním z prvních jeho záznamů. Do této kapitoly byl vybrán kvůli části, která líčí rodinné vztahy a uvádí nás do problematiky působení ghetta na jeho vězně. Hanka zažívá pocit osamění, protože ani rodiče ji nemohou plně chápat. Tento vzorec vidí i u ostatních dětí, v případě Františka jde o dospívajícího hochu. Ghetto neposkytovalo vězňům žádné soukromí a to nutně znamenalo zvýšenou nervozitu mezi dospělými i vůči dětem. Ty se, do jisté míry, stávají vlastními pány a ghetto je pro ně místem, kde mohou zažívat pocity samostatnosti. V zápisku je dále zmínka o paštice. Není patrné, zda se jedná o Hančinu paštiku nebo cizí. V deníku jsou však narážky, že Hanka bydlí spolu s maminkou v kasárnách, nikoli v *heimu*, a proto můžeme vyslovit domněnku, že Hanka paštiku někomu sebrala a přinesla ji rodičům, kteří byli zrovna spolu v Mysliveckých kasárnách. Lze se zcela oprávněně domnívat, že krádež dítě páchalo právě kvůli důsledkům podmínek ghetta, v tomto případě kvůli hladu a nedostatku potravin. V případě záznamu ze 13. března 1944 je přítomnost v životě Hany Platovské plná neporozumění, samoty, ale i výzev a událostí, které ji svým způsobem baví a vyplňují její čas.

Mnohem více abstraktně pojímá aspekt přítomnosti Ruth Brösslerová. Přítomnost je pro ni tíživá, protože jí nedopřává svobodně vychutnávat okamžiky (nejen) svého života. Dokonce ji vnímá jako něco, co je téměř neúnosné a co musí brzo skončit. Je zřejmé, že následující zápisky psalo frustrované dítě, plné negativních pocitů, vnímající přítomnost jako břemeno:

18. června 1943

Čím dál tím horší. Smutné jsou dnešní maminciny narozeniny. Bože, dej ti sílu maminko. Bud' statečná. Však to nemůže věčně trvat. (RB)

¹⁰¹ Myslivecká kasárna, blok A II, sloužila jako ubikace pro staré vězně a jako karanténní stanice pro dezinfekci a odhmyzování.

12. října 1943

Pomalů se chýlí léto ke konci. Stromy ůloutnou. Kéž by to nebyl nejenom konec léta, ale i konec souůení. Volnost! Ted' si jí budu vážit. (RB)

Šestnáctiletá Hanka Knappová vnímá ghetto ze zcela odlišné perspektivy než mladší děvčata. Přítomnosti je pro ni především vězněním těla. Špína a nervozita činí život v uzavřené společnosti těžší, ale tělesná stránka člověka se i přesto projevuje v rámci svých možností. Hanka se domnívala, že člověk může být fyzicky vězněn, ale psychicky zůstává svobodným. Alespoň do té chvíle, než „vpustí vězení“ do své mysli:

1. srpna 1943

Sedím tu na půdě na kavalci. Kolem ůijí lidé. Zalití horkem a strachem. A jejich naděje je malé dítě bez vůle, které je denně bito. Jsou plni nervů a plni štípanců. Manželé se milují nežně ve výbuších. A velmi se hádají. A milenci se milují. Je to jejich jediná zábava. Jediné zabití času. Jediná míra času. Jediná láska, v které smí ůít i tělo. I hladové tělo. I poštipané tělo. I špína. Odpočívají ve svých vzrušeních. V těchto vzrušeních. Neboť život je těžký, duše a tělo. Život je těžší zde. I tělo musí ůít.

Kdyby jen duše byly zavřené v ghettu, bylo by lehké je udržet v hloubkách a výších.

(Nebyly by zavřené v ghettu.) (HK)¹⁰²

Obecně lze říci, že přítomnost jako taková se v denících objevuje z hlediska popisu probíhajících nebo nedávno proběhlých událostí. Dítě v podstatě reaguje na vnější podněty a snaží se je zachytit. Za výběrem úryvků, které zde byly předloženy, byla snaha předložit existenci úvah o popisovaných událostech a o jejich smyslu. Protože byl deník osobní věcí a neměl jej nikdo kromě autora číst, svěřují si do něj děti myšlenky, které pravděpodobně nahlas nikdy nevyslovily. V přítomnosti, resp. v životě jako takovém, vidí krásu a zároveň ošklivost. Jsou schopny i přes svůj věk uvažovat o podstatě své situace, do které byly přivedeny avšak nikoliv intelektuálně a filosoficky, ale z pozice svých pocitů, jaké v nich tato situace vyvolávala.

¹⁰² BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit...*, s. 128.

4.3 Sny a představy o svobodném životě

Přítomnost v terezínském ghettu neutěšovala fyzické potřeby ani touhou samostatně za sebe rozhodovat a žít život, jaký vězeň před deportací znal. Je proto logické, že představy o budoucnosti byly jedním z témat, které se v denících objevují. Je to s nimi však podobné jako se vzpomínkami na minulost. Po představách a snech přichází pocity smutku a nenaplnění. Děti si však rády představovaly, jak bude vypadat jejich život po válce. V představách se objevují i zcela obyčejné věci jako je vybavení pokojů nebo oblečení, které si dítě po návratu z ghetta pořídí. Velmi časté jsou úvahy o budoucím naplnění. Dítě si představovalo školy, které bude navštěvovat, města ve kterých bude bydlet a povolání, které bude vykonávat. Úryvky tohoto typu jsou zařazeny do kapitoly 6.3 Seberealizace a životní plán. Toto téma nenalezneme pouze v denících, ale setkáváme se s ním i na poli dětských časopisů, které byly v úvodu představeny, v kresbách, jež se dochovaly i v dětských představeních, která se v Terezíně hrála.

26. září 1943

Chodím teď častěji na Bauhof za strýčkem¹⁰³ a tetou. Bydlí v malém pokojíčku. Když jdeme s maminkou zpátky, povídáme si jaké to bude doma. První věc, co si koupíme, bude klavír. Pak si půjdu koupit nové šaty a prádlo a boty. Všechno podle mého vkusu. Snad s Olgou stejné. Budeme chodit jako sestry. Kéž bychom byli již tak daleko. (RB)

Vroucím dětským přáním bylo, aby válka skončila a děti se mohly vrátit domů. Ghetto nebylo vždy nahlíženo pouze negativně, někdy se dítě dostalo k zajímavým příležitostem a prožívalo zde vedle pocitu stísněnosti z přelidnění také hezké kolektivní zážitky s ostatními dětmi a dospělými, např. ve formě uměleckých představení. Z těchto zápisků, jejichž autorkou je Ruth Brösslerová, lze mezi řádky vyčíst ono vědomí života, uvědomování si vlastní existence uprostřed světa, který není spravedlivý, ale které chce dítě toužebně poznávat. Ghetto nenabízelo možnost vzdělání na různých školách, ani možnost vybrat si dětský pokoj a zařídit si jej podle vlastních představ. Uzavřený prostor svíral dětskou mysl, která unikala někdy do vzpomínek, jindy do představ o budoucím životě. O to bezúspěšnější byla přítomnost, která nedávala odpověď na otázku, kdy věznění v ghettu skončí a zda jej člověk přežije.

¹⁰³ Emanuel Brössler (11. 9. 1903), bratr Ruthčina otce, působil v Terezíně jako správce Bauhofu. Tato skutečnost ho chránila před deportacemi na Východ a snad i proto přežil a byl osvobozen v Terezíně.

30. prosince 1943

Dnes jsme tak přemýšlely, jak si to doma zařídíme. Velmi ráda o tom mluvím a přemýšlím. Chtěla bych mít sama dívčí pokoj. Světlezelený s tmavočervenými polštáři na gauči. Klavír a knihovna tam nesmí samozřejmě chybět. Zároveň s gaučem bych chtěla mít takovou poličku s různými památkami a tretičkami. Což o to! Památek budu mít z Terezína dost. Mám velmi ráda takové malé věci. Již se těším, jak budu moci jít ke knihovně a vzít si, co budu chtít na čtení. Potom skříň a prádelník s plno krásným šatstvem a prádlem. Budu hodně cestovat, chodit do divadla, kina, na přednášky a všude s Olgou. Potom jít domů na gauč ke knize, s mísou jablek, bonbonů atd. Na učení a školu ovšem při tom nezapomínám.

Teď jsem se tak zabrala do těch krásných myšlenek, ale to vše jsou jen plány. Škoda. (RB)

Otázka budoucnosti nevyvolávala u dítěte pouze představy materiálního typu, ale také obavy, zda zvládne všechny požadavky, které byly vězněním v ghettu utlumeny, ale ve světě mimo něj jsou stále platné. Děti, vyloučené ze škol, neměly vzhledem ke svému věku dostatečné vzdělání a proto je pochopitelné, že se obávaly, zda v dokončení studia, které by mohlo být po válce možné, obstojí. Dnes víme, že dětem bylo v ghettu zprostředkováváno ilegální vzdělávání a že mnohdy bylo díky přednáškám různých odborníků na vysoké úrovni.¹⁰⁴ Děti, které se o vyučování v denících zmiňují, o ně měly velký zájem a s dychtivostí nasávaly informace, které jim byly předávány. Jejich handicapem pro potenciální budoucí nástup do školy byl věk. Například Hana Platovská chodila naposledy do páté třídy, když byla ze školy vyloučena.

18. srpna 1944

Ohnivě rudé slunce zapadá, je ho stále míň a míň, jen nám dává odraz na celou oblohu. Pohádková krása. Den se chýlí ke konci, bez jakékoliv zvláštnosti, aniž by nám donesl něco nového. Nastává nový den. Co nám přinese? Přinese to tak dávno vytoužené? Jednou to musí být. Který den to bude? Brzy? A nikdo mi nedá odpověď. A což víme zdali bude ten den pro nás šťastný. Nikdo neví jak se co utváří. Jak budeme moci potom žít bezstarostně? Stačil by malý byt, malá domácnost, jen klid, jen volnost. A shledám se s Olgou. Nemohu si to vůbec představit. Mít možnost ke vzdělávání. Nebudu již moc stará? Kéž by mě bylo čtrnáct a přijedu domů. To ale není možné. Budu si muset vzít na sebe velkou zodpovědnost o rodinu. Budu se snažit vykonávat ji co nejsvědomitěji. Doufám, že se mi to poštěstí a že budou všichni se mnou spokojeni. (RB)

¹⁰⁴ O tématu výchovy a vzdělání pojednává KASPEROVÁ. *Výchova a vzdělávání dětí v protektorátu Čechy a Morava a v ghettu Terežín*. Praha: Filosofická fakulta. 2011. 224 s.

Nedočkavost, s jakou je tento zápis psán, dokazuje, že podmínky v ghettu daleko zaostávaly za podmínkami, jaké dítě potřebovalo pro svůj osobní vývoj. Dítě si přálo zaujmout své místo ve společnosti a nedostatek, s jakým se v ghettu setkávalo, ho nutil k zodpovědnosti za svůj budoucí život. Lze se domnívat, že tento fakt vedl k mnoha jevům, které můžeme nazvat strategiemi přežití. Snaha přežít a dostat všem svým cílům a plánům, spojenými s budoucností, byla u dítěte sice nevědomá (až na pár výjimek, které budou v příslušné kapitole zvýrazněny), ale díky dochovaným deníkům ji můžeme dnes, po pečlivém zkoumání, vysledovat a uspořádat do jednotlivých motivů.

5. PROSTOROVÁ ROVINA

Téma prostoru se v našich pramenech dělí na dvě proti sobě stojící části – prostor uvnitř ghetta a prostor mimo ghetto. Aspektu života za zdmi ghetta¹⁰⁵ si lze povšimnout i v zápisech, vybraných pro kapitolu časové roviny, zejména když se týkají minulosti a budoucnosti. Z hlediska reflexe jde o dvě diametrálně odlišná místa, přičemž jedno je viděno z hlediska přítomnosti a proto kriticky, druhé z hlediska minulosti a budoucnosti, v jejichž důsledku může docházet ke zkreslování. Svět mimo Terezín byl přívětivější, pravidla v něm fungovala podle obecných platných řádů, které jsou spravedlivé a nepotlačují svobodu člověka. Prostor uvnitř ghetta měl však vlastní pravidla, nastavená komandanturou SS, jejichž nedodržení mohlo znamenat i ztrátu života. Zajímavá se v této souvislosti jeví instituce soudu, kterou vykonávala židovská samospráva a která měla na starosti vnitřní záležitosti menších rozměrů, jako byly krádeže mezi vězni apod.¹⁰⁶ Na druhou stranu je potřeba říct, že zápisků, které by se věnovaly prostoru mimo ghetto, není příliš. Děti se soustředily především na místo, ve kterém žily. Je otázka, jak se jejich pohled na ghetto lišil od pohledu dospělých. Prostřednictvím následujících úryvků si můžeme udělat vlastní úsudek o tom, co pro děti znamenala svoboda a jak viděly terezínské ghetto a události v něm.

5.1 Mimo ghetto

Reflexe okolního světa, který nespadal do prostoru ghetta, byla téměř vždy provázena úvahami o svobodě. Vše, co bylo mimo ghetto, bylo lepší než to, co bylo uvnitř něj. Děti to označovaly jako „normální svět normálních lidí“. Pokud vezmeme synonyma ke slovu normální, dostaneme přídavná jména jako obyčejný, obvyklý, běžný či přirozený. V tomto smyslu lze konstatovat, že život v ghettu byl opakem normálního života, protože podmínky a vztahy, které tu panovaly, nebyly zcela běžné a porovnatelné s oblastí mimo něj. Vidí – li například Charlotta Weinsteinová rozestlané postele v domcích za Terezínem, je to úplně jiné, než když vidí ty samé rozestlané postele v ghettu a není to pouze tím, že v ghettu byly k dispozici úzké kavalce a někdy

¹⁰⁵ V tomto případě jde v literatuře s tématem ghetta Terezín o běžně používaný výraz, byl používán i samotnými vězni. Někdy se objevuje sousloví hradby ghetta.

¹⁰⁶ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 121.

dokonce je slavníky. Následující úryvek popisuje objekty, které se nacházely mimo ghetto a emoce, které v dítěti vyvolaly:

17. srpna 1943

Dnes jsem měla krásný dojem. Byla jsem u Manka na Bauhofu, ačkoliv se Manek k nám dobře nezachoval. Slibuje a nedodrží, ani urnu nám neudělal do které by mohl vložit všecku bratrskou lásku.¹⁰⁷ Ale to jsem ani nechtěla psát. Bydlí moc hezky. Velmi se mi tam líbilo. Potom mě zavedl na šance. Jsou tam malé zahrádky. Vedl mě stále dál. Byl odsud krásný výhled, malé vesničky s červenými střechami, lesy jak na obrázku. Vynořila se před námi krásná asfaltová silnice, jako stuha, nekonečná vedoucí tam... Cítila jsem tíseň v hrdle a slzy mi vytryskly z očí. Večer bylo ukončení. Měsíc, krásná červená luna mezi mračny. To už nemůže dlouho trvat, já to cítím. Na ten měsíc se snad dívá také Olga. Snad na mě vzpomíná. Nezapomněla? Myslí na mě tolik, jako já na ni? (RB)

Kontakt s ostatním světem vyvolal u autorky zápisku vzpomínku na přítelkyni, kterou zanechala doma. V prostoru mimo ghetto stále žili lidé, ke kterým děti zachovávaly určitý vztah. Otázky typu jak se tito lidé mají nebyly ojedinělé. Ruth si za pojitko mezi ghettem a světem „venku“ vybírá měsíc. Stejně jako ona, jej vidí i lidé mimo ghetto. Pocity obou stran jsou ale úplně odlišné a lidé v „normálním světě“ si patrně jen těžko mohou představit, co prožívají vězni v koncentračních táborech. My, kdo máme k dispozici deníky terezínských dětí se můžeme jejich prožitkům alespoň do určité míry přiblížit.

8. května 1943

Dnes mají všechny matky svátek. I tam na jiném světě. Mám radost, že slavím něco společného s nimi. Dostali jsme první balíček od Olgy. (RB)

24. prosince 1943

Je tu štědrý večer. Jak (na) mě Olga asi vzpomíná. Je tomu už tři roky, co jsem byla na noc u Olgy. Panuje tu velmi špatná nálada. Když si tak vzpomenu, doma jak všichni chodí s balíčky. Děti jsou venku. Teď nesmí domů. Snad se zase vrátí ty krásné doby. Olga teď asi stojí u stromečku, otvírá dárky, má radost, vzpomíná. Vzpomíná? (RB)

¹⁰⁷ Strýc se zavázal udělat urnu pro Ruthčina otce, který zemřel v Terezíně.

V úryvcích výše opět vidíme snahu spojit se s okolním světem, v tomto případě prostřednictvím oslavy dne matek. Dítě napadaly otázky, jak tento den slaví děti, které nejsou zavřené v ghettu? Podobně je tomu u druhého úryvku. Jedná se zde o Vánoce, které jsou svátkem rodinné soudržnosti, štědrosti a klidu – tedy téměř úplným opakem toho, čím se vyznačuje život v ghettu. Tři dny před Vánoce, 21. prosince 1943,¹⁰⁸ slavily děti Chanuku. Slavení obou svátků, křesťanského i židovského, bylo pro ghetto typické, neboť děti pocházely z asimilovaných i z tradičních rodin. Oslavy svátků v tomto roce byly narušeny podzimní vlnou transportů na Východ, při níž odjelo i mnoho dětí, žijících na *heimech*.¹⁰⁹ Období transportů charakterizuje existenční strach a pocit stesku, když zmizí přátelé a rodina. Je tedy vysvětlitelné, že se Ruth ocitá myšlenkami mimo ghetto, u své kamarádky Olgy, která žije ve světě neznajícím osvětimské transporty.

Nedatováno.

Chodíme do práce kolem normálních domků, kde normálně bydlí lidé. Kdy nám bude dopřáno být také takovým člověkem, který nemusí žít podle předpisů? Vidíme jim do oken a ráno tam jsou ještě rozestlané postele. Mám sto chutí tam vlézt a ještě spát a spát. (CHW)¹¹⁰

Čtrnáctiletá Charlotta není frustrována pouze nedostačujícími podmínkami, jaké ghetto poskytovalo, ale také faktem, že lidé mimo ghetto mohli volně žít svůj život, ze kterého se ona cítila být vyloučena (ze kterého byla vyloučena). Toho, co se dělo za zdmi ghetta, se dítě účastnit nemohlo. V návaznosti na tuto skutečnost lze zmínit obavu, jakou děti prožívaly při představách, až se vrátí do normálního světa.¹¹¹ Zabývaly se otázkou, zda společnost, která je už jednou vyloučila, bude ochotna je přijmout zpět i s jejich zkušenostmi, jež během války zažily. Za hranicemi ghetta se sice v dětských očích zdálo být vše lepší, ale zároveň byl přítomen strach z nepřijetí, jehož původ byl v předchozí zkušenosti. Úvahy o světě jako takovém (tedy nikoliv o konkrétním prostoru za zdmi ghetta) budou dále rozebírány v kapitole 6.1. *Reflexe a úvahy o životě a světě kolem.*

Následující lyrická báseň, napsaná Maud Steckmacherovou, přechází z prostoru ghetta, jehož signifikantním rysem je (v jejím podání) ubohost stárí, do prostoru mimo ghetto, který se vyznačuje spravedlností a láskou. Staří lidé pociťovali největší dopad nedostatečných podmínek.

¹⁰⁸ WONSCHICKOVÁ. *Děvčata z pokoje 28*, s. 171.

¹⁰⁹ KÁRNÝ (ed). *Terezínská pamětní kniha*. Praha: Melantrich. s. 48-50. Tzv. likvidační transporty.

¹¹⁰ HOLLIDAYOVÁ. *Holocaust a válka očima dětí*, s. 183.

¹¹¹ Viz s. 40, zápis z 18. srpna 1944 (RB).

Nejenže byli slabí a jejich věk determinoval jejich potravinové přídělky, které z důvodů neschopnosti pracovat nebyly takové jako u pracujících (tedy střední generace) a dětí, ale zároveň byli nejvíce náchylní k psychické deprivaci.¹¹² Staří lidé potřebovali více než kdo jiný pohodlí a zaopatření, aby mohli v klidu strávit zbytek svého života. V Terezíně se naopak stali nejubožejší vrstvou vězňů, zejména šlo-li o staré Židy z Německa a Rakouska, kteří si do Terezína nepřivezli základní potřeby a často neměli nikoho, kdo by pro ně udělal něco navíc. Výjimkou bylo dětské sdružení *Jad tomechet*, které převzalo některé základní povinnosti. Návštěvy u starých vězňů se vyznačovaly drobnou pomocí, ale i psychickou podporou.¹¹³ Maud Stecklmacherová tedy přeskakuje z prostoru bídy a utrpení do místa, které se zdá být až ideální a neuvěřitelné. Toto místo charakterizuje láska, kterou v Terezíně tak postrádá a zejména láska k bližnímu, která má v prostorách ghetta nesmyslný význam.

16. ledna 1945

Z terezínské marodky

Ležím zde sama a sním,

do dalek hledím,

nic nevidím,

jen stařenky dvě ubohé,

oči zavázané,

hlasy skřehotavé,

které ruší můj sen.

Duše by chtěla daleko ven,

volnost, volnost jen!

Zavřu oči a jiný svět,

mám na pohled.

Je to ale jen let

do světa dalekého,

do světa ideálního,

snad i neskutečného.

Spravedlnost, dobro a krásu,

vidím též k bližnímu lásku

¹¹² O životě starých vězňů v ghettu viz ADLER. *TEREZÍN 1941 – 1945... Díl II. – Sociologie*. s. 383-400.

¹¹³ MAKAROVA. *Pevnost nad propastí*, s. 54.

*a odpovídám na otázku,
že budeme-li chtít,
vše se může zdařit,
jen zlo může naše sny zmařit. (MS)*

5.2 Uvnitř ghetta

Zatímco za zdmi ghetta dále existuje svět, jaký děti znaly před svou deportací do Terezína, uvnitř ghetta je svět zcela specifický, vyznačující se vlastními obecnými normami vydanými komandanturou SS i vnitřními pravidly, které nastavovali vězni sami. Jak bylo ukázáno, prostor mimo ghetto vyvolával touhu být v něm účasten, ale zároveň obavu a strach z této účasti. Život v ghettu byl nucený, volnost pohybu se omezovala na prostor, který byl vězňům vymezen. Uvnitř tohoto místa se pak začaly naplňovat různé aspekty, které ho činili snesitelnějším. O struktuře úředního aparátu a organizace ghetta *Ältestenratem* jsme hovořili ve třetí kapitole této práce. Z uvedeného vyplývá, že struktura vedení ghetta se snažila kopírovat okolní svět mimo něj. I přesto, že se zde jednalo o koncentrační tábor, můžeme hovořit o odvětvích jako je zemědělství (*Landwirtschaft*), sociální péče (*Sozialbetreuung*) nebo zasilatelství balíků (*Spedition*). To jsou modely, které se v ostatních koncentračních táborech jen těžko objevovaly. Samozřejmě nelze nezmínit zcela specifické postavení kulturních aktivit, jejichž kvalita byla nastavena umělci a odborníky deportovanými do Terezína. Tento vytvořený fungující model zcela zapadal do nacistických plánů, které okolním státům představovaly Terezín jako město pro Židy, kde mohou volně a svobodně žít.¹¹⁴ Návštěvy Mezinárodního výboru Červeného kříže a natáčení dokumentárního filmu byly do této propagandy zahrnuty. Těmto dvěma událostem, kterým předcházelo umělé zkrášlování Terezína, bude v následujících úryvcích ještě věnována pozornost.

Začneme však zápiskem, který popisuje událost, vybočující ze všeho, co dosud vězni mohli od SS očekávat. Je zaznamenána i v deníku Ruth Brösslerové, Helgy Kinsky Pollakové,¹¹⁵ přeživší si na tuto událost dobře pamatují a zcela nepochybně bychom ji mohli objevit i v denících dospělých vězňů. Jednalo se o tzv. sčítání v bohušovické kotlině 11. listopadu 1943.

¹¹⁴ BENZ, Wolfgang. Vnucené iluze. Úvahy o vnímání a přijímání ghetta Terezín. In: *Terezínské studie a dokumenty 2002*. Praha: Academia, 2002. s. 40-48.

¹¹⁵ WONSCHICKOVÁ. *Děvčata z pokoje 28*, s. 158.

Všichni obyvatelé ghetta, kromě vězňů v nemocnicích, museli být přepočítáni z důvodu chybných evidencí, které vedla *Ältestenrat*. V ghettu bylo podle evidence o 55 osob více než kolik jich bylo reálně přítomno.¹¹⁶ Komandantura se proto rozhodla k radikálnímu kroku. Všichni vězňové byli vyhnáni na louku za ghetto, odkud se vrátili zcela vyčerpaní až v pozdních hodinách. Takto popsala o několik měsíců později sčítání Hanka Platovská:

11. března 44

Hodiny, dny, týdny a měsíce letí a letí. Je tomu právě 4 měsíce, kdy jsme prožili hrozný den. Bylo to 11. listopadu 1943. Bylo sčítání Terezína! Večer nám bylo řečen, že budeme stát v Hamburgu na dvoře asi celé dopoledne než přejde německá kontrola. V noci však přišla Gruppenälteste nám říci (ještě na mansardě), že ráno v 6 hodin pro nás přijde a odvede nás na dvůr a odtamtud půjdeme do terezínské rokliny na sčítání. 2 hodiny jsme stáli v Hamburgu na dvoře, potom jsme byli pomalým krokem vedeni za město. V pěti řadách jsme kráčeli a každý nesl si brotsack¹¹⁷ nebo tašku a nějaký pléd či deku, protože jsme nevěděli, jak se dlouho zdržíme. Prošli jsme okolo několika baráků a octli jsme se na louce. Museli jsme se rozdělit na stovky a šli jsme kolem auta s několika vojáky. Přešli jsme nerovnou půdu a D. nás odvedl na patřičné místo. Tam jsme stáli a stáli, pomalu se začínala louka naplňovat. Ke 2. hodině byla louka plná 40 000 lidí. Na pohled velmi nepřehledné stádo lidí. Ve 3 hodiny začalo sčítání, šlo několik mužů, jeden počítal, ostatní přepočítávali. Mamce se stále zavíraly oči. Pracovala v noci až do rána, v 6 hodin přišla a ještě si vůbec neodpočinula. Bez přestání, klesala jí hlava na mé rameno, únavou i hladem. Ačkoliv jsme měli chleba sebou dost, nikdo však neměl chuť. Byli jsme obstoupeni četníky. Na každých 20 kroků jeden. Mimo to procházelo několik vojáků stále řadami. Asi 8m za mnou byl malý kopeček, za nímž si udělaly dámy záchod. Přišla – li mladá, četník se vždy diskrétně otočil. Musela – li jít stará, šla bez ostýchavosti několik kroků za nás a tam si beze všeho počínala jako na klo.¹¹⁸ Jednou jsme vyprskli smíchy, podruhé jsme se vztekle obrátili, řkouce: „Už by se ty dědkové mohli slušně chovat.“ Tento šibeniční humor trval do půl páté. Pak nastal šum, zůstaneme přes noc. Připravte se, za chvíli půjdeme a takové rozličné bonke. V 5 hodin utíkalo několik mužů kolem, křičíce, že můžeme už jít. Všichni se dali do běhu a my s mamkou rychle šly, aby jsme ostatní dohonily. To teprve nastala tlačenička. Nevěděly jsme ani kam jdeme. Stmívalo se, bylo sotva na 8 kroků vidět. Než jsme se dostaly k barákům, bylo půl osmé. Pak jsme slyšely v blízkosti křik a trubku, píchlo nás u srdce a každý si myslel své. Chvíli jsme stály, chvíli jsme

¹¹⁶ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 160-163.

¹¹⁷ Plátěný chlebník s popruhem, nosil se přes rameno.

¹¹⁸ Myšleno zřejmě na klozetu.

pokračovaly. Když jsme prošly k druhému baráku, hnali nás četníci s klacky nazpět. Obešly jsme tedy a hnaly nás znovu, to už bylo po 9 hodině. Zůstaly jsme tedy u druhého baráku stát a odevzdaly jsme se vůli boží. Já jsem však byla tak duševně vyčerpaná a zoufalá, že ze všech útrap jsem myslila, že se dovolám tatky. Tatka však byl již v 8 hodin doma. Setkaly jsme se s paní Alís, která byla ráda, že je s námi. V půl jedenácté se udělalo jedné babičce špatně hlady, prosila a jeden člověk jí dal kostku cukru a chleba. Za chvíli se náš houf začal hýbat. Procházely jsme jako posledek okolo baráku, kde řádl jeden četník a vyhazoval lidi, kteří vlezli do baráku, řvouce: „Jestli sem ještě někdo vlez, tak ho zabim.“ Loudaly jsme se pomalým, unaveným krokem kupředu, stále nevěříce svým očím. Když jsme docházely k nádraží, povídá někdo za mnou: „Tak co, Hanko, jak se ti líbil ten výlet.“ Zprvu jsem ho nepoznala, Rudu Böhma¹¹⁹ a mojí odpovědí stačily mu mé vyřeštěné oči, z kterých šla jen hrůza. Na nádraží stál Jindra Brunn¹²⁰ a netrpělivě vyčkával svoji matku. Celodenní únavou jsme klesaly pod taškami s chlebem a dekami. U brány v Hamburgu stálo plno netrpělivých mužů, mezi nimi náš tatka. S radostí nás popadl a všem nám spadl kámen ze srdce. Když jsme vešly do mansardy, objímali jsme se všichni a vážili jsme si Tereziína, třebaže ne pravého domova. 2 dny jsme zůstaly v posteli a nechtěly jsme vzpomínat na 11. listopadu a jeho příběhy. (HP)

Hrůzu, která šla z Hančiných očí, prožívali určitě všichni vězni, kteří se sčítání účastnili. Jak je patrné, nejobtížněji snášeli situaci staří lidé, o kterých byla v předchozí kapitole už řeč. Za tímto zápisem následuje obrázek, který ilustruje četníka stojícího u místa, kam vězni provizorně chodili na záchod. Z vět adresovaných starším lidem lze usoudit, že děti neměly pro utrpení a ubohost, do jaké se dostali, pochopení. Nejde pouze o sčítání v bohušovické kotlině, ale také o život v ghettu, který mnohé vězně uvrhl na absolutní dno. Z dětské perspektivy bylo vše nahlíženo z hlediska budoucnosti. Děti si nepřipouštěly, že by mohly skutečně zahynout a proto jim dosavadní život v ghettu připadal těžký, ale svým způsobem snesitelnější než vězňům, kteří otázku budoucnosti vzdali. Život dětí byl na samém počátku a z tohoto hlediska vnímaly svoji provizorní přítomnost, z tohoto důvodu se *Ältestenrat* snažila zvýhodnit jejich postavení v ghettu. I přes toto všechno byla nakonec velká část dětí zavražděna v Osvětimi – mezi nimi i Hana Platovská.

¹¹⁹ Rudolf Böhm (23. 6. 1921) přijel do Terezína 16. 11. 1942 z Tábora a byl deportován 15. 12. 1943, tedy měsíc po sčítání, transportem Dr 2510 do Osvětimi, kde byl zavražděn. Oficiálně mělo jet tímto transportem 2504 lidí.

¹²⁰ Jindřich Brunn (19. 6. 1926) přijel do Terezína 31. 3. 1943 z Uherského Brodu a dále byl deportován do Osvětimi transportem Ds 2284 18. 12. 1943. Jindrovi se podařilo přežít, dostal se zpět do Terezína a zde se dožil osvobození.

Zcela jiného druhu byla následující epizoda, která dodnes podněcuje k mnoha otázkám. Terezín navštívila 23. června 1944 zvláštní komise Červeného kříže. Tato iniciativa vznikla z podnětu Švýcarského a Dánského červeného kříže, který měl zájem o bezpečnost Židů uzavřených v ghettu Terezín. Týdny před návštěvou docházelo k postupnému zkrášlování ghetta ve formě oprav, výstaveb a zřizování obchodů, bank či kavárny jak je to v normálních městech běžné. Členy komise byli Frants Hvaas z dánského ministerstva zahraničních věcí, Eigil Juel Henningsen, předseda Dánského červeného kříže a Maurice Rossel, zástupce Mezinárodního výboru Červeného kříže v Berlíně. Jejich doprovodem byli vysocí hodnostáři SS, přijel i vedoucí pražské *Zentralstelle* Hans Günther. Předem připravená trasa a naučené fráze, kterými měli vězni odpovídat, uspokojila inspekci Červeného kříže natolik, že o Terezíně podala celkem povzbudivou zprávu.¹²¹ Ghetto se tak pro okolní státy stalo něčím zcela jiným, než čím ve skutečnosti bylo. V následujícím zápisku z onoho dne se můžeme dozvědět, jakým způsobem měla návštěva komise probíhat:

23. června 1944

No konečně, zase jsem se jednou vyspala. Včera jsme odevzdávali saláty a jinak až na nějakou hádku a Hanku Selzrovou,¹²² která vyletěla, je vše v pořádku. Dnes je tu komise. Jakási komise. Už je celý program. Ve 2 hod. mají přijít z Bohušovic. Půjdou okolo Leichenkammer¹²³ a tam půjdou sekáči s kosami, veselí – zpívajíce. Dále půjdou na baštu, tam je football Praha – Wien a tam přijde komise, bude to 2 – 1 pro Prahu.¹²⁴ Půdou také (k) panu Epsteinovi, který má ve svém pokoji koberce, stoly a cigarety s popelníčky ze Sudet. kas.

Každý z Ältestenratu fasoval cigaretu. Zrovna tak pan Judenältester má plnou zlatou tabatěrku. Po malé rozmluvě nasedne komise a p. Epstein¹²⁵ do auta a pojedou do banky. Po cestě potkají vůz z Kréty se zeleninou a veselá zpívající děvčata na něm, pan Rám¹²⁶ se zeptá: „Wohin fährt ihr Mädels?“¹²⁷ Ony odpoví: „Wie immer in die Kinderküche.“¹²⁸ Z banky jedou do Sokolovny,

¹²¹ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 167-182.

¹²² Hana Selzarová (23. 3. 1922) přijela do Terezína 30. 1. 1942, dále byla deportovaná 1. 10. 1944 do Osvětimi transportem Em 1059. Přežila a byla osvobozena ve Freibergu.

¹²³ Ústřední márnice, umístěna ve valu na hranici ghetta.

¹²⁴ Hřiště pro fotbal bylo na tzv. Jižním vrchu, říkalo se mu jednoduše Bašta.

¹²⁵ Dr. Paul Eppstein (4. 3. 1902) byl druhým Judenältesterem v Terezíně. 24. 7. 9. 1944 byl zastřelen na Malé pevnosti.

¹²⁶ SS-Obersturmführer Karl Rahm (2. 4. 1907) byl posledním (třetím) velitelem terezínského tábora. Zastával tuto funkci od února 1944 až do 5. 5. 1945, kdy SS z Terezína uprchli.

¹²⁷ „Kam jedete, děvčata?“

¹²⁸ „Jako vždy, do dětské kuchyně.“

kde se bude hrát právě Requiem. Potom jedou na Krétu,¹²⁹ tam budou děvčata v červených sukních, bílých halenkách, s červenými mašlemi v hlavách, pilně pracující, zpívat. No, to tak bude, myslím, poslední část programu. (HP)

Vzhledem k tomu, že program návštěvy znalo dopředu krok po kroku i patnáctileté děvče, lze se domnívat, že návštěva byla předem naplánovanou vypočítavou lstí, která měla z ghetta vytvořit místo, kde se neděje bezpráví a kde mohou Židé, vyloučení diskriminačními zákony, žít beze strachu a snad i spokojeně. Hanka tuto návštěvu nijak více nekomentuje, ale fakt, že si dopodrobna zapsala její předem připravený plán znamená, že ji vnímala jako důležitý bod v životě terezínských vězňů. Po této návštěvě se nestalo nic. Ghetto bylo dál místem utrpení, tak jako před návštěvou. Zkrášlení ghetta využili SS rovnou dvakrát a to když se v srpnu začal natáčet dokumentární film,¹³⁰ který režíroval vězeň Kurt Gerron.¹³¹ Všichni vězňové účastníci se návštěvy komise Červeného kříže i v propagandistickém filmu byli na podzim 1944 posláni na Východ, kde drtivá většina byla zavražděna.

Prostor ghetta nebyl vždy jen místem utrpení. Děti byly zaměstnávány povinnostmi a domovními rády a velmi rády přijaly rozptýlení ve formě uměleckých představení. Jejich účasti na těchto akcích bude ještě věnovaná pozornost. Úryvek, který bude níže předložen, vypovídá o smutku, které dítě prožívalo kvůli nedostatku rodičovské péče. Dospělí byli nuceni pracovat celý den a proto ty děti, které nebyly v *heimech*, zůstávaly samy sobě napospas. Stýskalo se ale i dětem, které v *heimech* bydlely. *Betreueři* ani *betreuerky* nemohli rodičovskou lásku nahradit:

22. října 1943

Je mi velmi smutno. Maminka má do 1/2 9 službu. Kdybych tak mohla jít za tatínkem. Rozhodla jsem se jít na přednášku Švenka.¹³² Měl přednášet „můj život v umění“, byl však velmi komický a vyprávěl můj život v čumění. Velmi jsem se nasmála. (RB)

¹²⁹ Tzv. Kréta bylo místo za Terezínem, kde se pěstovala zelenina a ovoce

¹³⁰ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi.*, s. 182-184.

¹³¹ Kurt Gerron (11. 5. 1897) pocházel z Berlína a byl slavným hercem a režisérem. K natočení dokumentu byl přinucen a po splnění úkolu deportován 28. 10. 1944 do Osvětimi, kde byl zavražděn. Film se nedochoval, pár záběrů, které tvoří asi 18 minut ano. Originál je přechováván v Národním filmovém archivu v Praze. V PT je k dispozici ve Fotoarchivu, inv. č. 7152.

¹³² Karel Švenk (17. 3. 1917) byl český skladatel a umělec. V Terezíně se shlédl především ve tvorbě kabaretů, které patřily k nejoblíbenějšímu druhu zábavy. Také jeho postihla podzimní vlna transportů. 1. 10. 1944 byl deportován do Osvětimi, odtud přiřazen na práci do Lipska, kde roku 1945 z důvodu dlouhodobého vyčerpání umírá.

Že může mít ghetto i svoji lepší stránku zažila také Eva Herrmannová. Jako míšenka bez rodičů byla v ghettu zcela bezprizorní a také snad proto velice přilnula k přítelkyním, se kterými sdílela společný pokoj. Byť bylo ghetto jako koncentrační tábor místem smrti, nemocí a hladu, dokázalo stmelit vězně, v důsledku čehož docházelo k uvolnění citového napětí. Eva však nechala rodiče za zdi ghetta a proto se trápila výčitkami, že radost, kterou prožívala, není vhodná:

24. prosince 1944 11 hodin v noci

Vánoční noc! Dlouho jsme se na to těšili. Vydařila se ale docela dobře. Jen stále ta tísnivá nálada „Co teď asi dělají naši?“ Při každém zasmání jsem si dělala výčitky svědomí, že já se tady směji a MAMINKA a TATÍNEK doma pláče. Asi v 1/2 10 byl krátký nálet který ale dostatečně zkažil naši náladu. Asi v 7h tu byla stará i mladá paní [nečitelné jméno] a zpívala nám vánoční písně. Všichni jsme při tom plakali. – (V tom okamžiku se Salina hrozně poblinkala a právě to utírá) – Bylo to krásné. (EH)

Druhým způsobem, jak nenechat děti zabřednout do demoralizujícího a zdeprimovaného stavu, který byl důsledkem působení podmínek v ghettu, byl řád a systém, který bylo nutno dodržovat. Někdy se mohlo zdát, že dodržování tohoto řádu podléhá příliš přísným pravidlům a některé děti, nezvyklé na přísnou výchovu, měly s touto přísností *betreuerů* problém.¹³³ Pravidla domova zahrnovala takové podrobnosti, jako byl budíček, služby na úklid, doba klidu, doba vyučování, večerka atd. Mnohem více se o pravidlech domovů dočteme v dochovaných dětských časopisech. Jedním z dětí, kterým systematický řád a denní plán nevadily, byl Martin Robitschek. Jeho zápisky si jsou podobné – jde v nich o podrobný popis denní vykonané činnosti. Jeho líčení nám přibližuje ghetto ve své nezidealizované podobě:

Úterý 29. srpna (1944)

[nečitelné] Z včerejška do dneška byla zase jedna štěnicová noc, moje druhá v Terezíně. Večer byla debata s dr. Reinerem, který zařídil na B2 nový řád, jako na A- a na D-heimu, totiž v 1/2 7 vstávání, v 3/4 2 apel atd. Spali jsme nahoře, protože byl dvůr vlhký. Ustal jsem si na stole s nadějí, že na mne nic nebude padat. Ale probudil jsem se o půlnoci – hoši byli vzhůru také, a našel jsem v posteli asi 20 štěnic. Byl jsem unaven, ustlal jsem si proto na verandě a spal jsem až do rána. Ostatní hoši usnuli také, až na jednoho, který prý za tu noc našel ve své posteli 123

¹³³ MEROVÁ, Evelina. *Opožděné vzpomínky*. Brno: Barrister & Principal, 2009. s 36.

štěnic! Při rýsování jsme dělali ornamenty, prozatím jen tužkou, němčina nebyla, zato přírodopis ano. – Bude se k nám stěhovat Petr Fišl,¹³⁴ nazývaný „čokl“ a snad ještě jeden hoch. Čokl už má u nás věci. Odpoledne je program na baště. Místo na baštu jsme šli do Magdeburku snášet knihy z 213 a z 216 do vozu, odkud se dováželo do L 304. Pracovali jsme do 5 hod. Zapomněl jsem se jít koupat. Půjdu asi zítra. Večer jsem se dozvěděl, že zítra budeme rozbíjet kavalce a nechat je plynovat v bance která se vyklizuje. Honem jsem si donesl nějaké věci k tetě. Pršelo zase, ustali jsme si tedy na verandě. V noci pršelo, ale nám nakapalo jen na polštář. Nastěhoval se k nám ještě Fricke Hochberg. (MR)

I přesto, že děti dané povinnosti dodržovaly a hygienické podmínky byly lepší než v ubikacích, kde žily s dospělými vězni, byl velikým problémem terezínského ghetta výskyt štěnic. Kvůli jejich hubení vzniklo samostatné oddělení – *Entwesung*. Znepříjemňovaly život nejen dětem, které volily možnost spát venku, ale i všem vězňům ghetta. Vedle štěnic zde byly přemnožené šatní vši, které přenášely skvrnitý tyfus. Ten mohl končit i smrtí, protože léků bylo v Terezíně nedostatek a vězni trpěli avitaminózou a celkovým oslabením organismu, který se nedokázal bránit běžným léčitelným nemocem. Martin Robitschek se nepouští do žádných úvah, jeho deník je spíše záznamníkem všedního terezínského života a o to cennější jsou jeho emočně nezabarvené faktické informace. Z jeho pohledu je Terezín místem, které nedostačuje základním lidským potřebám jako je nerušený spánek v bezpečném prostředí nebo soukromí. Přesto je zde vidět snaha vyučujících a vychovatelů odlákat od těchto věcí pozornost prostřednictvím organizace času a náplně práce.

Posledním vybraným zápiskem je úryvek z deníků Hany Knappové. Její, v úvodu zmíněná, reflexe je posunuta o stupeň výš nejen tím, že byla mezi ostatními dětmi, které jsem do této práce vybrala, nejstarší, ale také proto, že Hanka měla velmi citlivé vnímání a svůj deník brala mimo jiné jako uměleckou záležitost (několikrát se v něm objevují zmínky, že by chtěla být spisovatelkou). Její reflexe prostoru ghetta byla zařazena na konec této kapitoly jako určitý dovětek – umělecky podané odhalení surové reality. Hanka se nezatěžovala fakty, psala reflexe, které se podobaly esejům. Z jejího úryvku nemusí být patrná historicky podložená pravda, ale její slova jsou cenná, protože nám ukazují nitro dospívajícího člověka, který neměl možnost se rozvíjet podle svých potřeb. Ona se přesto duševně rozvíjela právě díky útlaku, který prožívala a je nutno dodat, že tento rys se objevoval i u jiných citlivě smýšlejících dětí. Například Ruth Brösslerová sama ve svém deníku píše, že ghetto z ní učinilo mnohem vyspělejšího člověka, než

¹³⁴ Petr Fišl (9. 9. 1929) byl dva měsíce po svém příchodu na *heim*, 28. 10. 1944, deportován do Osvětimi, kde byl zavražděn.

jakým by byla, kdyby tuto zkušenost neprožila. Ostatně i v jiných úryvcích lze vidět, že děti nepodlehly vývojovému ustrnutí. Jejich poznatky jsou bystré a jejich vnímání široké. Více bude tomuto tématu věnována pozornost v rámci šesté kapitoly, která se zaměřuje na vědomí života.

25. srpna 1943

Jsou divné věci v ghettu – opravdu.

Kdysi jsi žil v domácnosti. Známé věci tvořily dny a měsíce a byly spolu zasnoubené a v sobě uzavřené jako pětikorunový prstýnek. Ted' z něho vypadl červený kámen z krve – a měsíce se přetrhly nebo slily – Někdo si ukrojil krajíc z tvého zdraví – a to je tak divné.

Nevíš vlastně, jak se to stalo. A když hmatáš po uklidňujícím okraji knihy, z které by ses něco dověděl – kniha tu náhle není. Ta kniha tu prostě není – a to je tak divné.

Pracuješ na poli a někdo prosí, aby se všichni mohli po práci vykoupat v řece, která tam teče po vlnách mezi dvěma břehy. A to ti nedovolí, protože jsi člověk z ghetta zamořeného nemocemi a mohl bys nakazit řeku a lidi. Jsou zdraví lidé mimo tvůj svět. Ty sám to jsi, kdo přišel ze zamořeného ghetta – a to je tak divné.

A z pole se do toho ghetta zase vracíš.

Jdeš po cestě kolem plovárny, kde si hrají malé německé děti. Nikdo je v tu chvíli nehlídá. Že bys je šel hlídat, je absurdní představa – a to je tak divné.

Ty děti vědí, že jdeme do ghetta. Ty děti nevědí, že ghetto je tma půd a sklepů a tisíce dvorů, není v nich noc, je to jen spleť - - - a ty se tam vracíš a vše to znáš – a to je tak divné - - -

Později.

Asi půjde transport. A to už ani není divné. (HK) ¹³⁵

5.4 Iluze versus realita života

Tato kapitola je reakcí na Adlerovu hypotézu o tragičnosti a iluzi života dětí v Terezíně, která má svůj kořen v myšlence, že všechny tyto děti byly určeny v rámci protižidovské ideologie k vyhlazení.¹³⁶ Z toho důvodu lze vnímat všechna opatření a nadstandardní péči o děti jako

¹³⁵ BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit...*, s. 132-133.

¹³⁶ ADLER. *TEREZÍN 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství. Díl II.*, s. 413-430.

nesmyslnou a nadbytečnou a vše toto nazvat iluzí, která měla přebít skutečnou pravdu a to takovou, že na konci čeká všechny vězně smrt. O nesmyslnosti a nadbytečnosti péče o děti a mládež nebude v této práci vedena žádná diskuse. Kritický postoj, který k Adlerovi zaujímají někteří čeští badatelé a přeživší¹³⁷ je tématem zcela jiného druhu. Tato kapitola si z Adlerovy hypotézy vybere onu myšlenku iluze, která je, z našeho pohledu, svým způsobem opodstatněná. V žádném případě zde nepůjde o kritiku výchovy a činnosti *heimů*. Kapitola bude prezentovat deníkové úryvky, ve kterých nejzřetelněji vystupuje téma nesmyslnosti a beznaděje, tak jak jsou zřetelné, když je postavíme do světla celkovému charakteru péče o děti a hlavně – do souvislosti s účelem tábora. Půjde zde o vybrané záznamy, kterými chce tato práce obhájit fakt, že účel terezínského ghetta byl v konfrontaci s hodnotami, které *Jugendfürsorge* v rámci možností udržovala. Z tohoto důvodu je tato kapitola pojímána jako myšlenkový experiment.

Následující úryvek se dá označit za popis iluze v pravém slova smyslu, protože se zde píše o prvním dokumentárním filmu, který byl v Terezíně natáčen. Mnohem jasnější jsou fakta kolem filmu z roku 1944, režírovaného Kurtem Gerronem.¹³⁸ K tomuto natáčení se vážou vzpomínky pamětníků, ale doposud nebyl zveřejněný přímý pramen, který popisuje jeho průběh. V případě tohoto filmu však nešlo o tak zřejmou propagandu jako u filmu z roku 1944 a možná i proto se film nedochoval. Národní filmový archiv vlastní 8 minut tohoto filmu.¹³⁹

21. listopadu 1942

Ráno jsme byly v půl osmé vzbuzeny, ale jen několik děvčat. Měly jsme se jít filmovat. Chtějí udělat z Terezína film (jen dobré stránky) pro cizinu. Venku byla příšerná zima. Na dvoře Drážďanské kasárny nám řekla paní Dollanová¹⁴⁰ (zrzavá paní, která to vedla ještě s Němci), že nás budou filmovat, jak se myjeme. Nějaké dívky skočily pro ručník a mycí potřeby. Mráz námi promrazil, přesto že nám tam zatopili. Ale přece, před muži se svlíkat. Poslali nás do nějaké kanceláře. Čekaly jsme hodinu, dvě, tři, potom nám poslali z proviantury bochník chleba. Paní prof. Edita nám vyprávěla, aby nám uběhla chvíle. Ve 2 nás poslali na oběd a ve 3 nás objednali znovu. Naše děvčata věděla, jak budeme promrzlé a uvařila nám čaj. Jak jsme se zahřály, šly

¹³⁷ Viz úvod knihy LAGUSE a POLÁKA, přeživších vězňů, *Město za mřížemi*.

¹³⁸ MARGRY, Karel. Nacistický propagandistický film o Terezíně. In: *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. Praha: Logos 1992, s. 208–224.

¹³⁹ STRUSKOVÁ, Eva. Film Ghetto Theresienstadt 1942. In: *Illuminace* 21, 2009, č. 1, s. 5-36.

¹⁴⁰ Irena Dodalová byla manželkou režiséra Karla Dodala a před deportací do Terezína v červnu 1942 se věnovala spolu s ním tvorbě animovaného filmu. O tomto prvním dokumentárním terezínském filmu se dlouhou dobu nic nevědělo. Elen Makarova označuje za autora scénáře Petra Kiena (MAKAROVA, Elen. *Franz Peter Kien*. Praha: Oswald. 2009.), Eva Strusková označuje za možnou autorku scénáře Irenu Dodalovou, naproti tomu historik Karel Margry její autorství vylučuje. Z toho důvodu jsem paní Struskovou kontaktovala a ta o deníkový záznam projevila zájem.

jsme nanovo. Hned jak jsme se octly na dvoře, hned vybrali z nás 5 děvčat a odvedli je na líčení. Mezi tím chodili Němci a řvali, my jsme se třásly, že nás na to líčení odvedou také. Ale nic takového se zaplaťpánbůh nestalo. Za chvíli jsme viděly ty „nalíčené chudáky“. Nebyla to jen naše děvčata, nýbrž i mladé slečny a staré babičky. Všechny měly indiánskou barvu. Pohled na ně se zaryl hluboko do duše. Posléze nás poslali domů. (RB)

Filmování vězňů mělo vždy jen jeden účel – ukázat lidem, stojícím mimo ghetto, že vězni vlastně vůbec netrpí, naopak, že ghetto je pro ně jediným možným místem, kde mohou žít. Scénáře filmů nebyly napsány podle reálné situace, ale podle toho, jak chtěli nacisté, aby ghetto bylo vnímáno. Realita byla zcela přeměněna do iluze.¹⁴¹ Z úryvku je vidět, že natáčení vzbuzuje v Ruth strach. Jakákoliv spolupráce s SS vzbuzovala ve vězních strach, protože SS-mani pro ně byli pro nevypočitatelní, existovala neustálá hrozba, že budou posláni na Malou pevnost, odkud se nikdo zpět do ghetta nevrátil. Zároveň se strachem vzbuzoval filmování vězňů ve čtrnáctileté dívce soucit a snad jakési podvědomí, že to, co se děje, je jen komedií pro lidi mimo ghetto. Stařenky, které mají nalíčené tváře, aby vypadaly zdravěji, zná Ruth jako chudáky, kteří paběrkují ze zbytků jídel. Mladé slečny, které mají na kameře vypadat jako statné ženy, překypující zdravím, jsou ve skutečnosti pracovní síla, která si svou prací zachraňuje život. A Ruth sama, která se nakonec do záběru nedostala, je dítětem, které žije v neustálém strachu a napětí a ne tedy dítětem, jaké můžeme dnes zahlédnout na dochovaných záběrech, hrající si volně v parku, a jak jej viděla i komise Červeného kříže.

Další záznam hovoří o nejhranější dětské opeře, která se v Terezíně dočkala mnoha repríz. Po válce se stala symbolem terezínských dětí, protože tématem hry je jejich boj proti zlému flašinetáři, který nakonec vyhraje. Už v době věznění vidělo mnoho vězňů skutečnou podstatu a poselství této hry. Děti, bojující proti zlu, vyhrály – děti, bojující proti nacistické ideologii nakonec vyhraje. Některé děti skutečně vyhrály a přežily holocaust. Většina¹⁴² však boj prohrála a s nimi i děti, které hrály v *Brundibáři*.

4. listopadu 1943

Bylo to v Magdeburku na představení Brundibára. Dobře oblečené děti s červenými tvářemi (byly hodně namalované) si hrály na jevišti na sebe samé, na sebe, jak by měly vypadat a žít.

¹⁴¹ Jiný propagandistický film byl natočen i ve varšavském ghettu. Tento dokument byl koncipován tak, aby ukázal, jak Židé v ghettu žijí v blahobytu, zatímco ve světě zuří válka. Viz *Nedokončený film (A Film Unfinished)*. režie Yael Hersonski. 2009, 88 min.

¹⁴² Téměř 5 000 dětí do 15 let z Protektorátu Čech a Moravy.

“- - - my jsme to vyhrály. Vyhrály proto jen, že jsme se nedaly!” Tehdy jsem náhle začala tak vzlykat, že jsem myslila, že budu musit utéci na chodbu. (HK)¹⁴³

Ačkoliv byla Hanka v šestnácti letech sama ještě dítětem, představení *Brundibára* ji, jako dívku, která byla na určitém duševním stupni, zaskočilo. Spatřila hru, která ukazovala na normální život, jaký by děti měly vést, ale jaký v ghettu nikdy nevedly. Ani ona sama, jako dospívající člověk, nemohla žít podle měřítek a hodnot, která byla v jejím věku běžná. Na druhou stranu, to, co by se mohlo označit za iluzi života,¹⁴⁴ byla pro vězně skutečná realita. Oni sami a děti už vůbec ne, nepovažovali svoji existenci za iluzorní. Mnohem spíše ji považovali za provizorní a nestandardní. Vše, co ghetto nabízelo, vybočovalo z kolejí standardních měřítek, avšak hodnoty jako rodičovská láska, slušnost či pracovitost byly neustále udržovány a deníky terezínských dětí jsou toho důkazem. O tom, že rodičovská láska nepřestávala působit, ani když rodiče v ghettu nebyli, svědčí zápisek z deníku Evy Herrmannové:

1. ledna 1945 3h ráno

NOVÝ ROK 1945

DOUFAM, ŽE ŠŤASTNĚJŠÍ A RADOSTNĚJŠÍ JAKO ROK 1944. Moc hezky jsme slavili Silvestra. Byla jsem moc veselá až na to když jsem si vzpomněla co asi dělá moje zlatá MAMINEČKA a zlatý TATÍNEČEK. Je už 3h ráno a já usínám s posledním přáním na rtech, aby nám rok 1945 přinesl více štěstí, radosti a hlavně shledání! (EH)

Co je v tomto případě iluze a co realita? Dá se nazvat iluzí to, že dítě prožívá radost nad oslavou silvestrovské noci, zatímco je zavřený s tisíci vězni v prostoru, ze kterého nelze uniknout? Je tato radost nesmyslná? Je oslava nového roku iluzí, když tolik lidí už zmizelo a tolik se jich z Východu nevrátilo? I přesto, že Eva dokáže prožívat pocity radosti, je jejím nejvroucnějším přáním opustit ghetto a dostat se zpět k rodičům. Tento fakt vypovídá o tolikrát zmiňované provizornosti ghetta. Na druhou stranu nemohly děti toto provizorium vnímat takovým způsobem, jako čtenář jejich deníků. Děti potřebovaly žít a prožívat události svého každodenního života nehledě na prostor, ve kterém jej žily a na plán jejich budoucnosti, která byla určována protizidovskou ideologií. Podobnou potřebou jako byly prožitky radosti byla potřeba rozvíjet se a učit se. Deníky i časopisy dětí z terezínského ghetta prokázaly, že touha po vzdělávání byla velmi silná a u mnoha dětí se stala doslova „hnacím motorem“. Čekali bychom,

¹⁴³ BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit...*, s. 165.

¹⁴⁴ Resp. co Adler považoval za iluzi života.

že děti uvítají zákaz vyučování, protože je zbaví základní povinnosti, která se nese celým dětstvím. Ony ale naopak toužily být vzdělávané, některé děti si navíc přidávaly návštěvy odborných přednášek. Lze se samozřejmě domnívat, že u některých byla potřeba učení minimální nebo žádná. Například Hana Platovská se ve svém deníku o vyučování nezmiňuje, výjimkou jsou návštěvy lekcí anglického jazyka. Z množství materiálu, který se z ghetta zachoval a to zejména ve zmiňovaných časopisech lze ale dosvědčit, že výuka byla dětmi přijímána kladně a zodpovědně.

4. října 1943

Máme první den programu. Jak ráda bych seděla v doopravdické škole s aktovkou plnou modrých sešitů a knih s bílými štítky. Zde mi musí stačit jediný sešit. Jsem ale přesto spokojena. Alespoň něco. Budu velmi pozadu. (RB)

Pondělí 28.srpna (1944)

Při dnešním programu jsme dostali dost úkolů. Z počtů dva příklady a udělat ze dřeva, z hlíny či z lepenky krychli o hraně 25cm a její rozkládání při trojmocněné znázornit. Ze zpěvu napsat stupnici. Pak si musím také připravit prkno s čtvrtkou na zítřejší rýsování. Při češtině jsem měl neúspěch. Měl jsem mít řečnické cvičení a připravil jsem si Káju Maříka. Pak jsem to ale tak zpackal, že jsem prý „zatloukl celou hodinu“. Připravím si tedy na pátek nové. Bylo snad nejhorší ze všech. Fasovaly se zase brambory a zelí, a k tomu 4 rajčata. – Místo brambor jsem měl knedlík, ostatní měli rajskou omáčku. Byl jsem na poště podat potvrzenku Weigertových, pak jsem napnul rýsovací čtvrtku, neboť první hodina, Fyzika, nebyla [nečitelná]. Při angličtině s dr. Šnucerovou jsem se naučil pár slov, ale jinak tam byl křik. (MR)

Iluze je myšlenkový stav spojený s klamným očekáváním či mylnou nadějí. Avšak naděje vězňů koncentračních táborů byla mylná až v okamžiku, kdy byli zavražděni. Někteří ale přežili a proto se nedá shrnout, že by byla jejich naděje iluzí. Dá se dokonce říci, že jejich život v ghettu byl iluzí pro všechny lidi, kteří stáli mimo Terezín. Ti jej vnímali zprostředkovaně skrze nacistickou propagandu. Ghetto bylo prožíváno každodenním tvrdým životem. Jeho reflexe mohla ve vězňích vyvolat pocit iluze. Určitě ale ne u dětí, snad s výjimkou starší Hany Knappové, jejíž deník dává poznat, že život v Terezíně považovala za nesmyslný a že mnoho vězňů si nedokázalo uvědomit, v jaké situaci se doopravdy nachází. Ostatní děti jej považovaly za nespravedlivý a mezi těmito dvěma adjektivy je veliký rozdíl.

Začala-li tato kapitola zápiskem o iluzi, bude ukončena úryvkem, který popisuje tvrdou realitu, ale dále ji nehodnotí. V denících je vůbec obecným rysem, že si v nich děti nestěžují. Můžeme proto vyjádřit myšlenku, že deník byl jak jejich oporou, samotnou strategií k přežití, tak místem, ve kterém chtěly zůstat statečné a které jim snad poskytovalo i možnou duchovní podporu.

16. února 1942

Mám celý den mnoho práce. Odpoledne je apel, kde mluví Fredy Hirsch.¹⁴⁵ Mluvil, že se nám již nebude topit, jelikož mají málo uhlí pro kuchyň. A to mají jen na šest neděl. Potom dostaneme studená jídla. (RB)

¹⁴⁵ Alfred Hirsch (11. 2. 1916) byl jedním z vedoucích *Jugendfürsorge*. Přijel do Terezína už 4. 12. 1941 a byl deportován na Východ transportem D1 4 dne 6. 9. 1943, kde pravděpodobně spáchal sebevraždu. O jeho životě vznikla monografie, viz ONDŘICHOVÁ, Lucie. *Příběh Fredyho Hirsche*. Praha: Sefer, 2000.

6. VĚDOMÍ ŽIVOTA

Následující blok kapitol bude komponován deníkovými záznamy, které se vyznačují sebereflexí – sebeuvědoměním a reflexí ostatních jevů a záležitostí, které se nachází mimo člověka. Kapitoly budou dohromady dávat jakési povědomí života, myšlenku, že děti, píšící si deník, vnímaly nejen sebe, ale byly už tak zralé, že byly schopny reflexe okolního světa. Úryvky ukáží vývoj této reflexe a její podobu. Analýza zápisů se bude snažit odkrývat téma života jako celku. Zatím jsme zde ukázali časovou rovinu v myšlení dětí a také aspekt prostoru a jak byl nahlížen. Rovina života je definována vším, co je opakem smrti. Úvahy o světě jako takovém, válce, přírodě či smyslu bytí budou do tohoto tématu patřit. Také seberealizace v uměleckých aktivitách bude předkládána jako potvrzení vlastního platného smyslu, který životem v ghettu nic nepozbyl, pouze se modifikoval. Vnímalo-li dítě, že má ve svém životě nějaké poselství, zároveň tím vyjadřovalo, že má vědomí svého bytí. Tato poselství jsou v dětství důležitá a v Terezíně umocněná jejich prozatímní nemožností plnit je. Budou předložena společně v jedné kapitole vedle seberealizace jako životní plány. Z toho bude patrné, že děti plánovaly a představovaly si svůj budoucí život s konkrétním cílem. Z toho lze pak vyvodit dva závěry – děti netušily, že cílem nacistů je vyvraždit všechny Židy a proto si plánovaly představy o budoucím povolání anebo – děti tušily, že praktická stránka „řešení židovské otázky“, tedy život v ghettu a v koncentračních táborech není známkou toho, že by Židům náležela někdy svobodná nezatížená budoucnost a proto se rozhodly proti nedobrovolnému určení bojovat vlastní strategií. Nelze tvrdit, že děti věděly o smrti, která je deportací na Východ čekala (více v kapitole 7. *Vědomí smrti*). Na druhou stranu byly svědky různých situací (např. příjezdu białystockých dětí v srpnu 1943, které v domnělém utajení přijely do Terezína a byly po šesti týdnech deportovány na Východ)¹⁴⁶ a rozhovorů. Toto téma je ale předmětem kapitoly sedmé. Tématem této kapitoly je vše, co odporuje smrti, co ji vylučuje. Uvidíme vůli žít plnohodnotný život, jaký si děti, bezesporu, zasloužily.

¹⁴⁶ LAUSCHEROVÁ, Irma. *Vzpomínka*. Sbíрка vzpomínek. APT, inv. č. 5247 nebo KLIBANSKI, Bronka: Děti z ghetta Białystok v Terezíně. In: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha: 1996, s. 71–83. Děti z polského ghetta přijely do Terezína v noci, aby nebylo vidět v jak hrozném stavu jsou. Ačkoliv to bylo zakázané, některé dívky z *heimu* se dívaly přes okno, když transport vedli Terezínem. Białystocké děti měly místo oblečení kusy hadrů, které se jim přilepily k tělu. Když měly jít do sprch, vyděšeně křičely „Gas“. Dne 5. 10. 1943 byly deportovány do Osvětimi, kde byly všechny po příjezdu zavražděny.

6.1 Reflexe a úvahy o životě a světě kolem

Fakt, že děti byly vězněné v ghettu, neznamenal, že si přestaly všimnout světa kolem sebe. Není tím míněno svět mimo ghetto jako prostoru, této tematice jsme se věnovali v kapitole 5. *Prostorová rovina*. Míněn je svět – život – bytí – existence a nejen to, ale i příroda, vztahy, události. V zápisech děti zachycovaly vjemy, úvahy a teorie, to vše byly schopné popsat svým vlastním jazykem. Je logické spojit dva fakty – děti, které byly ve věku, kdy byly schopné psát si samostatně deník byly už tak staré, že byly schopny i svěbytné reflexe. Kromě deníku Martina Robitschka, který se zužuje na popis věcí, jsou všechny zde předložené deníky dílem starších dětí, schopných samostatně myslet. Je možné, že i mladší děti psaly deníky, ale nic takového nemáme dosud v archivech k dispozici. Literární činnost mladších dětí se mohla objevovat v dětských časopisech, v rubrikách, které nevyžadovaly osobní, či spíše intimní, přístup. Zcela určitě mohly mladší děti v rámci vyučování psát referáty či slohové práce. Materiály, které byly použity pro tuto práci, jsou však psány staršími dospívajícími dětmi. Ruth Brösslerová si začala psát deník, jak už bylo řečeno, ve dvanácti letech. Úryvek, kterým začíná tato kapitola, psala však jako vyspělá dívka, jejíž přirozený vývoj byl vězněním velmi ovlivněn. Psala jej necelý měsíc před svými patnáctými narozeninami:

24. dubna 1944

Bylo štěstí, že jsem měla v zahradě tužku a papír. Kvetoucí stromy mi daly podnět ku psaní. Dneska jsem si teprve pořádně prohlédla naši ovocnou zahradu. Kvetou sice jenom meruňky, ale to stačí, aby se člověku zlepšila nálada, aby se cítil člověkem a ne vězněm. Když se podívám na okouzlující a souladné barvy květů, cítím tak příjemný a teplý pocit v prsou. Udělat něco krásného. Napsat báseň? Neumím. Nakreslit obraz? Musím se pokusit, musím. Myslím, že nikdy doma ve mně probouzející se příroda neučiní tolik jako zde. Vy květy, vždyť vy zase zvadnete, zase zvadnete, aby jste daly lidstvu své plody. Lidstvu, tomu špatnému, nesvornému lidstvu. Vy jste krásné, všechny stejné, jeden jako druhý, všechny svorné. Vy jste se probudily a zase uvadnete. Ale víte, že příští rok nastává váš nový život, nové probuzení. Ale my? Probudily jsme se, uvadáme a naše probuzení více se nevrátí. Čas tak rychle plyne, bere nám naše strasti a bere nám také naše mládí, náš život. My se více neprobudíme, jsme ztraceni. Náš život je tak krátký, aby nám stačil, aby jsme vykonali to, co chceme. Využívat jej co nejvíce. Nám není dopřáno jej využívat. Nám není dáno, co nám patří. Zlé, nesvorné lidstvo. Ach, květy, vy krásné květy se tu

skláníte nad mou hlavou. Chcete mě potěšit? Chcete mě potěšit? Dát naději na budoucnost? A já jí musím, musím mít, nenechám si ji vzít.

Já vstávám s hrdým čelem, s rovnou páteří – s nadějí. Přítomnost a minulost mi tolik vzala. Co mi dá budoucnost? Budoucnost je tak krátká a náš život také netrvá věčně.

- Vy květy, vy jste věčné. –

Později.

Toužím po čtvrtce citronu. Nevím, proč si o tom píši. Snad ne, že po tom tolik toužím. Jen proto, že je to tak nesplnitelné. Jen proto, že celá šed' a mříže a kameny vězení na mne padají, když si to přeji. (RB)

Dívka píše ve svém zápisku o přírodě, která je pro ni prostředkem jak se cítit “člověkem” a ne vězněm. Člověk je v tomto případě ten, kdo není uzavřen v koncentračním táboře a s kým je nakládáno jako se svobodnou lidskou bytostí. Smyslové vjemy, které k ní přichází, má touhu zachytit uměleckým způsobem a prozatím je uchovává v deníku. Sama potvrzuje to, co bylo už řečeno, že život v ghettu umocňoval mnoho pocitů a jedním z nich byl pocit krásy okolního světa, dá se snad i říci – života samotného. Na druhou stranu krása čelí zlu, které vychází od lidí. Kvůli lidem je Ruth vězněná a kvůli nim nemůže využívat toho, co život nabízí. Deníkem zaznívá výrazný imperativ, který dívka obrací sama k sobě – musí přežít a mít budoucnost, ve které smysluplně naplní svoji existenci. Zde se nejedná o pouhé přání a touhu, vždyť to, jestli bude člověk žít není věcí přání. Zde jde o dlouhodobý plán, o vůli žít a tu Ruth i ostatní děti narozdíl od některých vězňů neztratily. Samotné psaní deníků je důkazem této vůle.¹⁴⁷

Podobným způsobem uvažuje Maud Stecklmacherová. Krásu světa staví do konfrontace se špatností lidí. Svým dětským způsobem navrhuje řešení, které by bylo ku spokojenosti všem lidem a státům. Sama vnímá, že vztahy mezi lidmi se nelze definovat jako laskavé a láskyplné a když přihlédneme k situaci, v jaké se nacházela, můžeme říct, že tato myšlenka nebyla v jejích ústech prázdnou frází, kterou dítě převzalo od dospělých.

1. května 1944

Máj... Když slyším to slovo, vždy si představím sytě zelenou louku s mnoha květinami, nad níž se klene modré nebe se zlatým sluníčkem. Stojím tam, sním a přemýšlím. Proč jsou lidé tak zlí, když

¹⁴⁷ Nevíme přesně kolik procent dětí si mohlo deník psát. Mnoho jich bylo zničeno v Osvětimi, ale i v samotném Terezíně, když SS pálili dokumenty a všechny listiny, které našli. Takto se nedochoval například deník Evy Landové, vdané Merové. Mnoho jich také může být stále skryto jako rodinná pozůstalost.

příroda dovede být tak hezká a mírná? Svět by byl tak krásný, kdyby ho lidé nebyli zošklivili. Někteří lidé tvrdí, že válka je nutná, jinak by prý nastalo přelidnění. Nebylo by moudřejší než vyrábět a vynalézat zbraně, udělat obydlitelnou Arktidu a poušť? Člověk je přece nejvyšší tvor, má schopnost myslet a to zvířata nemají a přece je tak nízký. Lidé by neměli být tak malicherní, měli by být rovnoprávní, měli by se snášet a plnit přikázání Ježíšovo: „Miluj svého bližního jako sebe sama.“ Až přijde doba a lidé budou takoví, pak bude mít první máj svůj opravdový význam.
(MS)

Další úryvek pochází také od Maud. Vedle špatně fungujících vztahů mezi lidmi si všímá opuštěnosti stáří. To se objevilo i v její básni, která byla zařazena v kapitole 5.1 *Mimo ghetto*. Zápis se pohybuje mezi sebereflexí a vnímáním okolního. Jistě by bylo vhodné jej zařadit i do kapitoly, která se věnovala ghettu jako prostoru, ale důvod, proč byl vybrán sem je Maudin pohled na stáří a mládí. Dívka si je vědoma, že starý člověk se cítí skutečně opuštěn. Oproti tomu opuštěnost mladého člověka není definitivní, jde o chvilkový pocit, který je přehlušen výhledem do budoucna a nadějí, snad i vědomím, že samota není trvalý stav. Druhá věc je, že starý člověk v ghettu byl mnohem opuštěnější a ztracenější, jeho stáří nebylo vnímáno tak, jak mohlo být vnímáno mimo ghetto. Za normálních podmínek si starých lidí vážíme jako těch, kdo již prožili svůj život a kdo s sebou nese množství, pro nás inspirativních zkušeností. V ghettu bylo stáří pouhou přítěží. Následkem toho Maud zjistila, že pocit samoty, který je někdy přítomen u každého člověka (a nejen v ghettu) je mnohem snesitelnější, když máme dostatečnou perspektivu a dostatečný čas nechat tento pocit odejít:

14. března 1944

Sama.

Je večer. – Jdu po setmělém ghettu. Ačkoli jsem stále mezi mnoha lidmi, přece se cítím osamocenou. Jsem přece nepatrná. Jsem sama. – Proti mně jde sehnutý, starý muž s pytlím na ohnutých zádech. Ten je přece mnohem osamocenější, chudší než-li já. Je starý, opuštěný, ubohý. Já mám však něco, co on nemá. Mám svoje mládí, naděje, myšlenky a ideály, kterých tento stařec jistě pozbyl. (MS)

Hanka Knappová, ač sama šestnáctiletá, dočasně vypomáhala jako vychovatelka u mladších dětí, šesti až sedmiletých. Předložený záznam je nejen reflexí jí samotné, ale obsahuje navíc reflexi života těchto mladších dětí. Ta se u nich projevila skrze pohádky a protože byly právě na takovém vývojovém stupni, kdy děti v podstatě opakují to, co vidí kolem sebe, aniž by byly

schopné vlastní racionální úvahy, byla jejich vyprávění plná toho co znaly – ghetta, transportů, *heimu*. Mnoho mladších dětí se do Terezína dostalo ve věku, v němž hraje zásadní roli poznávání a učení.. Toto období prožily několik měsíců i let v podmínkách, které nedokázaly uspokojivě stimulovat jejich mozek. Zajímavým pokusem bylo sestavení jednoho kusu slabikáře, jehož schéma vymyslela dětská vychovatelka Irma Lauscherová¹⁴⁸ a sepsal jej a ilustroval Rudolf Ohrenstein. Problémem pak bylo, že děti nerozuměly významům takových slov jako byl například les. Pod pojmem pes zase znaly jen hlídacího německého ovčáka doprovázejícího SS-mana, s nímž jedinou zkušenost měly tehdy, když pokoušel člověka. Lauscherová chtěla sestavit také německý slabikář, ale tento nápad nebyl realizován kvůli deportaci Rudolfa Ohrensteina¹⁴⁹ do Osvětimi. Ani český slabikář se nedochoval.¹⁵⁰

Hanka tedy vnímala svět jako místo, kde je možno učit se, pozorovat, vyvíjet se. Toto malým dětem umožněno nebylo a jejich příběhy, jejichž byla Hanka svědkem, tento fakt odráží:

18. ledna 1944

Včera povídaly mé děti pohádky, které si samy vymýšlely. Protože je jim šest a sedm let, jsou ještě příliš malé, aby vyprávěly o jiných divcích než (snad trochu zvětšených) divcích všedního života. Aby mohl člověk vyprávět pohádky jako Wilde nebo Andersen, musil by být umělec. Aby je uměl vypravovat jako Božena Němcová, musil by znát natolik vzorec sexuálního života, aby si kolem něho mohl tvořit závoje. Děti vyprávějí pohádky o životě. O tom, co je v životě vědomě nejvíce zaujalo. A proto bych řekla, že to je to, co bude nejméně utvářet jejich život. Nebo to, co mi vyprávějí, to, co si uvědomují, je jen rámcem toho neuvědomělého, silného – a daleko horšího než jejich vyprávění?

Neslyšela jsem jediné pohádky, v které by nebylo několikrát opakované slovo “transport” – a v které by nebyl vylíčen celý vnější postup života v Terezíně. Toho večera jsme seděly pod třípatrovými kavalci na lavičkách v místnosti osvětlené jen modrou žárovkou, vyhoštění z všech míst světa, vyhoštění z Hamburských kasáren, v ulici Q. A každé vyprávění začalo slovy “Schleuska” a končilo “Hamburk – Q 609”.

Děti trpí stejně jako my. Trpí více než ti z dospělých, kteří nejsou dětmi.

¹⁴⁸ Irma Lauscherová (narozena 1904) byla učitelkou a v ghettu se starala o menší děti jako vychovatelka. Irma, její manžel i dcera se dočkali osvobození v Terezíně. Paní Lauscherová poskytla po válce své vzpomínky a materiály, které z období ghetta přechovávala (viz její článek LAUSCHEROVÁ, Irma. Ze zápisků a pamětí terezínského čísla. In: *Terezínské listy 14/1985*. Praha: Oswald, 1985. s. 38-55). Její dcera, Michaela Vidláková, pravidelně publikuje v časopise *Terezínská iniciativa* a zajímá se o projekty, které s tématem Terezína souvisí.

¹⁴⁹ Rudolf Ohrenstein (24. 11. 1884) deportován 20. 1. 1943 transportem Cq 1217 do Osvětimi, kde byl zavražděn.

¹⁵⁰ LAUSCHEROVÁ, Irma. Ze zápisků a pamětí terezínského čísla. In: *Terezínské listy 14/1985*. Praha: Oswald, s. 48.

- - -

Včera jsem slyšela to nejkrásnější, co mi kdy dítě řeklo. Povídalý jsme si o maminkách. Tommiček Stein se zeptal: “A co dělá maminka, které se nenarodí děťátko?” (HK)¹⁵¹

Závěrem lze shrnout, že děti dokázaly velmi dobře vnímat život a to nejen z hlediska časoprostorové roviny, ale i z hlediska podstaty a účelu. Tento náhled byl do jisté míry ovlivněn vězněním v ghettu, dá se říci, že samo vězení urychlilo vývojové myšlení a úvahy vycházely z dané situace, ve které se děti nacházely. Je patrné, že tento druh zápisků byl intimní (stejně jako u nadcházející kapitoly), děti své úvahy v deníku nejen hmotně vyjádřily, ale také mu je jako jedinému “zosobněnému příteli” svěřily. Tím se deník posouvá z příjemce popisů všedních událostí na vyšší stupeň. Můžeme to nazvat osobním dílem, jaké mnozí vězni vyjadřovali například v kresbách či autorských písních. I přesto z jakých podmínek děti vycházely, můžeme konstatovat, že jejich vnímání není patologicky narušené, dokonce je v některých bodech velmi přesné a bystré. Toto platí o těch, jejichž deníky zde čteme a je potřeba dodat, že nám známí autoři deníků tvoří velmi malé procento všech terezínských dětí. Na druhou stranu se můžeme odvolat na dětské časopisy, jejichž články by tímto sítím prošly také a které byly vytvářeny dětmi různého věku. Dále víme, že existovaly deníky, které se nám nedochovaly a podle zpráv, jaké podávají o svých kamarádech naši vybraní zástupci, nemáme důvod se nedomnívat, že i tyto další děti byly vnímavé, každé z nich svým osobitým způsobem. Důkazem toho je přátelství mezi nimi.

6.2 Sebekritika a sebereflexe

Vedle úvah o obklopujícím světě a jeho účelu zažívaly děti také hloubavé myšlenky a pocity o sobě samých. V denících je to velmi zvláštní, ne příliš častý rys a můžeme v něm rozeznat dva směry. První se zabývá osamělostí (viz také předešlá kapitola) jakou děti prožívaly uprostřed tisíců vězňů a stovek kamarádů v *heimech*. Ne všechny deníky, které zde předkládáme, toto téma explicitně vyjadřují. Maud, Hana P. či Ruth píšou přímo o své samotě, ale i v deníku Evy můžeme tuto samotu rozpoznat ve stesku po rodičích. Chvilkové odcizení se přátelům a rodině můžeme nazvat za přirozený důsledek podmínek v ghettu. Přece jen zde nebylo hlavní

¹⁵¹ BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit...*, s. 197-198.

charakteristikou přátelství mezi dětmi (ač bylo časté a velmi silné), ale přelidněnost v uzavřeném městě bez základních práv a svobody. Vedle toho si můžeme všimnout, že děti pomalu vchází do období dospívání, jehož jedním znakem může být právě pocit neporozumění s ostatními a pocit osamělosti. Kdyby byly předložené deníky zpracovávány čistě chronologicky, byl by znatelně patrný duševní vývoj, který, před anebo v Terezíně, byl ve fázi nerozhodné naivity a přecházel v období puberty, která se vyznačuje kritickým sebeuvědoměním a reflexe okolního. Dalším znakem počátku dospívajícího období a zároveň druhým rysem, který se v denících objevuje, je sebereflexe jako taková – určení sebe samého, poznávání sebe samého. Zde se nám nejvíc ukáží odlišné charaktery jednotlivých dětí, jejichž deníky byly zatím prezentovány v rámci určujících aspektů, ale nebylo přímo přihlíženo k osobním příběhům každého z nich. Z hlediska této práce půjde v následujících kapitolách o nejdůležitější deníkové záznamy, protože nám ukáží, jak se děti v koncentračním táboře cítily a jakým způsobem je v daném okamžiku tato zkušenost formovala. Tyto pocity a prožitky, které budeme číst, nemohly přežít děti už nikdy více po válce prožít tak, jak je prožily v Terezíně. Jejich vnímání terezínského ghetta bylo změněno nadhledem a čím déle po válce se přežít zpětně vyjadřovali k útrapám v koncentračním táboře, tím větší tento nadhled byl a tím více jejich výpovědi ovlivňoval.

29. června 1944

Dnes jsem tady v zahradě celý den, ve 3hod. mně přinese Bleška¹⁵² oběd. Vzala jsem si s sebou deník, sedím pod hruškou u stolu. Je krásný, vlhý, teplý den. Teprve teď si pomalu uvědomuji, jak nesmírně mnoho jsem ztratila. Je mi 15 let a ve veřejné škole mám naposled 5. třídu. Člověk žije dál, i v jiném prostředí než byl zvyklý. Navykl ráno vstávat až v 6 ½ nebo v 5 ¼ hod. Celý den pracovat, jen večer chvíli čte nebo připravuje úkol na druhý den (například já mám každou neděli se Zuzkou¹⁵³ anglinu).

Vzduch je čirý a průzračný. Stromy jsou v zeleni a tichem zní sladký ptačí zpěv. Jsem v poslední době tak bázlivá, připadám si opuštěná, maličká, bezradná. Jsem docela jiná než před rokem. Nezajímá mě ani, je – li Ruthka zadobře s Pavlem, stejně nikoho nemám a vím, že život přináší mnohem vážnější starosti, samotu a utrpení. Minule jsem měla strašnou zlost na rodiče, když mi řekli:

¹⁵² Ruth Blacková (28. 2. 1930) přijela do Terezína 2. 7. 1942. Byla Hančinou blízkou kamarádkou, pracovaly spolu v zahradě. Byla deportovaná 12. 10. 1944 transportem Eq 1263 do Osvětimi, kde byla zavražděna.

¹⁵³ Zuzana Sternová (10. 9. 1929) přijela do Terezína 3. 8. 1942, dále deportovaná do Osvětimi transportem Eo 975 6. 10. 1944, kde byla zavražděna.

- *Šťastné mládí – nemám vůbec šťastné mládí a myslím, že je nemají ani ostatní. Mládí je tušení a strach a příprava na to, co přijde – kdož ví, zda dobré či zlé, mládí je samota, nejistota a touha - ... o, Bože, vzduch je sladký a vlhý, dívám se do koruny hrušně, na nebi jiskří slunce, všechno se kolem leskne a skví, jen já tu sama sedím a myslím, co přijde zítra???* (HP)

První, co nás na Hančině zápisku může zaujmout je její reflexe ztráty. Je zajímavé, že si ji, podle jejích slov, neuvědomila hned (tak jak si to možná uvědomili dospělí vězni), ale po dlouhodobém strádání a životě v ghettu. Do Terezína přijela jako třináctiletá a za dva roky prošla v nestandardních podmínkách velkým skokem ve vývoji. Najednou spatřila, jak ji ghetto a věznění v koncentračním táboře skutečně ohrožovalo a přestože tomu tak bylo, nevědomky si zvykla. Domnívá se, že ještě před pouhým rokem byla zcela jiná než je teď. Zajímaly ji všední věci a nepodstatné informace o přátelích a najednou, měsíc a dvanáct dní po svých patnáctých narozeninách, se zahloubala do sebe samé a zjistila, jak ji protižidovská politika a její důsledky ochudily o léta života. Zdálo se jí, že mládí, ve kterém se nacházela není ničím, čím by se měla utěšovat – naopak, měla by nad ním plakat. Její vědomí života bylo v ten okamžik tak silné, že vyvolalo nezkreslené sebehodnocení a myšlenku na to, jakým způsobem může její situace vlastně skončit. Hanka však tuto myšlenku budoucnosti nedokončila. O necelé čtyři měsíce později byla deportována do Osvětimi, kde byla zavražděna.

20. června 1944

Musím zase ležet a jsem otrávená jak šváb. Z dlouhé chvíle jsem si četla starý deník. Teprve dnes jsem poznala jak jsem se po tatínkově smrti změnila.¹⁵⁴ Cítím se dospělejší. Můj názor je ustálenější, přestože jsem přesvědčená, že to ještě není můj názor, že se ještě několikrát změní. Vždyť já ani nevím, jak na věci tatínek pohlížel. Teprve nyní vím, čím mi tatínek byl. Když dělám něco, vždy se ptám: „Co by tomu řekl tatínek?“ Ale kde je odpověď? Nyní je uvolněná silnice u Leichenkammer.¹⁵⁵ Tam za tou zahradou je tatínkův popel. Tam odpočívá, tam je má odpověď. Ale tu se již nedovím. To uvědomění je strašné. Jak ráda tudy chodím. Něco mě sem poutá. Je mi tu tak dobře v domnění, že mu jsem tak blízko.

Když jsem si to tak pročítala a četla jsem ten kousek, jak se mi líbil Fricek. To jsem si to jen namlouvala. Bylo to moderní a viděla jsem to u jiných. Jak jsem byla směšná. A jsem nyní také

¹⁵⁴ Beno Brössler (8. 2. 1890) zemřel 1. 3. 1943 v nemocnici kvůli zánětu pohrudnice. Ruth se o jeho smrti dověděla až 22. 3. Terezínská pamětní kniha uvádí datum jeho úmrtí na 1. 6. 1943, server holocaust.cz na 1. 3. 1944. Ani jedno datum není správné, což si můžeme ověřit na úmrtním listě Beno Brösslera, který je k dispozici online, viz Brössler Beno: Oznámení o úmrtí, ghetto Terezín [online].

¹⁵⁵ Ústřední márnice.

směšná. A již nikdy nebudu o tom psát. O Egonovi nikdy. Alespoň ne o mém vztahu k němu. Jsou přece jiní kluci. A (nevlastní) nepravý Gréty bratranec je mi také velmi sympatický. Myslím, že se jmenuje Jirka Steiner. Hanka jej zná a prý je moc fein. Rozhodně tisíckrát lepší než Egon. Snad se mi podaří s ním se dostat do společnosti a to ostatní se uvidím. Jak jsem blbá. (RB)

Téma duševní změny bylo předmětem i tohoto zápisku z pera Ruth Brösslerové. Dívka se k sobě v daný okamžik stavěla velmi kriticky, snad až tvrdě. I přes určitý vývoj dále tápala, protože nejdůležitější osoba v jejím životě, její tatínek, už tu nebyla, aby jí mohla pomoci utřídit myšlenky a podržet ji ve chvílích, kdy se cítila velmi sama. Přesto je její sebereflexe velmi hodnotná tím, jak dívka sama cítí, že v budoucnu ještě mnohokrát přehodnotí své názory a proto ty současné, které si vytvořila, nemusí být definitivní. Retrospektivně pohlíží na své zážitky a hodnotí je jako hloupé ne kvůli nim samotným, ale kvůli nepřiměřeným emocím a očekáváním, jaké v ní vyvolávaly. Chození s chlapci je najednou malicherné, protože sebereflexe v ní vyvolává pocit zodpovědnosti k sobě samé a ta ji vede k podstatnějším hodnotám. Jednou z nich, pro Ruthku možná nejdůležitější, byl vztah s otcem, který se, ač byl otec více jak rok mrtvý, stále modifikoval tím, jak se samotná Ruth vyvíjela. Docenění jejich vztahu přišlo až ve chvíli, kdy dívka nahlédla do sebe samé. Do té doby byl otec milovaným a oplakávaným rodičem a přítelem, jehož vztah k dceři se vyznačoval láskyplností. V záznamu z června 1944 si ale Ruth uvědomila, že její vztah k otci nebyl jen láskyplný – otec byl pro ni, svým způsobem, rovnocenný partner, který ji učil, vedl a nechával vyjadřovat své názory. Oproti tomuto se pak dětská zamilovanost do chlapců mohla jevit jako banální.

Následující úryvek rozhodně nevyznívá tak kriticky jako ten předchozí. Pochází od stejné autorky, která se prostřednictvím sebereflexe téměř nadchla pro svůj život a chce jej smysluplně a zodpovědně naplňovat. Mladí lidé v Terezíně často cítili zodpovědnost za svůj život (bude doloženo v následující kapitole). V konfrontaci s tím stála osamělost mládí a jeho okleštěný potenciál v podmínkách ghetta. Jejich představy se tak přesouvají do časového horizontu budoucnosti, od které očekávají rovnoprávný přístup a možnost využívat naplno svůj potenciál.

21. prosince 1943

Začínám tento nový deník,¹⁵⁶ který jsem dostala od strýčka Manka k Chanuka s tímto předsevzetím. V Terezíně mi to tak lehce nepůjde, ale budu se snažit dle všech možností. Chci, aby se mi povedlo každého pochopit a rozumět. K tomu je určitě zapotřebí určitého vzdělání.

¹⁵⁶ V pořadí už třetí deník (třetí sešit).

Chci využívat každé jediné možnosti, která mi bude dávat něco, co by mi bylo užitečné a čemu bych se mohla naučit. Chtěla bych umět i řeči, abych mohla vše podávat dále. V tom bych se cítila životu prospěšná a nápomocná. Mám také jedno strašně velké přání. Chtěla bych umět všechny svoje city vyjádřit v malbě. Jak to musí být krásné! City vyjádřit v barvách. Něco radostného v hýřivých, něco něžného ve světlých, něco smutného v ponurých barvách. Umění je krásná věc. Uměním je zkrášlován život. Co by byl život bez divadla, hudby, obrazů a všech těch krásných věcí? Život je vlastně zcela obyčejná věc. Musíme se sami snažit si jej zlepšit a zkrášlit. Dnes tu máme zase Chanuka. Slavíme tentokrát velmi smutně. Jindrovi¹⁵⁷ jsem dala dárky v nemocnici, mamince¹⁵⁸ u Manka. Měli jsme všichni velkou radost. Stále tu ale někdo schází. Stále je to neúplné. Nemohu si to představit jaké to bude doma. Smutné. Chtěla bych už být tak daleko. Zase by to nějak šlo. Muselo by to jít. Jdu spát s velmi dobrou náladou. (RB)

Nedostatek, s jakým se Ruth v ghettu setkala ve všech ohledech, v ní vybudil vůli využít svůj potenciál ve všech možných směrech a to s velkou razancí. Výsledkem jejích cílů má být prospěšnost vlastnímu životu – uplatnění se v něm a jeho naplnění. Ruth touto sebereflexí poznala sama sebe jiným způsobem než doposud a to jako člověka, který je velmi schopný a který může dokázat naplnit důležité hodnoty. Život, jak jej znala v ghettu, neodpovídal zcela představám, jaké si vytvořila. Svoji „obnovu“ směřovala spíše do budoucnosti, která pro ni v tomto bodě byla zárukou svobody. Co mohla ale změnit ihned byl její přístup k lidem, ačkoliv se domnívala, že k porozumění ostatním lidem potřebuje vzdělání. Lze usoudit, že vzdělání vnímala jako prostředek pro otevření se mnoha tématům a vztahům a z této otevřenosti pak pro ni vyplývala větší tolerance, která je k pochopení druhého člověka nutná. Podobný motiv najdeme i v dalších denících. V tomto úryvku se Ruth Brösslerová cítila být plná síly a zavázala se ji využít, aby naplnila nejen vztah k druhým, ale i k sobě samé.

Zvláštní byl příběh Maud Stecklmacherové ještě před deportací do Terezína. Podle jejích vzpomínek¹⁵⁹ po válce se v té době hluboce zamilovala do staršího chlapce, který jí lásku opětoval, ale kvůli velikému věkovému rozdílu ji museli skrývat. Chlapec byl z Terezína deportován už 22. října 1942 transportem Bx, který skončil v Treblince a z něhož nikdo nepřežil.¹⁶⁰ Téměř dva roky poté nahlížela Maud retrospektivně na svoji situaci a hodnotila ji:

¹⁵⁷ Heinrich Brössler (16. 3. 1934) byl Ruthčín bratr. Odjel stejně jako Ruth transportem Ew 5. 2. 1945 do Švýcarska a byl tak zachráněn.

¹⁵⁸ Martha Brösslerová (18. 6. 1905). Podle Ruthčíných vzpomínek (Sbírka vzpomínek. APT, inv. č. 8772) trpěla v Terezíně těžkými depresemi. Také odjela do Švýcarska spolu se svými dětmi a byla zachráněna.

¹⁵⁹ STECKLMACHEROVÁ, Maud (BEER Mihal). *Vzpomínka*. APT, Sbírka vzpomínek, inv. č. 11473.

¹⁶⁰ Tamtéž.

15. září 1944

Čtyři poslední léta jsem vlastně ani nežila, bylo to jen jakési dřímání, chodila jsem sem tam, vyrůstala jsem a vyvíjela jsem se – ale nepozorovala jsem to, ani jsem nevěděla že žiji, neboť život nezáleží v tom, že jsme, nýbrž ve vědomí, že lidé žijí pro nás a my pro ně nebo pro svůj cit. Soustředila jsem všechnu svou bytost v toto odevzdání sebe samé a chtěla jsem žít jen pro svou lásku. Proto jsem často nespala ani po spánku netoužila. Ve chvílích, kdy odpočívaly mé vzrušené myšlenky, poslouchala jsem tajnosti noci, jímala mě zvědavost a bavilo mě to. Poslouchala jsem tuto kouzelnou a rozeznávala v ní ostré noty, tu za tlumené, rázné a pronikavé a bavila jsem se s tím. Tu z blízka, tu z dále, ale stále silněji a vytrvale zněl občas smutný, neustávající švehol ptactva. (MS)

Sebereflexe donutila dívku přiznat si, že její zájem byl zaměřen mimo ji samou – na milovaného člověka. Tím vlastně ztratila cestu k sobě samé a pozornost upírala na vše, co jí pak lásku připomínalo. Je nutno dodat, že v době zápisu bylo Maud patnáct let a její hodnocení tak, jak jej podala, bychom mohli očekávat od mnohem starší dívky. K tomu lze dodat pouze to, že podobně jako Hana Knappová měla i Maud umělecko – literární sklony a používala sentimentální květnatý jazyk. Sebe-nahlížení ji dovedlo až k myšlence, že kvůli lásce k chlapci propásla okamžiky vlastního sledovatelného vývoje, dokonce píše, že její život se podobal dřímání. Vnímá život jako něco, čemu je třeba věnovat plnou pozornost a o čem by měl člověk uvažovat s porozuměním. Otázka je, jakým způsobem se po této reflexi mohla vyrovnávat s každodenní bídou a utrpením terezínského života. Její deník nám o tomto problému nepodává žádná svědectví.

Přistoupíme-li na myšlenku bdělosti a nechceme-li nechat otázku vyrovnanosti s realitou otevřenou, můžeme se pokusit zachytit odpověď v následujícím deníkovém záznamu, jenž pochází od dívky, která v době jeho napsání byla jen o rok starší než Maud:

23. září 1943

Naplnila jsem své očekávání? Píši tolik, kolik žiji? Žiji tolik, kolik mám? Prošla jsem Terezínem sama a viděla a psala. A jsem si jista, že mnohé si budu pamatovat z toho, co teď ani vědomě nevnímám. Prožívám se Terezínem a snažím se jej do sebe vrýt. Proto jím procházím tak křečovitě sevřená.

Ted' ale už mi uniká. Musím jej vzít do rukou a mé ruce jsou malé. Ještě jedny ruce - - - a ve tvých očích bych věčně četla, co v sobě nikdy neobjevím. Nechci už Terezín sama. Už mi nemůže dát nic. Chci knihu, z které mohu číst. Chci knihu, do které mohu psát.

Byla jsem ochotna pro Terezín nežít dále nic, dokud ghetto trvá. Chtěla bych pro Terezín s někým žít - - - (HK) ¹⁶¹

Hana je v opačném postavení. Zcela zaujata na sebe a na věci, které se kolem ní děly, chtěla přesunout svoji pozornost na člověka, kterého by mohla milovat. Z pohledu jejího deníkového záznamu se může zdát, že je zcela bdělá a pozorná, tak jak by si to přála Maud Stecklmacherová. Svým uměleckým stylem nazývala pozornost „vrýváním“. Najednou ale toužila po člověku, se kterým by jej mohla sdílet, který by jí možná dokonce onu bdělou pozornost na čas odebral a zaměřil ji na sebe. Děti si mohly představovat, jak budou žít svůj život po válce a jak jej budou naplňovat, ale v podmínkách ghetta to bylo velmi těžké a dlouhodobě toto břemeno nemohly nést samy. Důležitým faktem ale zůstává, že vědomí života se u nich výslovně objevovalo a deníky jej literárně zafixovaly a zachytily pro budoucího čtenáře.

6.3 Seberealizace a životní plán

Tato kapitola naváže na myšlenku naplnění životní cesty, jak jsme ji zmínily výše a ukáže nám konkrétní přístupy a cíle. Jak bylo mnohokrát řečeno, dětem bylo umožněno navštěvovat kulturně umělecká představení a samy se mohly těchto akcí účastnit. Nešlo však jen o události ve formě dětských oper, divadel a přednesů, děti se mohly seberealizovat i při hodinách kreslení či zpěvu. Z těchto aktivit pak vyplývá jejich touha věnovat se jim na profesionální úrovni, což můžeme rozeznat ve formě jejich předsevzetí. Ne vždy muselo jít o umělecké ambice, např. Maud Stecklmacherová viděla svůj životní cíl v naplnění života v Palestině, Martin Robitschek se zase realizoval při fotbalových utkáních. Důležité bylo to, že dítě se účastnilo okolního dění. Tím dostáváme na srozuměnou, že v jejich životě nebylo místo pro rezignaci a apatii. Víme, že prostředky k realizaci kulturních i sportovních aktivit byly naprosto nedostačující a přece se dítě neváhalo zapojit a vystačit si s tím, co bylo. Uměleckou seberealizaci najdeme především u dospělých vězňů a je zřejmé, že ji považovali za vysoce důležitou a potřebnou, takže dělali vše

¹⁶¹ BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit...*, s. 145.

pro to, aby se i děti mohly plně uplatnit. Někteří badatelé označují kulturně – uměleckou činnost v ghettu za duchovní odpor. Nejenže vznikala díla, která měla přesně zachytit tragédii vězňů v táboře a vyjádřit nesouhlas s tímto stavem, samo tvoření bylo známkou odporu k situaci, v níž se autor či interpret nacházel.¹⁶² Na základě rozmanité seberealizace si pak děti určovaly budoucí plán – cíl, který chtěly v životě po válce naplňovat.

22. prosince 1943

Všichni lidé mají osten proti mému psaní. "Nedělá nic jiného, než že pořád píše." Označení blázna, předem zneškodnění toho, co bych snad mohla psát. A máma říká: "Ať to udělá ona, nemusí přece pořád psát."

Není to pořád. Chvilka z mnoha dnů práce.

Ale protože se všichni zlobí, člověk začíná pochybovat. Je důležité psát? Mám schopnost vidět? Bude mít pro mne někdy cenu, co píši? Pro někoho jiného? Pomůže mi to k bohaté syntéze, k bohatému výsledku života?

Přímo vedle mne mluví lidé. Tak blízko, že bych mohla mluvit s nimi. A dovedu-li se někdy soustředit k větší práci, nedovedu se soustředit k velkému pochybování, mezitím, co píši.

Ale přesto vím, že musím psát. (Nemluví o malých věcech ve skicáku. Ty mohu vždycky psát, aniž by mě příliš viděli.) Musím psát svůj deník z této cesty. Pro sebe i pro jiné. Ať už jim jej dám na papíře či ve svém životě. Nechápu, jak je možné nepsat.

Bylo by to proti mému přesvědčení. (HK)¹⁶³

Hanka se, jak už bylo několikrát naznačeno, realizovala psaním a její deník je proto i uměleckým výtvozem. Vnímala tuto činnost jako své poslání, kterým jednak naplňuje svůj talent a jednak fixuje zkušenost z ghetta pro budoucí čtenáře. Z Hančiných zápisků vyplývá, v jednom případě i explicitně,¹⁶⁴ že její deník budou jednoho dne číst i jiní – ti, pro které ghetto Terezín

¹⁶² ROTHKIRCHENOVÁ, Livia. Duchovní odpor v Terezíně. In: *Terezínské studie a dokumenty 1997*. Praha: Academia, 1997. s. 116-129.

¹⁶³ BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit...*, s. 188.

¹⁶⁴ 12. října 1943/ Šla jsem se mýt do umývárny a byla mi strašná zima - - - Jak jsem vždy nenáviděla zimu! Jak ji nenávidím!! - - - jak bych ji milovala, kdybych ji směla žít jinde než zde. Myslíš si, že závidíš vojákům, kteří zde v těch kasárnách žili. A přece víš, že to tak nesmí být.

Víš, že to vše prožíváš pro vlastní budoucnost.

Víš, že to vše prožíváš pro Budoucnost, nebude – li to už tvá vlastní. Víš, že byli lidé, kteří umřeli v zajetí. Víš, že to mělo smysl. Víš přece, že věříš - - -

(Rozumíš tomu, ty, který to jednou (pro tebe je to "jednou" už "ted") už "ted", teď po všech bojích, které jsou pro mne dnes) budeš číst? Rozumíš tomu, že to všechno, všechno, všechno vím jen proto, že se ještě pamatuji, že jsem to věděla včera? Že nevím nic? Že všechno ztratilo svoji souvislost?). BOŘKOVCOVÁ Hana. *Píšu a sešit...*, s. 150-151.

bude vzdáleným bodem v minulosti. Ačkoliv je svým okolím nepochopena, protože vytváří něco, co je prozatím přístupné jen jí samotné, pokračuje ve svém psaní. O Hance můžeme doslova říci, že psaní deníku ji naplňovalo a v literární činnosti viděla svoji budoucnost, tím se pro ni psaní stalo strategií přežití a deník byl pak prostředkem pro tuto strategii.¹⁶⁵ I ostatní deníky dětí z terezínského ghetta jsou pak “místem”, kde nejenže vyjadřují své strategie, ale samo “místo” – deník se stává strategií, neboť jeho soustavné psaní nám dává na srozuměnou, že děti a dospívající mládež nerezignovaly a počítaly se svobodnou budoucností. Tento vyvozený závěr je zcela ve shodě s metodou logoterapie Viktora E. Frankla¹⁶⁶ a článkem¹⁶⁷ vycházejícím z biografické sociologie, jak bylo předesláno v druhé kapitole této práce.

Eva Herrmanová navštívila v Terezíně mnohá umělecká představení. Výkony herců a zpěváků na ni udělaly veliký dojem. Byla okouzlena a zároveň nadšena, představení v ní vyvolala nikoli touhu, ale jistotu, že svůj život zasvětit umění.¹⁶⁸

10.VI.1944

Včera jsem slavila rok svého pobytu v Terezíně. Nemohu si to ani představit, že už jsem rok neviděla rodiče. Včera (jako na oslavu) jsem byla na Tosce. Bylo to úžasné. Zpívala Podolierová a Weisenstein. Udělalo to na mě úžasný dojem. Jsem každou hodinou stále víc a více přesvědčena o svém cíli. Vrhnu se do toho s takovým nadšením, které nemůže být bez výsledku.
(EH)

14. I. 1945

Jsem zase jednou po dlouhé době nemocná. Mam na noze dva hnisavý boláky a nemůžu chodit. Ležím tedy v posteli. Čtu teď knihu která na mě udělala velice hluboký dojem. Jmenuje se „Největší z Pierotů“ od Kožíka. Je to líčení osudu jednoho herce Kašpar Deburau (Dvořák). Zdá se mi, že jsem na tom tak nějak stejně. Nemohu si vážně můj život představit jinak než v umění. Něco s tím přece musím mít společného. Jak jsem byla u vštkyně, tak grafolog a i někteří lidé, všecko mi radí, abych se tomu věnovala. I já sama jsem pevně rozhodla dělat cokoli, abych se stala jen malilinkou částí toho, čemu se říká umění, divadlo, ach, nemohu si život jinak představit. Vím, že to dá práce, někdy snad i nadlidské, ale to vše nevadí. Jsem odhodlaná zřít se všeho a udělat kteroukoliv obět, jen kdybych mohla hrát. Hrát až do konce svého života.

¹⁶⁵ Hana Knappová, vdaná Bořkovicová, se pak od 70. let 20. st. skutečně prosadila jako autorka knih pro děti a mládež.

¹⁶⁶ FRANKL, Viktor E. ...A přesto říci životu ano. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1996.

¹⁶⁷ HAVLÍN, Lukáš. *Deník jako prostor přežití* [online].

¹⁶⁸ Eva Herrmannová se po válce stala teatroložkou a v letech 1990 – 1995 řídila Státní operu v Praze.

Pokračovat v tom v čem začala má maminka. Vím, že se mi snad nepodaří se stát zpěvačkou, ale snad herečkou. V to jedině ještě doufám. (EH)

Evin zápisek zcela charakterizuje slovo odhodlanost. Vůbec si nepřipouštěla, že by válka neskončila a ona se nevrátila do normálního života, zpět k rodičům. Byla nadšena představeními, která by, pravděpodobně, doma neshlédla v takovém počtu a s takovou intenzitou. Umělecké představení mělo v Terezíně úplně jiný vliv na diváky i účinkující, než jak tomu bylo před deportací do ghetta. Bylo možností, jak se na určitou časovou dobu vymanit z vězení. Ghetto tu pořád zůstávalo, ale jeho vězni, ti, kteří přišli na představení, zčásti utlumili vědomí, že zde žijí a zčásti si uvědomovali, že zde žijí a přesto jsou přítomni zážitkům, které v nich umění vyvolávalo a to jejich vnímání, dá se říci, ještě více umocňovalo. Jít na představení nebyla jen společenská událost, byl to chvilkový boj proti celému smyslu a účelu ghetta. Mohly nastat sebehorší podmínky, ale pocit, který se přenášel z účinkujícího na diváka a naopak, nemohl být nikým zakázán, omezen, sebrán. Proto byla Eva pod vlivem nedávného zážitku tak odhodlaná a povzbuzená. Můžeme navrhnout i myšlenku, která tvrdí, že Eva se chtěla věnovat po válce umění nejen proto, že vzbuzovalo v lidech pocity krásy, ale i proto, že jeho podstata byla i v nejhorších podmínkách nezníčitelná a jí osobně přinášelo odvahu žít a tuto odvahu přenášet dál.

Stejný účinek mělo terezínské umění na Ruth Brösslerovou. Její zápis ukazuje, jak nesmírně důležité bylo pro děti to, že jim věnovala péči *Jugendfürsorge*, ale také odborníci z různých oblastí a umělci, kteří je navštěvovali přímo v domovech:

24. října 1943

Měli jsme teorii. Přitáhli jsme si harmonium a Berman¹⁶⁹ nám hrál výňatky z oper, Má vlast atd. Byla jsem unesena tóny harmonia. Až budu doma, budu svůj volný čas věnovat hudbě, divadlu a vůbec těm krásným věcem, které jsou mi teď tak vzácné. Již se těším jak se pohroužím do kouzla divadla. Chci poznat všelijaké triky nejen divadla, ale i kina. Chtěla bych být živa za 100 let, abych viděla pokroky, který se zlepšují rok od roku. Myslím, že vývoj a kultura lidstva nikdy nemůže mít hranice, nikdy nemůže být ukončena. Mám touhu mnoho vědět, být hodně vzdělaná a později podávat vše dále svým dětem. (RB)

¹⁶⁹ Karel Berman (14. 4. 1919) byl deportován do Terezína 5. 3. 1943. Vystudoval zpěv, režii, kompozici a dirigování na Pražské konzervatoři. V Terezíně se různými způsoby podílel na uměleckých představeních, zvláště na operách. Byl deportován do Osvětimi a dalších koncentračních táborů, ale válku přežil. Zemřel v roce 1995. Viz Český hudební slovník osob a institucí. *Karel Berman* [online].

1. prosince 1943

[...]

Jak může být člověk unesen a povznesen pěti linkami, vyplněnými černými tečkami! Chci se věnovat hudbě! Chci umět hrát na klavír. Chci ovládat ty bílé a černé klávesy. Na Beethovenovu pátou budu dlouho vzpomínat. Na ni nezapomenu. Budu ji hrát se zvláštním citem. Kdybych už byla tak daleko! Je nevyplnitelné přání. Ale přece. Musí to přijít! Všechno má svůj konec! Jenže nám již trvá všechno už moc dlouho. (RB)

Harmonium, které v Terezíně zůstalo po jednom z jeho původních obyvatel, představovalo pro vězně nesmírný poklad. O to větší měly děti zážitek, když jim hrál absolvent Pražské konzervatoře a nadaný skladatel Karel Berman. V Ruth tento zážitek vybudil ohromnou vůli naložit se svým životem tak, aby byl vzorem pro její budoucí děti a pro ostatní lidi. Kde jinde můžeme vidět skutečné vědomí života než v těchto deníkových záznamech. Jak už jsme si u Ruth všimli, dávala velký důraz na vzdělanost. Zejména proto, že musela brzy opustit školu a také z toho důvodu, že vzdělaný člověk dokáže vyjádřit své myšlenky tak, že jsou srozumitelné ostatním a otevírá si cestu pro nové a další možnosti. V druhém předloženém záznamu si můžeme v jeho závěru všimnout několika vět, ukončených vykřičníky. V tomto smyslu nesymbolizují příkaz, ale naléhavost. Pocit, který Ruth prožívala, se dral na povrch, ale narazil na reálnou situaci, ve které se nacházela. Ghetto se pro ni v tu chvíli stalo místem, které její přání, či spíše vůli, omezovalo a jehož konec byl o to více toužebně očekáván. Sama sebe přesvědčovala, že to, co si naplánovala, se musí stát. Nebylo pro ni v tu chvíli možné, aby její plán nebyl naplněn, když tak silně cítila, že je to správné. Závěr úryvku však její nadšení sráží. I přes veškeré své plány si dobře uvědomovala realitu a proto můžeme říct, že děti i přes veškerou péči, jaké se jim dostávalo, nežily v uzavřeném světě chráněny všech nepříjemných důsledků podmínek ghetta a už vůbec ne zcela chráněny představami o jeho smyslu a cíli.

10. listopadu 1943

O sionismu a životě v Palestině

Nechci zůstat zde v golá,¹⁷⁰ musím jít do země, o které budu moct říct, že je naše. Nejsem nějaká zarytá nacionalistka, ale nechci se jinde přiživovat. Nejsympatičtější je mi kolektivní forma – to

¹⁷⁰ Hebrejský výraz, česky diaspora.

je u nás kibuc.¹⁷¹ Myslím, že do Erecu¹⁷² a do kibucu vůbec, půjdou jen lidé, kteří chtějí pracovat pro dobro všech, kteří se chtějí obětovat pro naši věc. Proto se může každému důvěřovat. V kibucu budou skoro sami dělníci, kteří nejsou jako automatictí pracovníci. Oni přemýšlí a nenalézají největší slast v bohatství a zábavách, ale ve vzdělání, práci a konání dobra. Život je přece o mnohem lepší, když se člověk snaží, aby byl co nejlepší a nejprospěšnější. Nesmí být rozdíl mezi intelektuálem a dělníkem. Zemědělec má za úkol zúrodnovat půdu a lékař léčit lidi. Oba jsou pro lidstvo stejně nepostradatelní. Jsou všeobecně vzdělaní a mají mnoho společných zájmů. Věnují se jim ve svém volném čase. Myslím tedy, že se může mezi zemědělcem a lékařem vyvinout přátelský styk. Za velmi správnou uznávám Herzlovu¹⁷³ sedmihodinovou pracovní dobu o dvou šichtách. Udělá se při tom hodně práce a každý bude mít pro sebe dost volného času. Nesmí existovat kavárny, salony krásy a podobné zbytečnosti, protože s nimi přijde do lidské společnosti přetvářka, lež, lehkomyšlnost, závist a podobné neřesti. Co se školy týče, myslím, že by ji navštěvovaly děti do 14 let. Každý žák by mohl o sobě rozhodnout, chce-li studovat a nezáleželo by ani na poměrech, poněvadž by všichni měli stejně, ani na vůli rodičů. (MS)

Maud byla od útlého dětství v kontaktu se sionismem. Otec, dědeček, maminka i babička byli sionisté a dívka byla od sedmi let členkou sionistického hnutí mládeže.¹⁷⁴ Její deník a slohové práce jsou tedy sionismem silně ovlivněny. Její úvaha je zároveň plánem, protože Maud si velmi přála žít v Palestině (tehdy ještě neexistoval stát Izrael) a dokázala přemýšlet zcela konkrétně o různých detailech života v kibucu. Tento návrh můžeme postavit na roveň předchozím zápiskům, v nichž se dívky zavazují plnit svůj životní plán řádně a cílevědomě prostřednictvím uměleckých aktivit. Maudin budoucí život byl pravým opakem toho, co prožívala v Terezíně. Rovnost, svoboda a konání dobra byly hodnoty, kterých si vážila a jichž chtěla životem v Palestině dosáhnout. Jejím plánem byla už samotná účast v sionisticky laděné skupině dívek, které vyznávaly stejné hodnoty a názory.¹⁷⁵ Vedle sionismu byla Maud také nadaná na kreslení a z jejího deníku můžeme usoudit, že vynikala i v psaném projevu. Její pohled na svět byl

¹⁷¹ Hebrejský výraz, nemá český ekvivalent. Jedná se o zemědělskou i průmyslovou osadu, jejíž členové hospodaří formou kolektivního vlastnictví.

¹⁷² *Erec Jisrael*, česky země Israele, tedy Palestina.

¹⁷³ *Theodor Herzl* (1860-1904) byl tvůrcem myšlenky samostatného židovského státu. Patří k nejvýznamnějším postavám sionismu a jeho dílo *Der Judenstaat* se stalo základem sionistických myšlenek.

¹⁷⁴ BEEROVÁ, Michal Maud. *Co oheň nespálil*, s. 24.

¹⁷⁵ Tzv. *kvucah*. Etymologicky jde o stejný výraz jako *kibuc*, slova mají stejné konsonanty.

rovnostářský a dobro v něm hrálo hlavní roli. Přestože se sama někdy cítila velmi osamocená, její zápisky se vyznačují velkou přesvědčivostí a vůlí odcestovat do Palestiny.¹⁷⁶

Jak jsme zmínili na začátku, seberealizace dětí probíhala ve všech směrech. Některé děti bavilo učení a přednášky na specializovaná témata, jiné se věnovaly kreslení, zpěvu a hraní divadla, další psaly deníky a časopisy a velký význam měl v Terezíně i sport. Na začátku Ruthčina deníku se můžeme dočíst, že každé ráno probíhalo cvičení na dvoře Hamburských kasáren¹⁷⁷ a děti měly možnost hrát i kolektivní sportovní hry. Pro tento druh činnosti jim byl vymezen prostor na tzv. baště za *Jägerkaserne*.¹⁷⁸ Fredy Hirsch, jeden z vedoucích členů *Jugendfürsorge* a nadšený sportovec, zde dokonce pořádal v květnu 1943 tzv. *makabiádu*, kde předvedlo svůj sportovní program na dva tisíce dětí.¹⁷⁹ Fotbal zde hráli chlapci z jednotlivých *heimů* proti sobě a následující zápisek ukazuje, že utkání se konala v rámci určitého systému a Martinovi i ostatním chlapcům velmi záleželo na tom, aby utkání sehráli zodpovědně a dobře:

Úterý 5.srpna (1944)

Včera jsem si zahrál u našeho mužstva Unionu (Uniom) proti Nešarim III. 0:3. Jednoho jsem zavinil sám. Dnes si možná zahraju za Draky proti Spartě přátelák, protože hoši od Draků většinou nemohou. Zítra již dostaneme kavalce. Dnes jsme dodělali rys s meandrem – tuší. Zkazil jsem jej dokonale. Asi jej předělám. Dnes jsem se koupal. Je to velmi příjemné. Zlobí mě ale kopřivka, kterou mám po celém těle. Nehrál jsem, ale je to dobře. Draci vyhráli 8:1 a já bych jim to ještě zkazil. (MR)

Z výše uvedeného úryvku je dobře patrná organizace času, kterou zprostředkovávala *Jugendfürsorge*. Bez ní, bez vychovatelů a učitelů by byla existence dítěte v ghettu pouhým přežíváním a přebýváním. Takto se děti mohly věnovat různým oborům a kroužkům, které je udržovaly vitálními a naplňovaly jejich potřeby. Díky tomu pak mohly tvořit a budovat svoje životní plány a nepřipouštět si myšlenku na možnou (vlastní) smrt, která se objevovala všude kolem nich a kterou mohly vycítit z přicházejících transportů na Východ.

¹⁷⁶ To se také skutečně stalo. Po válce se odstěhovala do Izraele, o svém příběhu napsala knihu a přispívá i do časopisu Terezínské iniciativy. Viz Institut Terezínské iniciativy. *Terezínská Iniciativa* č. 57. *Časopis mezinárodního sdružení* [online].

¹⁷⁷ 6. února 1942.

¹⁷⁸ Myslivecké kasárny, nesly označení A II. Za kasárnami se na vyvýšené baště sehrálo předem připravené fotbalové utkání při návštěvě Mezinárodního výboru Červeného kříže, jak už jsme zmínili.

¹⁷⁹ ONDRÍCHOVÁ, Lucie. *Příběh Fredyho Hirsche*, s. 68.

7. VĚDOMÍ SMRTI

Zatím jsme se v této práci zabývali otázkou, jakým způsobem vnímaly věznění v ghettu jeho nejmladší vězni a snažili jsme se v jejich deníkových záznamech podchytit aspekt života a jejich vůli žít. V kontrastu k tomu stojí aspekt, který budeme nazývat vědomí smrti. Zaměříme se na zápisky, které odhalují kontakt se smrtí přímo v ghettu nebo které o smrti hovoří. Jádrem této kapitoly bude téma transportů a představ o místě, kam směřovaly. Transport bylo v Terezíně nejděsivější slovo, spojené s nevědomostí a neznámem. Dostat předvolání do transportu znamenalo opustit známé, byť ne ideální místo terezínského ghetta a vydat se „na Východ“, ze kterého se nikdo nevracel a ze kterého chodily jen neurčité krátké vzkazy bývalých terezínských vězňů. Od října 1942 byly všechny transporty namířené do Osvětimi. Řada vězňů znala jména Osvětim či Birkenau, také v dětských denících se tyto názvy objevují. Otázka toho, co o tábore vězni věděli, zůstává dosti nejasná. S určitostí můžeme říci, že děti, jejichž deníky zde zkoumáme, explicitně nezmiňují ani plynové komory ani fakt, že v Osvětimi docházelo k masovému vyvražďování. Až v letech 1944 – 1945 se mohli někteří terezínské vězni o komorách dozvědět. Úryvky z let před tímto datumem se tedy nevyznačují žádnou konkrétní představou. Narážku na možnou smrt vidíme až v záznamu ze září 1944, avšak nelze z ní jednoznačně vyvodit, zda vychází z faktické vědomosti o vraždění ve vyhlazovacím táboře nebo je pronesena v abstraktním smyslu.¹⁸⁰ Zato úryvek z deníku Charlotty Weinsteinové, jež v této práci byl využit pouze jednou, popisuje událost kolem výstavby skladu potravin a kachní farmy.¹⁸¹ Charlotta a ostatní vězni se domnívali, že ve skutečnosti se zde stavěly plynové komory. Je tedy jednoznačné, že už v únoru 1945, kdy se sklad stavěl, věděli všichni vězni o plynových komorách.

Než přejdeme k deníkovým záznamům, je potřeba podrobněji zmínit možné varianty, kdy se do Terezína dostaly zprávy o vyvražďování na Východě. Za prvé víme, že 6. dubna 1944 utekl za pomoci příslušníka SS Viktora Pesteka z Osvětimi český vězeň Vítězslav Lederer. Po útěku

¹⁸⁰ 16. září 1944

Odpoledne mě byla navštívit Zuzka. Bavily jsme se a mezi jiným se mě ptala, jestli bych si nedala vyndat mandle. Já jsem byla samozřejmě pro. Chtěly jsme obě do Vrchlabí. Avšak přišla jakási čára přes rozpočet. Snad je tomu líp. Od 3 – 4 hodin byla návštěvní doba. Přišla mamka a já jsem jí to oznámila, že bych si ráda nechala vyndat mandle se Zuzkou společně, ale mamka byla proti. Zprvu jsem jí nemohla pochopit, ale později jsem porozuměla. Mamka to se mnou myslí vždycky dobře a proto i v tomto případě ji musím poslechnout. Mamka mi to vysvětlila takto: „Na co si máš nechat dělat bolest, zaprvé, když jsi zesláblá a za druhé, když nevíš, přežiješ – li vůbec tuto dobu.“ Já jsem s tím na každý pád souhlasila. Ale večer přišla Anita s Blechou a když jsem jim oznámila, jak jsem se rozhodla, smály se mně a nemohly mě pochopit, jen lehkomyšlně naivně potřásaly hlavou. Na sobě jsem nedala nic znáti, ale dosti mě to bolelo. To jsem od nich nečekala. (HP)

¹⁸¹ Zpravodaj. *Ghetto Terezín – před koncem války.* [online].

se skrýval v Plzni a v Praze, kde byl v kontaktu s českými odbojáři. V půlce dubna se díky holiči z nedalekých Travčic poprvé propašoval do terezínského ghetta a zde patřičně informoval svého někdejšího kolegu z terezínského požárního sboru a členy *Ältestenrat*. Zpráva o plynových komorách zavedla příčinu k plánování vzpoury, ale zároveň muselo být zabráněno panice. Berlínský rabín Leo Baeck¹⁸² i *Judenältester* Paul Eppstein nakonec tyto plány zastavili a nařídili, aby informace zůstaly v tajnosti. Leo Baeck po válce vypověděl, že o plynových komorách věděl už v srpnu 1943.¹⁸³

Za druhé, v prosinci 1944 přijel do ghetta transport se slovenskými Židy, vězňenými v pracovním táboře Sereď u Nitry. Tito vězňové přinesli do ghetta zprávu o skutečném účelu a praktikách v Osvětimi-Birkenau. Je tedy nasnadě se domnívat, že i jejich přispěním se o dva měsíce později rozlévala ghettem vlna strachu, že se zde budou stavět plynové komory. Projekt nebyl v Terezíně nikdy dostavěn, v dubnu 1945 sem opět přijela komise Mezinárodního výboru Červeného kříže a o měsíc později bylo ghetto osvobozeno Ruskou armádou.¹⁸⁴

Budou-li následující kapitoly pojímány z aspektu vědomí smrti, nepůjde vždy jen o explicitní vyjádření výrazu „smrt“. Východ, kam byli vězni z ghetta deportováni, vyvolával v dětech pocity a úvahy, které můžeme spojit s výrazy nicoty a ne-bytí. Pro ně bylo toto místo neznámem a velkou nejistotou. Příkazem k transportu končilo jedno období jejich izolace a degradace, jež ale zároveň umožňovalo dodržovat určitá pravidla a tím se chránit. Z dětských deníků je patrný veliký strach před transportem na Východ a velmi málo se toho dozvíme o skutečných představách, jaké děti o tomto místě měly. Rozhodně ale můžeme říct, že vědomí možné ztráty života – tedy smrti bylo u dětí přítomné a zaměříme-li se detailně na některé deníkové úryvky, můžeme v nich toto vědomí vypátrat.

7.1 Transporty

9. ledna 1942 vyjel z Terezína první transport, který směřoval na Východ. Bylo v něm zařazeno 1000 osob. Všemi vězni ghetta, včetně členů *Ältestenrat* otřásl šok. Jejich představa, že Terezín bude místem uvnitř protektorátu, kde přečkají válku jako pracovně nasazení,

¹⁸² Leo Baeck (23. 5. 1873) byl členem *Ältestenratu*. Dožil se osvobození v Terezíně.

¹⁸³ KÁRNÝ, Miroslav. Útěk osvětimského vězně Vítězslava Lederera a český odboj. In: *Terezínské studie a dokumenty*, Praha: Academia, 1997, s. 147-169.

¹⁸⁴ Zpravodaj. *Ghetto Terezín – před koncem války* [online].

nesouhlasila s plány, které osnovali nacisté a které se jim podařilo až do vyhlášení tohoto transportu skrýt.¹⁸⁵ Nadále pak byly sestavovány transporty, které do října roku 1942 směřovaly na území Polska (Piaski, Sobibor, Rejowiec, Izbica, Treblinka, Lublin, Varšava,), Běloruska (Malý Trostinec, Minsk) a Litvy (Riga). Od 26. října 1942 směřovaly transporty do Osvětimi. Následujícího roku byly sestaveny dva transporty v lednu a jeden v únoru 1943 a do života vězňů zasáhly transporty v září, říjnu a prosinci, kdy víme, že odjelo i mnoho vychovatelů a dětí z *heimů*. V březnu 1944 odjel transport do Bergen-Belsenu a ghetto bylo „odlidněno“ také v květnu, před příjezdem návštěvy Mezinárodního výboru Červeného kříže. Ve třech transportech odjeli hlavně přestárlí, nemocní a duševně či fyzicky handicapovaní vězni. V červenci odjely další dva transporty do Bergen-Belsenu a další na stejné místo 27. září 1944.¹⁸⁶ O den později, 28. září 1944, začala vlna tzv. likvidačních transportů. Celkem jich bylo jedenáct a poslední transport do Osvětimi vyjel z Terezína 28. října 1944.¹⁸⁷ Počet přeživších je neúměrný počtu zavražděných. Celkem bylo z Terezína deportováno 86 934 vězňů. Z těchto deportovaných osob přežilo 3097 lidí.¹⁸⁸

Příkaz k nastoupení do transportu se týkal všech věkových kategorií, včetně těch nejmenších dětí. Pokud neodjely děti samy, pak ve většině případů odjely kamarádi, známí, vzdálení příbuzní, vychovatelé, učitelé i oblíbení umělci. Jak uvidíme, transporty narušovaly životy dětí a vnášely do jejich současného stavu chaos a strach.

18. května 1944

*Transport – Polsko, co to znamená? Sbalit si své věci, hodně se obléci, všechno sníst a jet. Zuzka v tom plave úplně, Buchbindrů také. [...] Nosily jsme zavazadla z 2. patra s lidmi dolů a řadily jsme je na dvoře. V poledne jsem chtěla domů, ale šlojka byla tak načisto uzavřená, že to vůbec nešlo. V 12 ½ jsem odváděla Kurtíka na dráhu a mezitím Anita Elinku a Pavla. Smutně jsme se rozloučili a pokračovaly ve své povinnosti. Vodily jsme staré babičky se zavazadly. V šest hodin scházelo ještě 500 lidí. A abych nezapomněla, pan Adler Otto odjel jako *weisung*¹⁸⁹ bez zavazadel. Po 6 hodině nás naše vedoucí odvedla a 3 minuty před 8 hod. odjel vlak z Terezína. Hermína Frankenbuschová¹⁹⁰ jela dobrovolně s dcerou. (HP)*

¹⁸⁵ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 84.

¹⁸⁶ Z celkových čtyř transportů do Bergen-Belsenu nikdo nepřežil.

¹⁸⁷ KÁRNÝ, Miroslav (ed). *Terezínská pamětní kniha*. Praha: Melantrich, 1995. s. 63-74.

¹⁸⁸ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 346-347.

¹⁸⁹ *Weisung* znamenalo, že vězně do transportu vybrala přímo komandantura SS. Jinak sestavovala transporty *Ältestenrat* podle směrnic zadaných komandanturou. Viz LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 84.

¹⁹⁰ *Hermína Frankenbuschová* (10. 4. 1881) přijela do Terezína 20. 6. 1942. Transport do Osvětimi nepřežila, byla zavražděna.

Úryvek nás uvádí do situace, která se odehrávala krátce před odjezdem transportu. Ti, kteří dostali předvolání, měli zhruba den na to, aby si sbalili své věci a sehnali vše potřebné, co jim mohlo být na Východě k užítku. Na poslední chvíli se shánělo jídlo a teplé oblečení. Mnozí vězni nechávali v Terezíně své osobní věci u některého z přátel. K těmto věcem patřilo vše, co mohlo ukazovat skutečnou realitu terezínského ghetta – kresby, básně, deníky. Hana sama je toho příkladem, protože ačkoliv byla deportována do Osvětimi o několik měsíců později, nalezneme v APT její deník a to by nebylo možné, kdyby jej vzala s sebou do Osvětimi, kde, jak dnes víme, nezůstalo vězňům nic kromě jejich bot a oblečení. Děti byly, navzdory podmínkám, ve srovnání s ostatními vězni plné síly. Navíc nebyly tak pracovně vyčerpány jako dospělí a proto pomáhaly balit, nosit, shánět a pomáhat těm, kdo byli zařazeni do transportu. Hned na začátku je zřejmé, že Východ je pro Hanku velkou neznámou, ale stejně jako ostatní vězni tušila, že si deportování „pohorší“ a proto bylo třeba se vyzbrojit vším, co by mohlo situaci ulehčit. Na další úvahy se nekoncentrovala, popsala pouze zmatek a z jejího podání vyplývá, že ghetto se před odjezdem transportu podobalo mraveništi, kde všichni plnili nějaký úkol, aby deportovaní vězni byli schopni do transportu nastoupit.

Hrůznou zkušenost s předvoláním do transportu na Východ má i Ruth Brösslerová:

19. prosince 1943

Po skoro celé probdělé noci v baraku A V.¹⁹¹ nastává velké rozčilení. Vyzvolávají jména nešťastníků, kteří musí nastoupit. Velké napětí. Již, již slyším naše jméno a zase nic. Sláva!! Ale ještě nejásat. Zase. Nic. A to se opakuje každou hodinu. Někdy jsem již zoufalá. Někdy bych už raději byla v transportu. A zase pochybuji. Přece je lépe zde. Blíží se k večeru. Je naděje, že tu zůstaneme. Již jsou prý všichni ve vagónu. A stále nic. Snad...

Ted' nám právě řekli, že musíme do jiné kasárny (Jäger) na sčítání. Ne na transport. Jen vše ztěžovat. Proč to má jít rovně, když to může jít křivě. Ale chyba lávky. Za chvíli pro nás přišli, že musíme nastoupit. Všichni. Naděje je tatam. Ženou nás jak stádo ovcí. Vždyť jsme považováni za zvířata! Naštěstí byl strýček a teta před barakem. Pomohli nám nosit. Nebyli bychom to unesli. Chudák Jindra! Radili nám, abychom šli pomalu, že není místo pro celou rezervu. Byla jsem tak deprimovaná. Již jsme v Hanoveru. Strýček nás schoval pod nějaké schody. Tam nás našli, museli jsme dále. Hrůza!!!

¹⁹¹ V tomto slově je vidět míšení češtiny a němčiny. Česky barák a německy Barack napsala Ruth jako barak.

Strýček s tetou museli z kasáren, jinak by přišli také do transportu. Ted' jsme sami! Úplně sami! Zanesli mi betrolí¹⁹² z kasáren, poněvadž mysleli, že tak půjdu za ní. Ale zanesla jsem to zpátky. Nedám se! Chci se zachránit! Ne sebe, ale maminku a Jindru! Osude, smiluj se! Již jsme v Hanoveru! Je tu tma jako v pytli. Schovat se? Ano! Zachránit se před zlem! Slyšíme, jak nás někdo volá. Je to Manek a Fricek. Ty nás určitě zachrání! Vzali nám zavazadla a zatlačili nás dále do tmy. Slyšíme křik Burgera.¹⁹³ Sténání, lidé na nádraží. Už se tam také vidím. Nic není vidět, než míhání světýlek Ghettowachmanů.¹⁹⁴ Hluk, dusot utíkajících lidí. Vlak je obsazen! Jsme zachráněni! Přece je ještě štěstí. Nás již několikrát zklamalo! Jdeme zpět do baraku. Manek a Fricek nás zachránili. Jak se jim odvděčíme? Jsme tak chudí. Nemáme Nic. Co řeknou děvčata! Je nám zima. Dobrou noc! (RB)¹⁹⁵

Zkušenost, kterou Ruth zachytila, je pro nás velmi cenná, protože jediný, kdo o ní mohl ještě vypovídat bylo malé množství přeživších. Ti se ale ve svých vzpomínkách zaměřují spíše na cestu a příjezd do Osvětimi. Transportem Ds odjelo do Osvětimi 2503 osob, pouhých 449 z nich přežilo vyhlazovací tábor a další tábory, kam byli pravděpodobně někteří z nich deportováni.¹⁹⁶ Z počtu osob i z Ruthčina zápisku se lze domnívat, že situace byla až do samotného odjezdu zmatená. Je logické se domnívat, že odjet mělo 2500 vězňů. Ruth i její matka a bratr přežili díky strachu i nezdolné moci bojovat a nenechat se deportovat na místo, které pro ně, jak vyplývá z vypětí a naléhavosti vyprávění, znamenalo smrt. Bezprostředně po své děsivé zkušenosti si dívka zaznamenala vše do deníku. Díky tomu se můžeme alespoň zčásti přiblížit stavu, v jakém se vězni před deportací na Východ nacházeli. Záznam je plný vykřičníků, které zde vyjadřují naléhavost, napětí a především odpor k situaci, do které se Ruth, ne vlastním přičiněním, dostala. Ve chvíli, kdy stála s ostatními vězni ve *šlojsce* si uvědomila, že jde skutečně o život a že se chce zachránit. Stejně tak chtěla, aby se zachránili její nejbližší. Začátek zápisku je psán ještě v sešitě, který byl určen jako deník, ale většina textu je na volném papíře, který byl do deníku vložen. Je možné, že Ruth zaznamenávala situaci po určitých částech přímo, když se děla a pokud ne tak, pak zcela určitě hned poté, co se vrátila do *šlojsky*, aby zde s maminkou a bratrem přenocovali. Další den (resp. ten samý, protože do *šlojsky* se vrátili z logiky textu po půlnoci) se vrátila do svého *heimu*.

¹⁹² Deka složená do rance.

¹⁹³ SS-Obersturmführer Anton Burger (19. 11. 1911) byl druhým velitelem terezínského tábora. Byl odsouzen litoměřickým soudem k trestu smrti, ale podařilo se mu dvakrát uprchnout. Zemřel v devadesátých letech minulého století nepotrestán.

¹⁹⁴ Příslušníci *Ghettowache*. Stráž, složená ze samotných vězňů.

¹⁹⁵ Tímto záznamem symbolicky končí také celý druhý sešit Ruthčina deníku.

¹⁹⁶ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 347.

Také Eva Herrmannová zaznamenala ve svém deníku téma transportů a její otázky jsou podobné jako u Hany Platovské. Kam transport míří? Jak vypadá místo, kam vězni směřují a co od něj očekávat? Transport, o kterém Eva píše je jedním ze tří květnových transportů a jak už jsme v této kapitole zmínili, byly sestaveny za účelem zmenšit počet vězňů v ghettu, jehož kapacita byla několikanásobně převyšena, a to kvůli příjezdu komise Mezinárodního výboru Červeného kříže. Eva zachytila několik tzv. *bonkes*, které tvrdily, jací vězni budou do transportu zařazeni. Jedna z nich byla pravdivá – k těmto transportům dostali předvolání zejména staří a nemocní vězni a také sirotci:¹⁹⁷

11. května 1944

*Transport. To dlouho obávané slovo se objevilo zase na obzoru. Právě teď v tuto chvíli člověk pociťuje, co je to Terezín, tu méněcennost, ten hrozný pocit, že si teď s tebou můžou dělat, co chtějí. Na ulici dnes nebylo vidět nic jiného, než hloučky lidí rokujících o tom, budou-li v transportě nebo ne. 7 500 mají jet. Bylo to prý sníženo na 5000. Kam? To se neví. Každou chvíli může se každý z nás připravit na to, že dostane ten zlověstný papírek, kde je jeho osud zapečetěn. Jeden říká, že to budou přestárlé, druhý míní, že to bude pracovní. A tak žijeme s nejistotou ze dne na den a nikdo neví, jak dlouho tady bude. Chráněná prý je Stadtkapelle, Gettowache, míšenci a hasiči. Naše „zahrada“ se přihlásila na tzv. *hilfdienst*.¹⁹⁸ Moc se na to těším, že budu alespoň trochu pomáhat. U nás v pokoji není mnoho děvčat ohroženo jen Lydia,¹⁹⁹ Anita,²⁰⁰ Liebezna,²⁰¹ Šaicek, Bobina²⁰² a Helga. Všichni samozřejmě pevně doufáme, že nikdo z toho nepojede. Největší starost mám o Ruth. Nikdy jsem nemyslela, že bych ji měla jednou tak ráda. No, doufám, že to všechno dobře dopadne! (EH)*

Jak už bylo mnohokrát zmiňováno, transporty na Východ přicházely děti o mnohé známé a kamarády. Eva nám podává důkaz, když vypisuje jména svých přítelkyň. Pro ni, jakožto pro

¹⁹⁷ KÁRNÝ, Miroslav. Osvětimská zpráva a osudy terezínského rodinného tábora v Birkenau. In: *Vlastivědný sborník LITOMĚŘICKO XXVI*. Litoměřice: 1990, s. 190.

¹⁹⁸ *Hilfdienst*, pomocná služba. Šlo o zmiňovanou pomoc při balení a shánění potřebných věcí pro osoby, které byly zařazeny do transportu.

¹⁹⁹ Mohlo jít patrně o *Lydii Grünhutovou* (10. 4. 1929). Pokud ano, deportována nebyla a dočkala se osvobození v Terezíně.

²⁰⁰ *Anita Silberbuschová* (14. 5. 1928) skutečně odjela 15. 5. 1944 transportem do Osvětimi. Byla osvobozena v Gdaňsku.

²⁰¹ *Lily Luisa Liebesná* (18. 3. 1927) byla deportována 18. 5. 1944 a v Osvětimi zavražděna.

²⁰² *Božena Poláková*, vdaná *Guttmanová* (19. 1. 1929) nakonec odjela až 6. 10. 1944. Přežila i s matkou a sestrou selekci v Osvětimi a byla poslána na práci do Merzdorfu, kde byla osvobozena. Také Bobina, jak jí všichni říkali, si psala deník. O ten přišla v Osvětimi. Viz POLÁKOVÁ, Božena. *Vzpomínka*. Sběrka vzpomínek. APT, inv. č. 8786.

míšenku, která byla v Terezíně sama bez rodičů, byly kamarádky z *heimu* nejdůležitějšími lidmi v ghettu. V deníku o nich neustále hovoří a několik dní před osvobozením Terezína si zapsala adresy děvčat, která v té době v ghettu ještě zbývala.²⁰³ Eva si, podle svých slov, dělala o některé své kamarádky starost a bylo pochopitelné, že se obávala o děvčata, se kterými navázala úzký vztah a která jí pomáhala překonat bolest, jež plynula z nemožnosti být s rodiči.

Je zajímavé, že téměř žádná událost v ghettu nebyla, s výjimkou sčítání v bohušovické kotlině v deníku Hany Platovské, líčena s takovou detailností a zároveň absencí hlubších úvah. Děti se krátce zamyslely nad tím, co znamená odjet na Východ, ale v denících se při popisu před-transportních příprav ani po-transportního období nesetkáme se složitější reflexí, co vlastně tyto transporty mohou znamenat a proč jsou neustále sestavovány další. Může se zdát, že toto téma v nich vytvářelo takové napětí a strach, že se vyhýbaly jakýmkoliv spekulacím a úvahám o skutečném smyslu deportací na Východ. Argument, že byly na takové úvahy příliš mladé či nevyzrálé, můžeme vyvrátit dosavadní analýzou jejich deníků, které vedle popisů a líčení obsahují velmi hodnotné úvahy a sebereflexe. Pokud bychom přijali tuto hypotézu, můžeme dodat, že u dětí mohl takto fungovat přirozený pud sebezáchovy, který nedovolil, aby se dítě úvahami o podstatě transportů dostalo do totální skepse ohledně své budoucnosti. Skepse ani deprese rozhodně nemohly být nástrojem k přežití. Nelze se přece domnívat, že taková věc, jako transporty tisíců lidí, kteří se nevraceli a posílali zpět neurčité formální dopisnice, nevyvolala v dětech skutečný strach. Ten, pokud by mu byl dán prostor, mohl přerůst v paniku. Děti tak byly schopny reflektovat, že se transporty připravují a odjíždí, málokdy však zašly v úvahách až za hranice ghetta a uvažovaly o tom, co se děje s deportovanými za nimi. Někdy si ve svých denících vzpomněly na milovanou osobu a přítele, ale jejich úvahy nezacházely dál než k řečnické otázce jak se na Východě asi mají. Další zmínky se objevují ve spojitosti s dopisnicemi z Osvětimi, ale ani zde nenacházíme snahu uvažovat o situaci bývalých terezínských vězňů, kteří „zmizeli“ v Polsku a shrnuli svoji osvětimskou zkušenost do třiceti formálních slov.²⁰⁴ Uveďme ještě jeden zápisek Evy Herrmannové:

27.září 1944

Tak divný transport jsem ještě nezažila ani já ani nikdo jiný. Jak už jsem napsala, tak jsem šla v neděli večer na noční službu. Roznášely jsme transporty. Šly jsme vždycky po dvou. Já jsem chodila s Inkou. Obyčejně jsme dostaly s sebou lucerničku, která hned při prvním kroku zhasla. ... Byli jsme všichni strašně unaveni. Spala jsem asi do 1/2 12 h, vzbudila jsem se právě na oběd.

²⁰³ Zápis z 3. května 1945.

²⁰⁴ Tolik slov, tedy třicet, mohla dopisnice obsahovat.

Šla jsem se pak ihned kouknout, co se venku děje. Do večera byl 1. transport nastoupen. Všichni moji známí mi jedou v prvním. Strýček Hite, Hotte, Heinz, pan Beamt se psem [nečitelné, snad Lumpim], Petr Beck byl v tom, ale přišel ven. Všichni kluci z [nečit.] transportu, Jirka, Xandi, Kuňa, kluci ze 14 atd. Napíši si sem několik transportních čísel.

pokoj (171) 950 strejček Hirsch²⁰⁵

(84) 297 Heinz W.

(166) 1073 Hotte²⁰⁶

(166) 1095 Steffen

(166) 1670 Peppo (?)

? 225 Tlustá Teta

F 50 – 624 Helga P.²⁰⁷

624 Klaus Polák

Dostala jsem od kluků spoustu památek. Např. Bed'a²⁰⁸ dostala šugan ustříhovat klukům vlasy, mám tady několik ukázek (nalepené vlasy). To celé je strašný blázinec. Žádný neví, kdy to pojede. Ale každý to chce vědět líp. Každý mudruje sem – tam. „Zítřka to pojede.“ „Ne, dnes to pojede.“ „Sázím se s tebou o buchtu, že to nepojede vůbec.“ „A vo co, že jo.“ Tak se lidi hádají a já myslím, že to neví pořádně ani sám Rám.²⁰⁹ Já osobně myslím, že to pojede. (EH)

Den po Evině zápisku se v Terezíně rozjela neuvěřitelná mašinérie příprav transportů, která trvala až do 28. října 1944. Za dva měsíce odjelo dohromady na 18 402 vězňů.²¹⁰ Po těchto transportech se ghetto velmi změnilo. Jestliže tu v září 1942 bylo přes 53 000 vězňů, květnové transporty roku 1944 snížily jejich počet na téměř 28 000 osob a po likvidačních transportech zůstalo v ghettu něco málo přes 11 000 vězňů.²¹¹ Odjeli práce schopní muži, matky s dětmi,

²⁰⁵ Pravděpodobně Ludvík Hirsch (25. 5. 1895) přijel do Terezína 8. 7. 1942 a den po záznamu, 28. 9. 1944, deportován do Osvětimi, kde byl zavražděn.

²⁰⁶ Z deníku patrné, že se jmenoval Horst a bydlel v heimu Q 609.

²⁰⁷ Marie Helga Polaková, vdaná Kinsky (28. 5. 1930). Jde o Helgu, jejíž deník je znám z knihy WONSCHICKOVÉ, *Děvčata z pokoje* 28. Brno: Barrister & Principal, 2007. Eva se s Helgou přátelila a dokonce si jednou ukázaly své deníky. Helga byla deportována 28. 9. 1944 do Osvětimi. Odtud se vrátila zpět do Terezína a byla zde osvobozena.

²⁰⁸ Bedřiška Korngoldová (21. 7. 1929) byla Eviná nejlepší kamarádka. Také ona se dočkala osvobození v Terezíně. Tento záznam je uvedený v obrazové příloze, kde jsou skutečně nalepené vlasy.

²⁰⁹ Karl Rahm (2. 4. 1907). Viz pozn. 126.

²¹⁰ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 331. Z tohoto celkového počtu přežilo 1574 osob.

²¹¹ Tamtéž, s. 348-349.

vychovatelé a členové vedení, staří, mladí, umělci i lékaři. Evina poznámka o podivnosti transportu, který zahajoval sérii 11 likvidačních transportů, byla zcela na místě.²¹² Sama se účastnila transportních příprav a vyslechla různé názory o tom, zda bude transport vyslán či ne. Opět zde vidíme zmatek, chaos a neinformovanost. Děti, které se do transportu dostaly, nechávaly přátelům na poslední chvíli důkazy své existence a svého přátelství. V tomto případě to byly chlapecké ušřížené vlasy, ale mnohem běžnější byly vzkazy do dětských památníků.²¹³ Evin deník obsahuje vzkaz Evy Salusové, který bude uveden v závěru této práce.

7.2 Představa o „Východu“

Zatím nemohlo být průkazně předloženo, jaké představy se mohly v dětech, v tomto případě spíše v už dospívajících dětech, odehrávat a co si představovaly pod pojmem Východ (souhrnné označení pro Polsko, Osvětim, Birkenau). Byla dokonce vyslovena předběžná domněnka, že o tomto tématu příliš neuvažovaly. Kapitulu však začneme úryvkem, který byl napsán ještě v Praze před deportací do Terezína. Píše jej, tehdy patnáctiletá, Hanka Knappová. U jejích deníkových záznamů jsme si již mohli povšimnout, že se vymykají standardu, ať už vynikajícím slohem, tak hloubkou myšlenek. Úryvek vychází ze situace, kdy byla celá Hančina rodina předvolána k transportu do Terezína. Do této kapitoly byl zařazen z toho důvodu, že jeho obsah není zaměřen pouze a konkrétně na Terezín, ale na deportaci jako takovou, která může končit v Terezíně, ale také může pokračovat dále na Východ. V tomto případě není důležitá geografická poloha koncentračního tábora. Podstatné je, že život Hanky, její rodiny a všech Židů se nástupem do transportu radikálně mění. Dívka, která do té doby žila nerušeně a šťastně v kruhu své rodiny, si o deportaci zaznamenala toto:

²¹² Na tomto místě je potřeba zmínit, že v tuto dobu byla už několik měsíců v oběhu zpráva uprchlých osvětimských vězňů Alfreda Wetzlera a Waltra Rosenberga (Rudolfa Vrby), kteří z různých a velmi cenných materiálů, propašovaných z Osvětimi, sestavili tzv. osvětimskou zprávu. Zpráva vznikla 28. dubna 1944 v Žilině, v červnu ji obdržel československý diplomat ve Švýcarsku a přeposlal ji do Londýna, kde byla odvysílána, byť ne celá, rozhlasem. Do Vatikánu se zpráva dostala „až“ v říjnu a v Americe byla udržována dlouho v tajnosti, než se příslušné úřady rozhodly předat ji 25. listopadu 1944 tisku. Stejněho dne proběhla v Osvětimi poslední selekce. Viz KÁRNÝ, Miroslav. Osvětimská zpráva a osudy terezínského rodinného tábora v Birkenau. In: *Vlastivědný sborník LITOMĚŘICKO XXVI*. Litoměřice: 1990, s. 179-209.

²¹³ Např. BRÖSSLEROVÁ, Ruth. *Památníček*. 1942-1943. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 3693. Nebo ENGLÄNDEROVÁ, Raja. *Památník z L410*. 1942-1943. Sbírká Terezín. ŽMP, inv. č. 324a. Nebo WEISSOVÁ, Helga. *Památník*. 1938-1943. Sbírká Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

13. prosince 1942

Musím se sama umět vžít do skutečnosti. Odjezdem do Terezína, ba ani do Polska nekončí ještě život. Naopak otvírají se před tebou nové možnosti, nové povinnosti. Víím, skutečnost, neurvalá, hrubá, špinavá, strašná, tě uchopí, stáhne tě k sobě – není možnost úniku. Ale právě proto, že tato možnost není, zbývá člověku upnout se celou bytostí k tomu, co žije, co je tam, kde jsi. I v Terezíně i v Polsku jsou lidé, a lidé nešťastní, ubozí, trpící. Co tomu říkáš? Budeš jenom naříkat, a naříkat marně?

Vím, nebude psaní, nebude čtení, nebude snění. Nevyžiješ s plnou jemností a krásou krásu a jemnost života.

Poznáš za to život z té druhé stránky. Naučíš se vidět realisticky, nebát se toho. Budeš vtažen do skutečnosti plné bídy, hladu, utrpení, špíny a nenávisti takovým způsobem, že se nebudeš moci vymknout, nebudeš moci zavírat oči a cit. Poznáš. A poznáš, kolik síly je v tobě, zda stačí pro tebe samu nebo zda dokonce budeš moci trochu rozdávat. (HK) ²¹⁴

Vedle toho, že si Hanka uvědomuje, že i mimo domov bude muset být bdělá a žít v realitě ovlivněné podmínkami ghetta a dalších možných táborů,²¹⁵ můžeme vidět, že určité představy o těchto místech měla. Jsou pronášeny v abstraktním slova smyslu, ale přesto je můžeme, při jiném úhlu pohledu, považovat za určité a výstižné. Pro Hanku znamenala deportace do tábora, který se měl stát jejím vězením, vstup do místa, které bylo určováno utrpením a strádáním. Nebylo v něm prostoru pro člověka jako jednotlivce. Masa lidí, trápená nedostatkem všeho možného, kromě nemocí a strachu, evokovala v jejích očích nemožnost se tomuto utrpení vyhnout. A zde Hanka nemyslí fyzické utrpení, kterému se, samozřejmě, vyhnout nemohla. Spíše jde o ztrátu naděje, že v takovém prostředí, kde kolektivně trpí lidé, bude moci zůstat duševně nedotknutá. Celá její reflexe je nejenže oprávněná, ale jak nám ukazují archivní materiály a vzpomínky, týkající se období šoa, také zcela správná. Zajímavé na tom je, že dívka do data tohoto zápisku nemusela žít v žádném koncentračním táboře, aby si toto vše velmi dobře uvědomovala.

²¹⁴ BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit...*, s. 77-78.

²¹⁵ Několikrát bylo v této práci zmíněno, že vězni vnímali svoji přítomnost v koncentračních táborech jako provizorium. To velmi radikálně měnilo jejich praktický ale i duševní přístup k životu, který zde museli nějakým způsobem vést. Hypotézu o provizorní přítomnosti nalezneme v myšlení Viktora Frankla (FRANKL, Viktor. ...*A přesto říci životu ano*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1996) i u bývalého terezínského vězně a zároveň psychologa Emila Utitze (UTITZ, Emil. *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*. Praha: Dělnické nakladatelství, 1947). Hanka se naopak v tomto deníkovém záznamu utvrzuje, že období, které stráví v Terezíně (a jinde) nebude provizorní, bude to pokračování reality, tak jak ji znala doposud, jen se zcela specifickými podmínkami, vyžadující plnou bdělost a sílu tuto skutečnost snášet.

V další části této kapitoly přejdeme ke konkrétním zmínkám, které byly vyvolány zprávami bývalých terezínských vězňů z Osvětimi. Tam vznikl tzv. rodinný tábor, přesněji v Osvětimi II – Birkenau (BIIB), a to po příjezdu dvou transportů, které byly z Terezína vypraveny 6. září 1943. K těmto vězňům pak přibyli Židé z prosincových transportů stejného roku a z květnových transportů roku 1944. Vězni neprošli obvyklou selekcí, ale zůstali pohromadě, muži, ženy i děti, umístěni do čtyřiceti bloků, ze kterých se rodinný tábor skládal. Práceschopní vězni pracovali uvnitř táborového komplexu a také dětem zde byla snaha věnovat pozornost a péči, jakou znaly z Terezína. Jejich starost převzali do rukou bývalí terezínští vychovatelé, nejvíce se v tomto ohledu zmiňuje jméno Fredyho Hirsche. Netřeba dodávat, že podmínky a prostředky zde byly několikanásobně horší a omezenější než v ghettu. Výhodou oproti ostatním osvětimským vězňům byl příjem potravinových balíčků (které se však dostaly jen k úzkému okruhu vězňů), psaní dopisnic a hlavně – rodiny mohly zůstat pohromadě. Děti měly svůj vlastní blok v rámci rodinného tábora, s rodiči se ale mohly vídat hodinu před nástupem na apel. Vězni ze zářijových transportů byli přesně po půl roce, 8. března 1944, zavražděni v plynových komorách.²¹⁶ Dopisnice, které poslali před svou smrtí do Terezína byly datovány na 25. března 1944. Stejný osud čekal dosud žijící vězně. Očekávali své zavraždění na 20. červen 1944. V táboře byly organizovány přípravy ke vzpouře, ke které ale nikdy nedošlo. Několik práceschopných bylo transportováno do pracovních táborů, zbytek vězňů zavražděn 10. a 11. července. Tím skončil „projekt“ terezínského rodinného tábora v Osvětimi, který dodnes nedává smysluplnou odpověď na otázku po jeho účelu.²¹⁷

První, byť velmi krátkou, zmínkou o Osvětimi je úryvek z deníku Ruth Brösslerové:

19. září 1943

Dostali jsme zprávu od babičky a dědečka. Jsou v Birkenau, kam patrně jela teta Herta. Jsou přiděleni do práce. Doufám, že to tam nebude horší. Od děvčat jsme nedostali nic. (RB)

Dopisnice přišla z nově zřízeného rodinného tábora, který má svůj počátek v 8. září 1943. Pouze vězni rodinného tábora mohli posílat zprávy mimo tábor a navíc je zřejmé, že starší lidé, jakými museli Ruthčini prarodiče být, neprošli obvyklou osvětimskou selekcí, což bylo opět možné jen v případě, že šli do rodinného tábora. Z toho, že Ruth napsala název tábora jako

²¹⁶PIPER, Franciszek. Rodinné tábory v Osvětimi-Birkenau. In: *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. Praha: Logos, 1992, s. 161–165. Ze zářijových transportů přežilo 38 lidí. Viz LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 347.

²¹⁷KÁRNÝ, Miroslav. Osvětimská zpráva a osudy terezínského rodinného tábora v Birkenau., s. 179-209.

Birkenau,²¹⁸ můžeme usoudit, že zprávu znala jen z doslechu a celkově byla v těchto věcech odkázána jen na to, co slyšela. Informace, že jsou prarodiče přiděleni do práce, by byla zcela lživá, kdybychom nepočítali s tím, že žili v rodinném táboře. Zde opravdu mohli zastávat nějakou práci, ale určitě ne tak náročnou, jakou zastávali vězni středního věku a mládež.²¹⁹ Na druhou stranu můžeme navrhnout, že vězni byli nuceni napsat lživé informace, aby v Terezíně nevzniklo podezření, jaká je skutečnost. Každopádně důležité pro nás je, že Ruth této informaci věřila. A i když se o tomto tématu příliš nerozepisovala (opět tu chybí snaha reflektovat a hodnotit), je znatelné, že jedna věc ji skutečně sužovala – „co když“ je to v Osvětimi horší. Tuto podvědomou myšlenku jsme se snažili ukázat i v kapitole, zabývající se transporty. Věžňové tušili, že místo, do kterého budou převezeni, bude horší. Ruth si ani teď nebyla jistá, zda to tak doopravdy je, ale opět musela tuto myšlenku opakovat. Teprve o měsíc později se sama dostala do transportu a z předloženého zápisku vyplývá,²²⁰ že ji tato zkušenost utvrdila ve strachu a obavách, jaké před deportací na Východ měla. Ještě máme k dispozici informaci, že děvčata neposlala žádnou zprávu. Patrně myslí do *heimu*, ve kterém už touto dobou žila. Z toho lze vyvodit, že bývalý terezínští vězni mohli psát jen rodinným příslušníkům.

Další záznam o dopisnicích se nachází v deníku Hanky Platovské. Dopisnice jsou datovány na 20. června 1944. Lze se domnívat, že toto datum je zcela účelné, protože na tento den bylo očekáváno vyvraždění zbytku terezínského rodinného tábora.²²¹ Takovou informaci však terezínští věžňové neměli,²²² ale pro nacisty mohly takto datované dopisnice sloužit jako důkaz pro vyvrácení všech informací, které se kolem rodinného tábora nashromáždily a které okolní svět znal. Navíc, stejného dne, ze kterého pochází Hančin zápisek, přijel do Terezína zmiňovaný Mezinárodní výbor Červeného kříže. Dopisnice tedy mohly posloužit dvěma účelům – uklidnit terezínské vězně, kteří neměli od svých příbuzných žádné informace a dokázat členům komise, že v rodinném táboře bývalých terezínských vězňů je vše v pořádku.

²¹⁸ V deníku opraveno.

²¹⁹ Některé ženy pracovaly v tkalcovně, silní muži na stavebních pracích uvnitř tábora. Ostatní mohli pracovat v kuchyni, v nemocnici, v písárně apod. Takže není nepravděpodobné, že i starší lidé mohli nějakou práci zastávat. Viz PIPER, Franciszek. Rodinné tábory v Osvětimi-Birkenau, s.164

²²⁰ Záznam z 19. prosince 1943, s. 80-81.

²²¹ Viz poznámka 199.

²²² Ačkoliv poté, co zde bylo napsáno o Vítězslavu Ledererovi, který měl údajně do Terezína propašovat i součástky na sestavení radiopřijímače a ten pak skutečně byl sestaven, nemůžeme tuto větu pronést se 100% jistotou. Je možné, že i o tomto věděli někteří členové *Ältestenrat*, stejně jako věděli už v srpnu 1943 o fungování plynových komor. To vše je ale pouze nepodložená domněnka.

23. června 1944

Včera přišly lístky z Birkenau z 20. VI. 44. Psal Ruda Böhm²²³ Hance, Elinka Buchbindrová,²²⁴ Frankenbuschovi. Paní Hermínce²²⁵ se stýská po Terezíně. To jí úplně věřím. Pravděpodobně bydlení je lepší, stravování horší, poslední transport má všechny zavazadla i jídlo, stejnokroje nenosí a další transporty odtamtud už nepůjdou. A balíčky !!! (HP)

Z informací, které se k Hance dostaly prostřednictvím několika dopisnic, si dívka vytvořila představu, jak to mohlo v Birkenau zřejmě vypadat. Domýšlela si, že v táboře to bylo zřejmě podobné jako v ghettu, jen strava byla o něco horší. Také zaznamenala (pravdivou) informaci, že bývalí vězni ghetta mohou přijímat potravinové balíčky.²²⁶ Z poskládaných zpráv vyvodila, že bydlení je v Osvětimi lepší. Tato představa neodpovídala realitě, neboť vězni v rodinném táboře spali stejně jako v ghettu na třípatrových kavalcích s papírovými slamníky, umístěnými v dřevěných barácích, které dohromady tvořily 40 bloků.²²⁷ Přidružíme-li k tomuto popisu fakt, že tábor byl obehnán ostnatým drátem a na věžích hlídkovali příslušníci SS, lze jen těžko říci, že bydlení bylo lepší než v ghettu. Informace, že další transporty z Birkenau nebudou sestavovány, byla pravdivá. Alespoň v té době, kdy dopisnice vznikla, byla zpráva pravdivá. Vězni však nemohli dodat skutečnost, že sestavování dalších transportů do jiných táborů nebylo třeba, protože všichni vězni byli na místě vražděni v plynových komorách. Někteří se ale skutečně zachránili tím, že byli vybráni na práci do dalších koncentračních a pracovních táborů. Z uvedeného zápisu vyplývá, že Hanka vnímala koncentrační tábor na Východě za místo podobné ghettu, kam mohly dokonce chodit i potravinové balíčky. Velkým mínusem bylo, že se tamním vězňům stýskalo po přátelích z ghetta. Její pocit strachu před tímto místem byl dopisnicemi zčásti potlačen a tím dostály tyto dopisnice jednomu ze svých účelů – uklidnit vězně ghetta a obelhat je, že Osvětim je koncentrační tábor ne nepodobný takovému, jaký znají z vlastní zkušenosti z ghetta.

Je otázkou, zda všemu, co bylo v dopisnicích napsáno, vězni věřili. Sami přece věděli, že nacisté používali lži, aby zakryli své činy. Ať už jde o fakt, že německým a rakouským Židům tvrdili, že jedou do lázní namísto do ghetta, nebo o živou zkušenost s natáčením

²²³ Rudolf Böhm (23. 6. 1921). Zavražděn buď 11. nebo 12. července. V tyto dny byl terezínský rodinný tábor vyvražděn. Tohoto chlapce zmínila Hanka ve svém zápisu, kde popisuje sčítání v bohušovické kotlině (s. 44-45).

²²⁴ Elvíra Buchbinderová (21. 8. 1903) odjela transportem Eb 18. 5. 1944. Před vyvražděním rodinného tábora byla vybrána jako prácešopná. Osvobození se dožila v koncentračním táboře Stutthof.

²²⁵ Hermína Frankenbuschová (10. 4. 1881). 15. 5. 1944 deportovaná do Osvětimi, kde byla zavražděna.

²²⁶ Už bylo řečeno, že balíčky se nakonec dostaly jen k některým vězňům. Zřejmě těm, kteří byly v táborové hierarchii nejvýše.

²²⁷ PIPER, Franciszek. Rodinné tábory v Osvětimi-Birkenau, s. 163-164.

propagandistického filmu a zkrášlováním ghetta před příjezdem Mezinárodního výboru Červeného kříže. Je otázka, do jak míry pak byly osvětimské dopisnice skutečně věrohodné. Následující zápisek nám ukáže, že některé děti počítaly se snahou nacistů obalamutit každého, kdo nebyl v Osvětimi jako vězeň, a proto si smluvily svá vlastní znamení, která měla odkazovat k opravdové realitě:

17. října 1944

Helga se z transportu šťastně vrátila. Není divu, vždyť měla rezervu 2 402.²²⁸ Bylo to dost rozčilující. Ale skončilo to, chválabohu, dobře. Daly jsme si znamení na psaní.

1944 znamená – jsme pohromadě

44. znamená – nejsme pohromadě

X znamená – s Housenkou²²⁹

X. znamená – bez Housenky

Meine Eva! zn. – dobře

Meine Eva zn. – ujde to

Meine Eva! zn. – špatně²³⁰

Mir get.. zn. – vše v pořádku²³¹

Es get... zn. – [nečit.]²³²

Eure Helga zn. – máme zavazadla

Eure Hegla zn. – nemáme zavazadla

Tečky na písmenech znamenají místo pobytu. (EH)

Poslední deníkový záznam, který bude v této kapitole prezentován, pochází od stejné autorky, která vymyslela vlastní pravidla značek pro psaní dopisnice. Eva Herrmannová v něm zaznamenala první příchod tzv. evakuačního transportu z 20. dubna 1945. Evakuační transporty přijížděly do Terezína až do 9. května 1945, kdy bylo ghetto už osvobozeno Ruskou osvobozenou armádou. Počet vězňů, kteří do Terezína v tomto období přijeli, nebylo možné zcela správně evidenčně zaznamenat. Někteří vězni tudy pouze projížděli nebo procházeli,

²²⁸ Říjnové transporty roku 1944 byly sestavovány s počtem vězňů od 1500 – 1600 osob. LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 347.

²²⁹ V deníku jde o římskou číslici X = 10, která má nad sebou i pod sebou vodorovnou čárku. Zde to není technicky možné takto napsat. Housenka byla patrně přezdívka pro některou z přítelkyň.

²³⁰ Tečka pod vykřičníkem není psaná přímo pod ním, ale kousek vlevo.

²³¹ Správně *Mir geht...* (Daří se mi...)

²³² Zde se mi, bohužel, nepodařilo ofotit text čitelně.

někteří utekli.²³³ Tyto transporty byly v podstatě složeny ze zbytku přeživších vězňů z různých koncentračních táborů, ke kterým se blížila osvobozená armáda. Nastaly tzv. pochody smrti a narychlo organizované transporty vlakem. Při evakuaci těchto vězňů, které nacisté nechtěli předat do rukou osvoboditelů, zemřelo mnoho lidí. Někteří během pochodu či ve vlaku, kde byli zavření i několik dní, jiní v Terezíně. Po jejich příchodu do ghetta se rozšířila infekce skvrnitého tyfu, kterou sem tito evakuovaní vězni zavlekli a při které zemřelo mnoho z evakuovaných i původních terezínských vězňů. Situaci po osvobození řešil ruský sanitní oddíl, se kterým přijelo několik lékařů, sester a ošetřovatelů.²³⁴ Toto si o příchodu evakuovaných vězňů napsala Eva:

21. dubna 1945

Přece jsme museli ještě prožít největší hrůzy Terezína. Přijel transport z Birkenau, [nečit.] bei Leipzig (Bergenbelsen),²³⁵ Osvinčina, Buchenwaldu²³⁶ a bůhví odkud ještě. Jsme teda zvyklí už na hodně, ale i ten nejoluplejší²³⁷ člověk se otrásl. Ty lidi vypovídají tak příšerně, že si to nikdo nemůže představit. Vyhublé, bezvýrazné tváře, nohy a ruce jako hůlčičky, ten výraz hrůzy v obličejí, zkrátka je to příšerné. Nikdy jsme nevěřili tomu, co se o Polsku vykládalo, ale všechno, všechno je pravda, ba snad je to ještě horší! Může se klidně použít přísloví „Kdo neuviděl – neuvěří!“ (EH)

Tváří v tvář vězňům z ostatních koncentračních táborů zjistili terezínští vězňové, že podmínky, které tito nově příchozí přetrpěli, musely být mnohem horší, ne-li přímo příšerné. Z Evina záznamu se dozvídáme, že nějaké povědomí o táborech v Polsku a Německu v ghettu panovalo. Jak jsme poukázali na začátku, tomuto povědomí zřejmě výrazně napomohl prosincový transport slovenských Židů roku 1944. V únoru 1945 se v ghettu otevřeně hovořilo o plynových komorách, přesto zřejmě někteří stále nevěřili těmto *bonkám* a zejména děti nebyly buď natolik informovány nebo se zdráhaly uvěřit zprávám, které se vymykaly jejich rozumu. I poté, co evakuační transport dorazil do Terezína, píše Eva, že kdo tyto vězně neviděl na vlastní oči, nemůže nikdy uvěřit tomu, jak skutečně vypadali. Zbytek Evina deníku pak zaznamenává

²³³ K 5. květnu 1945 udávají Lagus a Polák číslo 12 797. Celkový počet byl patrně 15 500 osob. LAGUS, POLÁK, *Město za mřížemi*, s. 277.

²³⁴ Tamtéž, s. 274-283.

²³⁵ *Bergen-Belsen* byl koncentrační tábor pro válečné zajatce a Židy v severním Německu. Zemřelo zde na 70 000 obětí. Ačkoliv nebyl vyhlazovací, patřil k nejhorším koncentračním táborům za druhé světové války. Viz *Bergen-Belsen* [online].

²³⁶ *Buchenwald* začal fungovat v červenci 1937. Tábor se nacházel ve středním Německu, nedaleko Výmaru. Do osvobození tudy prošlo na 250 000 vězňů. Počet obětí se odhaduje k 56 000 osobám. Do tábora byli deportováni váleční zajatci, političtí vězni a Židé. Viz *Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau – Dora* [online].

²³⁷ Ponechávám původní slovo, které je patrně podobné významu nejotrlejší.

poměrně rychlý sled událostí – osvobození Rudou armádou, oslavy vězňů ghetta a odjezd domů. To se Evě, i přes rozšíření infekce skvrnitého tyfu a karantény, podařilo 11. května 1945, kdy si do deníku píše krátké dvě věty: „*JEDU DOMŮ !!! Na nádraží v České Třebové.*“²³⁸

Zápisek Evy Herrmannové bychom mohli taktéž zařadit do následující kapitoly, která bude pojednávat o kontaktu se smrtí, neboť vězňové z evakuačních transportů nejenže zavlekli do Terezína skvrnitý tyfus, kvůli kterému zemřelo mnoho osob, ale svým stavem sami zosobňovali smrt, která byla ve vyhlazovacích a koncentračních táborech denně přítomná. Poslední záznam je psán zřejmě v únoru/březnu 1945:

Proslýchá se, že se zde staví plynová komora. Šušká se o tom a skutečně se staví něco záhadného v hradebních katakombách se vzduchotěsnými dveřmi. Prý kachní farma.²³⁹ Nač? A že by přece plyn? Nemohu tomu věřit. Je to příliš hrozné. Nikdy předtím jsem si opravdově nepřipustila myšlenku na smrt a teď najednou plyn. Jak strašné. A teď, když už se blíží vytoužený konec války. Ach, jak jsem byla naivní, když jsem byla nešťastná pro hlouposti. Trebas nešťastně zamilovaná, nebo že se mi ráno nechtělo vstávat. Jak je to vše malicherné proti této věci. Tady už jde o život a ten je jen jeden, jediný. Ne, nesmí se to stát, to nemohou udělat, to přece nikdo nedopustí!

Ale proč by to neměli udělat, kdo jim zabránil nás přivézt sem a kdo zabrání plynové komoře, kdo? Bůh? Přestala jsem v něj věřit, je to snad trest za to? Ale ne, Tonička a Bertička se modlí a také by je zaplynovali jako mne. Ale já se nedám. Nejsem přece štěnice, i když se zdám stejně bezbranná. Kdyby k něčemu došlo, uteču. Aspoň se o to pokusím. Co už mohu ztratit a lepší je být zastřelená na útěku než být zadušena plynem. Vezmu Toničku a utečeme spolu do Litoměřic. Snad se nás tam někdo ujme. Já vím, asi bych nebyla jediná, ale přece se nedám jen tak, bez odporu! Ne, nedám, i kdyby se všichni dali, já ne! Chci žít, chci se vrátit domů, vždyť jsem nikomu nic neudělala, tak proč bych měla umřít?

Je to tak nespravedlivé!

Je zajímavé, že s děvčaty o plynu nikdy nemluvíme. Dokud se to nevysloví, jako by to nebyla pravda. (CHW)²⁴⁰

²³⁸ 11. května 1945 (EH)

²³⁹ Sklad v ravelínu a kachní farma byly dvě odlišné věci. Tzv. kachní farma se stavěla v příkopě, obehnaná ze tří stran hradbami a přehrazena vysokou zdí, opatřenou nahoře skleněnými střepy. Vězňové sem mohli být nahnáni a zde postříleni nebo zatopeni vodou. Viz Zpravodaj. *Ghetto Terezín – před koncem války* [online].

²⁴⁰HOLLIDAYOVÁ, Laurel. *Holocaust a válka očima dětí (Utajené deníky)*, s. 184-185.

Charlottin zázpisek můžeme označit za přímou strategii přežití. Plán jejího přežití se skládá z útěku a skrývání se. Charlotta věřila, že by se jí jako dítěte někdo ujal. Vidíme, že jakmile se začala šířit zpráva o plynových komorách a plynování, vzedmula se v dívce vlna odporu a vůle přežít. Je to zcela pochopitelné a Charlotta nechápala, jak je možné, aby s ní někdo nakládal stejným způsobem jako se štěnicemi. Ať už byl stav dětí jakýkoliv, ať byly demoralizované či slušné, nemocné či zdravé, oblíbené mezi kamarády nebo spíš samotářské, mladší nebo starší, všechny chtěly přežít, všechny před sebou viděly svoji budoucnost. Charlottina odvaha se projevila na stránkách jejího deníku. Je samozřejmě otázka, zda by byla schopna skutečně utéct ze střeženého ghetta, ale pro nás není tento problém tak důležitý. Pro nás je směrodatné, že tuto vůli měla a že ji projevila písemně. Tím pro nás zafixovala důkaz dětské odvahy žít a plán, byť velmi jednoduchý. Plán, který měl Charlottě zajistit, aby přežila.

7.3 Přímý kontakt se smrtí

Zazněla-li v této práci snaha zachytit vědomí možné smrti, vědomí něčeho (ničeho), které stálo v protikladu k živému, musí být v této poslední kapitole předloženy také zápisky, které nám zprostředkovávají kontakt se smrtí jako takovou, nejčastěji se smrtí uvnitř ghetta. Děti se o smrti nezmiňují téměř vůbec, jen pokud se jich přímo dotýkala. Snad i díky tomu, že většina z nich, jejichž deníky zde zkoumáme, žila v *heimu* a stála tak mimo tvrdou realitu přeplněných kasáren a umírajících vězňů. Zpočátku vzniku terezínského tábora byla úmrtnost několik desítek osob měsíčně, avšak od srpna 1942 se počty zemřelých prudce zvýšily. V srpnu zemřelo v Terezíně více jak 2 300 osob, v září téměř 4 000 osob. Od druhé poloviny roku 1943 se počet mrtvých snižuje na několik set měsíčně. V posledním měsíci roku 1943 je to víc než 500 vězňů. Po likvidačních transpotech, kdy velká část vězňů odjela, byla úmrtnost snížena na několik desítek měsíčně.²⁴¹ Podle výzkumu zemřelo přímo v Terezíně 136 dětí. Jejich úmrtí můžeme dát do souvislosti s nemocemi, proti kterým neměl lékařský a zdravotnický tým, sestavený z vězňů, dostatek léků a zdravotnických potřeb. U dětí se objevovaly nemoci, běžné pro jejich věk, jako například příušnice či spalničky. Pak zde ale byly nemoci, které vyvolaly špatné podmínky a dlouhodobá avitaminóza. Šlo o žloutenku, spálu, záškrť, břišní tyfus, který mezi dětmi vypuknul v únoru 1943 a různé záněty. Průběh a následky nemocí ovlivnily všechny vyjmenované aspekty

²⁴¹ LAGUS, POLÁK. *Město za mřížemi*, s. 348-349.

– špína a hmyz, který se mezi tolika vězni šířil, nedostatek hygienických potřeb, léků a vitamínů apod.²⁴² Tímto způsobem vnímaly děti smrt v ghettu. Nemuselo jít vždy o přímou smrt, velká část přátel a rodinných příslušníků nemoci přežila. Stačilo však vědomí, že dotyčná osoba je v ohrožení života. Následující zápisky o nemocích dětí uvede záznam z deníku Ruth Brösslerové:

18. prosince 1942

Alenka je na spále a má jí velmi těžkou. K tomu záškrt, zánět středního ucha, spalničky a průjem. Lékařka řekla, že neví, zdali to přežije. Chudinka malá. Přišel mi dnes první balík z Kyjova a byl sice vykradený, ale bylo v něm hodně. Právě se mi hodí, když jsem nemocná. Mám každý večer 39 horečky od očkování a asi to bude hnisat. (RB)

Tragickou událost v dětské nemocnici zaznamenala do svého deníku Hanka Platovská:

13. září 1944

Den prchá pomalými kroky. Jako každé ráno čaj, suchary, dopoledne suchary, poledne velmi dobré škrubánky, ale přesto. Stalo se něco neobyčejně smutného. A zrovna zde na marodce. Myslím, že to je to nejsmutnější, co se může ženě a matce stát. V půl dvanácté nám oznámili, že se musíme chovat úplně tiše, protože sem přijde docela malé, těžce nemocné dítě. Přišli dva manželé a přinesli děcko, krásné desetiměsíční dítě v bezvědomí. Rodiče u něho zůstali. Nejdříve dostalo velkou stříkačkou injekci. Za půl hodiny na to vydechlo. Co ti mladí manželé vyváděli, to si nedovede nikdo představit. Je to samozřejmě pochopitelné. Ve 12 hodin odešli. Byly jsme s Lilkou rozčíleny. Jak nešťastná musí být ona matka. Později sestra Ilse vyndala z kočárku to mrtvé děcko jako panenku s roztomilým obličejem. Ustříhla mu kousek vlásku, ještě matce na památku, pak mu přivázala na levou nožičku lístek se jménem a zabalila jej do deky a odnesla. Takto končí tato smutná historie. Dnešní den však ještě není u konce. Je 13. IX., středa. Přinesli sem holčičku s angínou. Při vizitě jí udělala pí. doktor náhodou abstrich²⁴³ a za půl hodiny nám bylo oznámeno, že je to positive – čili záškrt. Máme z toho samozřejmě všichni radost, protože nás čeká 10 denní karanténa. Holčička bude asi ještě dnes odnesena. Leží ve třetí posteli ode mě. Napsala jsem hned rodičům dopis. Mamka bude nešťastná, že mě po celý týden, snad ještě déle, neuvidí. Dnes tomu nemůžeme zabránit. (HP)

²⁴² SMÉKALOVÁ, Ilona. Kolik dětí zemřelo v Terezíně? In: *Terezínské listy* 26/1998. Praha: Oswald, 1998. s. 71-82.

²⁴³ *Abstrich* (něm.) znamená stěr, výtěr.

Smrt malého dítěte byla pro Hanku zcela jistě rozrušujícím zážitkem. Poznáme to podle formy detailního vylíčení, které děti v denících používají vždy, když něčemu dávají velikou váhu. Celá situace musela dívkou hluboce otrást, protože byla svědkem bolesti rodičů, kteří právě přišli o své dítě. Deník je pak prostředkem jak tuto událost zaznamenat a jak zčásti předat své pocity a rozpoložení. Skutečnost, že si dítě takovou věc zapíše do deníku, znamená nejen to, že bylo reálně schopno vnímat existenci v ghettu se všemi zápory, ale také to, že na něj tato negativa – bolesti všedního života v ghettu, měla určitý dopad, se kterým se muselo vyrovnávat. Nemoci, kterými byli vězni ohrožováni, představovaly z našeho pohledu pravý opak toho, co jsme nazvali vědomím života. Útlum vitality, fyzická bolest, nemožnost se rozvíjet a učit, když dítě muselo ležet několik dní v posteli, to vše stojí v protikladu k popsaným aspektům vědomí života. Kontakt se smrtí patřil v ghettu ke každodennímu životu a přesto se nedá říct, že by časté opakování a zažívání situací, když někdo umíral, utlumovalo nebo zplošťovalo to, jak dítě ke smrti jako takové přistupovalo a jak ji reflektovalo. V tomto případě bychom se měli vyhnout jakémukoliv zobecnění, neboť každé dítě vnímalo smrt individuálně. Zcela určitě ji nereflekovaly všechny děti – ty nejmladší a možná některé starší, například v deníku Martina Robitschka nemáme známku o jakémkoliv vědomí smrti, snad z toho důvodu, že ji opravdu nevnímal nebo proto, že těmto pocitům nechtěl dávat prostor. Také starší dospívající děti mohly vnímat smrt jinak než jak tu prezentují naše deníky. Přesto, chceme-li udělat sondu do dětské mysli, můžeme využít záznamu Hanky Platovské, která si půl roku před tím, než byla svědkem smrti jiného dítěte, napsala toto:

7. března 1944

Je tedy válka! Tam za řekami a horami je tedy válka, napravo, nalevo, dole i nahoře je válka. Špinavá, ničemná věc. Strašlivá sázka do krvavé loterie. Kdesi daleko ještě tonou lidé v řekách, padají křížem krážem s kulkami, jsou zasypáni a rozbiti, létají do povětří, ztrácejí údy, řvou bolestí, modlí se z hrůzného strachu, jsou šílení a vypadají jako [nečit.], hnijí zákopech. Kdesi daleko ještě, ničí zbabělé hromobití města i kraje, páchnou dýmy, kaluže krve, hromady mrtvol, člověk – dítě sténá, člověk to je nejstrašlivější zvíře na světě, triumfuje a poslední stařec sedí na prahu opuštěných baráků ve vypálených dědinách se schouleným psem u nohou. Je všechno tak nepochopitelné, zde na tom dobrotivém jarním slunci, v tichu nad pokojnou řekou mezi těmi dřímajícími stráněmi. (HP)

V deníku opět zaznívá téma nepochopitelnosti. Jak je možné, že nastalo beztrestné vraždění, utlačování a degradace lidského bytí, když svět se svojí přírodou se jeví být tak mírným a jen člověk je tím, kdo vše ničí a uzurpuje. Je tento úryvek známkou fantazie nebo reálného vnímání? Do jisté míry zde vidíme podařenou stylizaci, která však musí mít svůj kořen ve skutečných jevech. Jak se vyrovnat s tímto deníkovým záznamem? Co považovat za skutečnou emoci, která na nás působí svojí rozervaností a žalem a co za umělecky podanou literární exkurzi na téma války? Zápisek se vymyká všem ostatním deníkovým záznamům Hanky Platovské. Nikdy se ve svém deníku nepustila do tak bolestného motivu jakým bylo umírání, smrt a samota. Není náhoda, že v první části tohoto záznamu, která byla vynechána, vzpomíná na svoje období na marodce a na ochrnutou ženu. Poté nakreslila schematický náčrt nemocničního pokoje a uspořádání postelí a jména nemocných. Po obrázku následuje část zápisku, kterou jsme zde prezentovali. Z napsaného lze vyvodit, že tyto obrazy a myšlenky v ní vyvolal pohled na okolní přírodu, snad na řeku. V té chvíli se mohla zastavit a vidět ghetto a válku z jiného úhlu pohledu. Takový impuls dostala také Ruth Brösslerová, když seděla v zahradě²⁴⁴ a přesně takové podněty mohly děti dostávat, když měly čas a prostor odpoutat se myšlenkami od přítomnosti a všední reality ghetta. Jiným impulsem mohla být smrt někoho blízkého. 22. března 1943 si Ruth do deníčku zaznamenala smrt svého otce. Tato událost zasáhla třináctiletou dívku o to více, že otec jí byl velikým přítelem a vzorem. Modlitba, která byla v rámci bohoslužby věnována zemřelým, ji pohnula k velké lítosti:

9. října 1943

Hned ráno jsem šla s maminkou na bohoslužbu. Jak to bylo ubohé. Na holé půdě proti krásně vymalovanému a osvětlenému chrámu. Bylo to velmi smutné. Minulý rok jsem se ještě modlila s tatíčkem. Dnes poprvé na maskir.²⁴⁵ Jak byly 2 minuty ticha, vzpomínky na drahé zesnulé, bylo tolik pláče, že to drásalo srdce. Byly tu hořké slzy prolité matkami za své syny ztracené v koncentráku, slzy prolité ženami za své chotě, slzy dětí za své rodiče. Nemohla jsem se také udržet. Musela jsem se obrátit před maminkou nechci před ní plakat a zbytečně ji ještě drásat. Drahý tatíček! Co asi dělá babička a dědeček? Jsou zdraví? Uvidíme se? Jsme (si) tak blízci a přece tak daleko od sebe. Jak by to bylo krásné kdybychom byli všichni pohromadě. Třeba i zde, v nevolnosti. Je to nevyplnitelné přání. (RB)

²⁴⁴ 24. dubna 1944 (RB), s. 57.

²⁴⁵ Vzpomínková modlitba za zemřelé.

V terezínské modlitebně se sešli vězni, z nichž každý někoho ztratil a přišel mu v rámci bohoslužby věnovat vzpomínku. Pro Ruth byl otec nejdůležitější osobou v životě, jak z jejího deníku vyplývá. Jeho smrt pro ni mimo jiné znamenala vzít zodpovědnost za svůj život, ve kterém se nyní ocitla sama a dostát všem požadavkům, které na ni otec měl. Minuty ticha za zemřelé byly vyplněny pláčem přítomných, které i dívku donutily přestat zadržovat emoce a vyplakat se ze smutku, který jí smrt milovaného rodiče způsobila. Ve chvíli, kdy mohla skutečně plakat a být nešťastnou, ji přepadaly myšlenky na ostatní členy rodiny, kteří odjeli do Osvětimi. Tu si Ruth dovolila myšlenku na to, jak se asi doopravdy prarodiče mají, jak je s nimi zacházeno. Opět se tu objevuje motiv nejistoty, neurčitosti, strachu, že babičku s dědečkem už možná neuvidí. Pod tíhou tolika slz a žalu, které vězni při bohoslužbě projevili, nevydržela ani čtrnáctiletá dívka udržet svoji statečnost a nechala se přemoci žalem pozůstalých a bolestí těch, kterým byli na Východ deportováni blízké osoby. Na stránkách dětských deníků najdeme takovéto zápisky, ale není jich mnoho, neboť děti se snažily být silné a koncentrovaly mysl na ty věci, jež jim byly dostupné a známé. Pro vězně, který podlehnul existenciální krizi a dlouhodobě nedbal o své duševní i fyzické zdraví, byl život v ghettu mnohem těžší než pro toho, kdo se snažil „vydržet“ a přemáhat se tak, aby jeho osobní morálka, zodpovědnost a projevy zůstaly co nejméně poznamenány rozkladem a strachem. Děti z předkládaných deníků takové byly – statečné a silné. I přesto, že smrt a hrozbu Východu refleктоvaly a obojí musely svým vlastním způsobem zpracovat a zaujmout k tomu individuální postoj.

Nakonec zde předložíme poslední deníkový záznam, který podle Franklových slov, říká životu ANO a smrti jedno velké NE. Mladý člověk v něm vypovídá o své touze žít. Je pro nás východiskem všech odpovědí na otázky, které nás při četbě deníků mohly napadnout - děti měly silné vědomí, že chtějí přežít a že se ghetto ani další koncentrační tábor nemůže stát místem jejich smrti:

12. února 1943

Věřím, že nyní umřu? Musím – li odpověd' na to psát, tedy bude znít: Ne. Ne, nevěřím. Ta nepsaná odpověd' je složitější, to jsou temné pocity – a strach. Ano, to je strach, neurčitý a velký, příliš zbabělý, než aby si řekl, proč se bojí a čeho se bojí, a proto tím větší. Že umřu? Vždyť tolik života se dívá z mého obličej, podívám – li se na svůj obraz do zrcadla, tolik touhy po životě. Ano, tolik zbabělé touhy po životě, zbabělé, protože je spíše strachem před smrtí než opravdovou touhou po životě, tolik zbabělé víry v něj, víry, která se bojí nevěřit. (HK) ²⁴⁶

²⁴⁶ BOŘKOVCOVÁ, Hana. Píšu a sešit..., s. 96-97.

ZÁVĚR

V závěru této diplomové práce bude krátce shrnut její obsah a poznatky, které zkoumáním dětských deníků vyvstaly na povrch. V první kapitole byla představena základní literatura, ze které byly čerpány informace pro teoretickou část, týkající se ghetta Terezín a života dětí v něm. Zároveň tvořila sekundární zdroj k vybraným deníkovým záznamům. V tomto směru nebyly zanedbány práce historiků a badatelů, vydávaných ve sborníku *Terezínské listy* či *Terezínské studie a dokumenty*.

Dále navazovala kapitola představující jednotlivé deníky a jejich autory. Ke každému deníku byly sepsány stručné informace o jeho dataci, charakteru a rozsahu. O autorech deníků byly podány informace o datech narození, deportace do Terezína a případného transportu na další území. Také bylo stručně uvedeno, zda byli v Terezíně s rodiči a sourozenci či zcela bez nich a umístila-li je *Jugendfürsorge* do některého z dětských domovů. Zároveň byla zmíněna existence dalších deníků, které nemohly být z důvodu rozsahu této práce prezentovány a vysvětlena byla i věková hranice dětí. Vzhledem k tomu, že oficiálním jazykem terezínského tábora byla němčina, jejíž výrazy se v denících objevují, bylo nutné zařadit kapitolu, jež obsahuje překlady do češtiny. V dané kapitole byly také vysvětleny novotvary slov a názvy domů, dané podle určitého systému. Předem bylo upozorněno, že gramatické chyby budou opraveny, ale některé hovorové výrazy ponechány, aby se zachovala autenticita textu.

Druhá kapitola pojednávala o pojmu deník, pramenem byl *Ottův slovník naučný* a *Encyklopedia Britannica*. Dále byl tento pojem dán do kontextu koncentračního tábora. Autor článku, ze kterého kapitola vychází, se zastavil nad úlohou psaní deníku v prostředí koncentračního tábora a došel, v souladu s myšlenkami biografické sociologie a Viktora E. Frankla, k závěru, že psaní deníku mohlo fungovat jako strategie k přežití. Deník se stal projektem píšícího vězně, naplněním provizorního života, hnací silou i tvůrčím dílem, které samo o sobě naznačuje, že jeho autor chce žít. Uprostřed místa, kde umíraly stovky lidí denně, neměl žádný vězeň jistotu, že přežije. Další kapitola se věnovala tematice ghetta samotného, jeho vzniku, fungování a specifik. Byl stručně popsán úřední aparát židovské samosprávy zcela podléhající komandantuře SS a krátce vylíčeny životní podmínky. Specifiky je míněno kulturní podhoubí, které má ve srovnání s ostatními koncentračními tábory opravdu jedinečný rozsah i ráz. Na základě toho mohly i děti a mládež terezínského ghetta shlédnout mnohá představení a účastnit se vystoupení jako jeho aktéři.

Samozřejmě nemohla chybět kapitola, popisující vznik a rozdělení dětských domovů – *heimů*. I toto bylo do určité míry specifikum terezínského ghetta, protože mnohé děti zde mohly bydlet

pod ochrannou rukou vychovatelů a zároveň navštěvovat své rodiče, kteří byli celý den nuceni pracovat. Dětský domov v Terezíně byl místem, kde se zachovávala morálka a disciplína chránící děti před duševním úpadkem i hygienickými zlozvyky. Zároveň zde naplno proudila tvůrčí činnost ve formě psaní dětských časopisů, hraní divadelních představení, zpívání ve sborech atd. Chlapci z jednotlivých *heimů* také rádi hrávali fotbal a jiné sportovní hry. Ve všech těchto aktivitách byly děti podporovány vychovateli i rodiči a za jejich organizaci vděčily *Jugendfürsorge*. V důsledku zmiňované morálky vězňů musela být sestavena kapitola, pojednávající o morálním vlivu ghetta na děti. Tato část textu reagovala na H. G. Adlera, který duševní stav dětí charakterizoval jako velmi špatný. Podle Adlera ovlivnila děti a mládež demoralizace některých terezínských vězňů. Také byly vychovávány v iluzi, kterou kolem nich dospělí vystavěli jako obrannou hradbu. O to tragičtější tato iluze byla, že všichni vězňové byli určeni k vyhlazení, včetně dětí. Tato práce však se všemi Adlerovými tezemi nesouhlasí a tak je také daná kapitola koncipována.

Závěrem teoretické části byla kapitola o dětské tvůrčí činnosti, jež byla v Terezíně tak obsáhlá, že jí musel být dán samostatný, i když krátký, prostor. Celá část o ghettu Terezín a jeho dětských vězňích byla stručná. Podávala jen základní informace, neboť ve větší míře se touto tematikou autorka zabývala již ve své bakalářské práci a účelem této práce nebylo podat obsáhlý popis fungování ghetta Terezín ani plně zmapovat rozsáhlou problematiku dětí a mládeže v ghettu.

Těžiště této práce je ve vlastním zpracování dětských deníků, které nebyly dosud publikované. Výjimku tvoří deník Hany Knappové, který byl po autorčině smrti v roce 2011 vydán a opis deníku Maud Stecklmacherové, jenž se objevil v její vzpomínkové knize. Při zkoumání deníku Maud bylo ale vycházeno z jeho kopie, uchovávané v ŽMP a z jejích osobních vzpomínek, které jsou přístupné v APT. Velmi cenným pramenem je deník Ruth Brösslerové, protože zachycuje téměř tři roky jejího života v ghettu Terezín a objevují se v něm všechny možné události, motivy a popisy. Deník Hany Platovské je také poměrně obsáhlý, APT uchovává originál, protože jeho autorka byla zavražděna v Osvětimi. Deník Evy Herrmannové, dívky ze smíšeného manželství, je cenným pramenem, ve kterém se vyskytuje mnoho dívčích jmen, na konci deníku jsou dokonce uvedeny adresy některých z nich. Za chlapce byl vybrán deník Martina Robitschka, ačkoliv je velmi krátký a obsahově nepřesahuje určitá témata. Jeho deník však podává syrovou realitu života v ghettu a díky systematicky psaným záznamům vyvstává důležitost dětských *heimů*, díky kterým byl život dítěte organizovanější.

Na začátku práce stál správný výběr deníkových záznamů a jejich zařazení do kapitol. Mnoho důležitých zápisků nemohlo být, vzhledem k rozsahu diplomové práce, využito a proto si tato

práce nečiní nárok na plné zpracování dětských deníků a všech témat, která se v nich mohou vyskytovat. Přístup, který byl zvolen, je jedním z možných přístupů, jak zkoumat dětské terezínské deníky. Pro náš účel, kterým bylo hledat strategii přežití, byly deníky nahlíženy z aspektu života a smrti. Kterýkoliv jiný badatel může však dát přednost zcela jiným postupům. Deníky lze číst chronologicky a vykreslit tak obraz života jednoho dítěte. Dále lze zvolit určité téma, které se v denících objevuje a to zkoumat. Tak můžeme postavit svoji práci na tématu dětských onemocnění a jejich vlivu na kvalitu života nebo můžeme sledovat motiv přátelství. Jiný postup by mohl toto přátelství postavit do konfrontace s pocitem osamělosti, který byl skoro stejně tak častý, jako pocit kolektivní radosti. Badatel si může vybrat z množství aspektů, které se v denících objevují. Jedním z nich, který musel být nakonec v této práci vynechán, je například vztah k rodičům a vychovatelům. Dětské deníky informují o vztahu dítěte k vychovateli *heimu* i o vztahu k rodiči, který se v podmínkách ghetta mohl lišit od vztahu před deportací do Terezína. Zajímavé by také bylo zpracovat téma nacistické ideologické propagandy, která Terezín prezentovala jako dobře obyvatelné město pro Židy. V dětských denících se nachází spousta materiálu, který usvědčuje tyto pokusy ze lži už v době, kdy se uskutečňovaly. Pro toho, kdo se tímto tématem zabývá, mohou být deníky přímým dobovým pramenem, který ukazuje, jak propagandu vnímali samotní vězni.

Naším tématem ale byla strategie přežití. Ta mohla být zřejmá jen pokud jsme záznamy zkoumali z adekvátního hlediska. Tím bylo vědomí života a vědomí smrti. Ještě před tím, než jsme se dostali k těmto aspektům, byla v denících zohledněna časoprostorová rovina. Rovině času jsme věnovali, ve srovnání se zbylými kapitolami, poměrně málo místa. Je to z toho důvodu, že vnímání času není nejdůležitějším bodem této práce. Na druhou stranu se objevily závěry, které nám mohly napomoci k dalšímu bádání. Kapitoly tvořily záznamy o minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Vzpomínky na minulost, mohly působit zčásti jako úleva, protože se v nich nevyskytoval zážitek ghetta a zčásti jako cosi nedosažitelného, co už nikdy nebude obnoveno. Z toho vycházela nostalgie a smutek, jaký děti při vzpomínání pociťovaly. Reflexe přítomnosti byla v každém vybraném záznamu odlišná v důrazech, které jí děti přikládaly, ale obecně lze shrnout, že se vyznačovala dvěma proti sobě stojícími motivy – dobrem a zlem, krásou a ošklivostí, láskou a nenávistí. Děti si kladly otázku, proč je potřeba nyní takto trpět, když svět kolem je krásný. Přítomnost nedávala odpověď na otázku, jaký má smysl. Ten hledaly děti v budoucnosti. Jako mladá generace, mající před sebou celý život, snažily se děti hledět vpřed. Budoucnost v nich však vyvolávala pochyby, zda je svět, který je ze svého středu vyloučil, přijme zpět.

Prostorová rovina se zcela jednoduše dělila na prostor mimo ghetto a na prostor uvnitř ghetta. I v tomto ohledu najdeme v dětských denících zajímavé záznamy. Děti uvažovaly, jaké by to mohlo být, kdyby se opět účastnily života v „normálním“ světě. Terezín byl přece městem uvnitř protektorátu. Příroda, která ho obklopovala, přitahovala děti svojí svobodou a vědomím, že za kopci žijí lidé, kteří byli dříve jejich přáteli. Vše, co stálo mimo ghetto, bylo lákavé a lepší než život v něm. Nejlépe tuto podstatu vystihla Charlotta Weinsteinová, z jejíhož deníku byly pro lepší ilustraci vybrány dva záznamy. Dívka si při pohledu na rozestlané postele v domech za ghetttem, přála do těchto postelí vlézt, spát a probudit se jako normální člověk. Kapitola věnovaná prostoru uvnitř ghetta by mohla být mnohonásobně delší. Do ní byly zařazeny zápisky, které se zabývaly praktickým chodem ghetta, významnými událostmi apod. K této kapitole se podařilo shromáždit nejvyšší počet záznamů, ale vybrány musely být jen některé. Proto jsou zdůrazněny spíše jen některé body než celkový obraz ghetta Terezín se všemi jeho rysy.

Kapitola s názvem *Vědomí života* je členěna na tři části. První třetina se zabývá reflexí okolního světa, druhá reflexí sebe samého. Svět byl, podle deníkových zápisů, pro dítě místem, kde se, jak už bylo řečeno, snoubilo dobré se špatným. Téma nespravedlnosti je s ohledem na věznění zcela přirozené. Předmětem zájmu se stávají zcela obyčejné věci jako např. květy stromů, které popouzí k hlubším úvahám či stáří, jež mělo v ghettu z většiny velmi ubohou formu. Sebereflexe se vyznačují tvrdou přísností a bilancí, která nemá daleko ke kritice. Dítě se vidí jako nedokonalé, rozvíjí se motiv sebe-darování druhému člověku. Není ojedinělá myšlenka, že (nuceným) pobytem v ghettu proběhl duševní vývoj dítěte rychleji, než jak by tomu bylo za normálních okolností. Děti pak v denících působí opravdu vyspěleji, jejich úvahy se zaobírají věcmi a hodnotami, jaké bychom čekali od mnohem starších osob. Dítě se také muselo vyrovnat s úlohou, jakou mu rodiče a dospělí přisuzovali tím, že bylo mladé. Mládí však nebylo v ghettu takovým darem jako ve světě mimo něj. V ghettu se cítil mladý člověk bržděn a omezován, což byla, samozřejmě, pravda.

Třetí část aspektu vědomí života se pak zabývala seberealizací dětí v uměleckých představeních a životními plány. Ze záznamů bylo patrné, že umění dokázalo děti obrovsky naplnit a dodat jim sílu potřebnou k zachování duševního zdraví. Mnohé z nich si pak pro svoji budoucí dráhu chtěly vybrat právě obor umění. Děti ve svých denících líčí plány, které jsou připraveny naplňovat. Tím se dostáváme k myšlence, že mnoho dětí si vytvořilo plán života (cíl života). Dá se také hovořit, s odkazem na druhou kapitolu, o projektu. Projekt, neboli plán, byl důležitou duševní podporou k tomu, aby mohl vězeň koncentračního tábora přežít. Vezmeme-li v potaz, že děti byly obklopeny smrtí, která se, jak bude ještě vysvětleno, objevovala v různých podobách, stává se z jejich plánu života plán přežití. A protože autoři našich deníků zafixovali

své plány do podoby psaného slova a k těmto plánům se několikrát vraceli, a co více – plány je motivovali k tomu, aby změnili své chování, můžeme hovořit o strategii přežití. Celou kapitolu tvořily zápisky, ze kterých bylo vědomí života patrné, někdy i explicitně vyjádřené. Kde nebyla přímo vyjádřena myšlenka budoucího cíle, tam mohla být nahlížena strategie přežití jinou perspektivou. Seberealizaci lze považovat za prosazování sebe sama v tomto životě. Účast na uměleckém představení nemusela být jen chvilkovým útekem od reality, mohla být též přítakáním vlastnímu životu, potvrzením platné hodnoty své existence. O umění v Terezíně jsme mohli slyšet jako o duchovním odporu. Z hlediska našeho bádání lze říci, že šlo o vyjadřované vědomí života - o realizaci tohoto vědomí. Nelze však tyto hypotézy dokončit, dokud nezmíníme poslední část této práce. Tou je, v protikladu stojící, vědomí smrti.

Pojem smrti nebyl v naší práci chápán pouze jako fyzické úmrtí vězně v ghettu. Snažili jsme se podpořit myšlenku, že vědomí smrti se objevovalo i v případech, kdy dítě psalo o chystaném transportu na Východ a kdy se zaobíralo myšlenkami o místě, do kterého byli transportovaní vězni převezeni. Předem bylo upozorněno, že se nedá mezi těmito dvěma jevy a pojmem smrti udělat rovnítko. Z toho, co bylo napsáno o informovanosti terezínských vězňů v otázce Osvětlemi a plynových komor, mohlo být patrné, od jaké doby mohly i děti znát přesnější fakta. Tato skutečnost se pak odrážela v jejich záznamech z různě datovaných období, ale obecně lze shrnout, že kromě jediného zápisu, nemáme v denících přímé vyjádření o plynových komorách, vyhlazování či vraždění (v souvislosti s koncentračním táborem Osvětim-Birkenau). Tuto problematiku nám navíc shrnula Eva Herrmannová ve svém zápisu, jímž zaznamenala událost příjezdu tzv. evakuačních transportů, které byly koncem války do Terezína dopraveny z různých koncentračních táborů. Evino vyjádření, že nikdo nevěřil „klepům“, které se o Osvětlemi v Terezíně vyprávěly, můžeme považovat, alespoň co se týče dětských vězňů, za hodnověrné.

Předmětem kapitoly 7.1 byla tedy reflexe transportů na Východ. Tato negativní událost zasahovala do života vězňů především v jednom důležitém ohledu – ve ztrátě blízkých osob, se kterými si děti utvořily v Terezíně zvláštní pouto. V záznamech, které se transporty zabývaly, jsme často objevovali podobný jev – děti na poslední chvíli pomáhaly s balením a přípravami vězňům, kteří byli zařazeni do transportu. Nešlo pouze o přátele, ale i o zcela cizí vězně. Zmatek a chaos, jaký se před vypravením transportu prolínal celým ghettem, je z deníků patrný. Na základě zkoumaného textu jsme mohli vyslovit myšlenku, že transport na Východ byl vnímán jako pohoršení si v podmínkách určených nacisty. Vězni zanechávali své osobní věci v Terezíně, na cestu si brali hlavně teplé oblečení a snažili se odjet doslova s plným žaludkem. Všechno toto děti zaznamenávají, popisují a tak nelze přehlédnout strach, který z transportu mají. V Terezíně platila jedna zásada: hlavně se do transportu nedostat. Velmi cenný se v této

souvislosti jeví zápisek Ruth Brösslerové, které se podařilo na poslední chvíli nastoupit do transportního vlaku. Z této hrůzné zkušenosti můžeme vyčíst existenciální strach o sebe a blízkou rodinu a odpor, jaký v Ruth vyvolala představa, že by měla opustit Terezín a odjet do neznáma. Toto neznámo nebylo totiž pro děti jen nekonkrétním místem kdesi v Polsku. Neznámo, jak jej mohly děti podvědomě vnímat, se blížilo nejistotě a ta měla pro vězně koncentračních táborů a zejména pro jeho nejmladší vrstvu stejnou podstatu jako smrt.

Představami o Východu se zabývala následující kapitola a vyplynuly z ní tyto závěry: děti byly odkázané na různé zprávy dospělých vězňů, které znaly z doslechu. Zmiňují se ve svých denících o přijatých dopisnicích, které jim rodinní příslušníci poslali z Osvětimi. Na základě těchto dopisnic vyvozují závěry o podmínkách tábora, ale ty jsou zcela mylné. Nemůže nás překvapit, že dopisnice byly psány za tím účelem, aby klamaly, nikoli aby informovaly. Je otázka, do jaké míry děti informacím z dopisnic věřily, jejich reflexi nemáme k dispozici. Děti totiž znaly praktiky SS, které spočívaly ve lžích a klamu. Samy byly nuceny se jich účastnit, když do Terezína přijel Mezinárodní výbor Červeného kříže, nebo když některé z nich byly vybrány pro natáčení propagandistického dokumentárního filmu. Určitý náznak k odpovědi nám mohl dát zašifrovaný text Evy Herrmannové, který měla připravený pro případ, že by se její přítelkyně do Osvětimi dostala. Text, který měl různé značky, jež mohly vyjadřovat neklamnou skutečnost osvětimského tábora, byl čitelný jen pro tyto dvě dívky.

Byl mimo jiné zmíněn fakt, že v záznamech s tématem transportů a představ o Východu chybí v denících hlubší reflexe, která by se zabývala skutečnou podstatou transportů a Východu. Byla vyslovena myšlenka, že absenci těchto úvah nemůžeme poté, co jsme četli různé reflexe na různá témata, přisoudit nedostatku schopnosti uvažovat o takových věcech, protože by snad děti byly na takové myšlení příliš mladé, nebo proto, že byly před skutečnou pravdou chráněny dospělými vězni. Může nás až překvapit, do jaké míry vnímaly děti všechny informace, respektive „klepy“, které se ghettem šířily. Absence úvah na téma nejistoty Východu byla přičtena jejich sebezáchovnému pudu, snad můžeme říci, že byla nevědomky součástí strategie přežití. Strach, skepse a deprese, jakou mohla reflexe ohledně Osvětimi vyvolat, by nepřispěla k ničemu jinému než k duševní degradaci a oslabení vůle přežít. Absence reflexe však neznamená, že zde neexistovalo vědomí nejistoty-smrti. Naopak, po všem, co zde bylo řečeno, můžeme říci, že vědomí smrti bylo v tomto případě silné.

Poslední kapitolu této diplomové práce tvořily zápisky, které vyjadřovaly způsob kontaktu se smrtí nebo její přímé uvědomění. Smrt v ghettu byla dána do souvislosti s její nejčastější příčinnou – nemocemi. Jejich průběh byl v ghettu o to horší, že zde panovaly naprosto nehygienické podmínky a byl zde nedostatek lékařského materiálu a léků. Mnoho deníkových

záznamů bylo napsáno z tzv. marodky. Samotná nemoc byla dána do protikladu k aspektu vědomí života se všemi jeho rysy, jak jsme je uvedly. Životní síla, možnost seberealizace, přítomnost na vzdělávacích programech (program bylo v Terezíně slovo označující vyučování), to vše bylo nemocí utlumené až zastaveno. Jedno z dětí bylo přítomno smrti malého kojence, jiné zažily smrt blízké osoby na vlastní kůži. Takové vjemy pak mohly ponoukat k tomu, aby se dítě přece jen zastavilo nad úvahami o smrti. Dokonce jsme si mohli přečíst dětskou otázku, shledá-li se dotyčné dítě ještě někdy s těmi, kteří odjeli na Východ. Smrt otrásla dětmi pokaždé, když jí byly přítomny. Vzhledem k tomu, že většina z našich autorů žila na *heimu*, setkali se se smrtí nejčastěji na marodce – někdy i zprostředkovaně, v případě, že někdo z přátel na marodku odešel a už se nevrátil.

Ne všechny skutečnosti jsou v denících explicitně vyjádřeny, badatel musí mít k dispozici co nejvíce podpůrných pramenů a literatury, která se jeho tématem zabývá. Pak může zápisky deníků nahlížet z objektivnějšího hlediska (avšak nikdy ne zcela objektivního). Naprosto samozřejmě zde vyvstává otázka, do jaké míry musíme znát autory textů, abychom mohli text číst. Narážíme zde na případ Maud Stecklmacherové, jejíž otec spáchal v ghettu sebevraždu. V sešitě, který používala na zapisování slohových prací a úvah deníkového charakteru, se tato skutečnost neobjevuje. Přesto ji tato tragická událost nějakým způsobem formovala a zanechala v jejím myšlení „otisk“. Čtenář deníku může tento otisk vnímat, ale nemůže z textu vyvodit přímý důkaz. Proto můžeme vyslovit domněnku, že vědomí smrti mohlo být u dětí mnohem závažnější, než jak jej podávají ve svých denících. Deník samotný byl přece, jak jsme ukázali v druhé kapitole, místem k přežití. Strategií přežití nebylo pouhé zajištění fyzických potřeb pro existenci člověka. Stejnou měrou přispívala k přežití reflexe života v přítomnosti a vnímání platného smyslu života. Ten byl orientován do budoucnosti, avšak měnil přítomnost. Píše-li Ruth Brösslerová, že chce být umělkyní, mění to její přístup v přítomném čase v několika praktických ohledech. Nejen že hojně navštěvovala umělecká představení a nechala se jimi inspirovat, ale také se zavázala být už „ted“ lepším, otevřenějším člověkem. Životní cíl, individuální smysl bytí, nebyl v prostředí koncentračního tábora pouhým přáním, byl vědomým projektem naplňovaným už v přítomnosti.

Na konec této rekapitulace diplomové práce je potřeba říci toto: myšlenka strategie přežití neměla být výčtem vykalkulovaných postupů či praktických plánů na vzpouru proti nacistické nadvládě, jak ji můžeme znát z připravovaných nebo uskutečněných povstání v jiných koncentračních táborech a ghettech. Toto bádání se pohybovalo na poli duševního odporu a zachování lidské důstojnosti, která kořenila v určení smyslu lidské existence uprostřed místa, jež tuto existenci ohrožovalo. Předmětem zkoumání bylo dětské vnímání ghetta a vědomí možného

zániku lidského života. K osobním a intimním záznamům muselo být přistupováno s velkou opatrností - nejedná se zde o něco, co může být lehce změřitelné či prohlášené za obecně platné.

Z prezentovaných úryvků pak vyčnívaly některé silné motivy jako např.: jak pokračuje život mimo ghetto, kterého se dítě nemůže účastnit a jak bude do společnosti přijato po svém návratu z koncentračního tábora. Proč je dítě trestáno vězněním a upíráním možnosti využívat výhody svého mládí ve formě vzdělávání, cestování a radosti s přáteli. Jiný motiv nám ukazuje sebereflexi zrychleného duševního vývoje, který v prostředí koncentračního tábora mohl ústit až v předčasnou duševní vyspělost. Dále se v denících vyskytuje zodpovědnost za vlastní život, jeho naplnění a zachovávání hodnot, které neupírají žádnému člověku jeho práva na svobodu a přispívají ke zlepšení naší společnosti. Definitivní slovo necháme Evě Salusové, která před svojí deportací do Osvětimi zanechala v deníku Evy Herrmannové stopu své existence a vzkaz přítelkyni, již chtěla podpořit ve společném boji o plnohodnotný život, na který má každý člověk právo. Eva Salusová byla v Osvětimi zavražděna v patnácti letech. Její život byl teprve na počátku, stejně jako u dalších dětí, které byly v koncentračních táborech zavražděny.

3. října 1944

Čím chceš být? Co chceš mít? Po čem toužíš?

To všechno dostaneš tím vším budeš! Jenom silně chtít! Jenom silně toužit! Všechno, všechno se na světě dokáže, umíme-li opravdu chtít!

Ale musíš vědět, co chceš. Musíš si to představit a stále mít před očima a rád na to myslit.

Kde stojí psáno, kdo to řekl, že musíš zůstat v pozadí, v podřízeném postavení, věčně chudý? Ne, nikdo to neřekl, nikdo Ti v tom nemůže zabránit, abys nedošel tam, kam sis opravdu namířil. Je k tomu zapotřebí především dvou věcí:

1. Věřit, že je to pro Tebe možné a že to tak bude.

2. Silně toužit, chtít, aby to takhle bylo.

Nesmíš pochybovat a nesmíš přestat chtít. A měj obrázek své budoucnosti stále před očima – dnem i nocí!

Víra a vůle, to je ten motor, kterým se rozjedou Tvé schopnosti na plné obrátky.

Umíš-li věřit a umíš-li chtít, dokážeš všechno.

Jenom si dej vysoký cíl, neboj se stanovit jej tak vysoko, že se Ti dnes tají až dech.

Dej si cíl jako jedinec, jako člen svého národa i jako občan světa.

Dostal jsi život, dostal jsi hřivnu, dej ji dál bohatší, rozmnoženou, nebo podle básníka Růže stolisté:

„...aspoň pro budoucí

*poutníky a poutnice
uovnávej silnice!“*

*V upomínku na
Terežín,*

Eva Salusová

PRAMENY A LITERATURA

Prameny

Bonaco. Časopis. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 1846.

BRÖSSLEROVÁ, Ruth. *Deník*. 1942 – 1945. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

BRÖSSLEROVÁ (BLAŽKOVÁ) Ruth. *Vzpomínka*. Sbírka vzpomínek. APT, inv. č. 8772.

BRÖSSLEROVÁ Ruth. *Památničky*. 1942-1943. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 3693.

Denní rozkazy. 1941 – 1944. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 143.

Domov. Časopis. 1943 – 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 11461.

ENGLÄNDEROVÁ Raja. *Památník z L410*. 1942-1943. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

HERRMANNOVÁ, Eva. *Deník*. 1944 – 1946. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

Heřmanova sbírka. Sbírkové oddělení. Památník Terezín.

Hlas pudy. Časopis. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 306.

KLEIN, Ota. *Vliv koncentračního tábora na ethický charakter židovské mládeže*. Praha: Univerzita Karlova, Filosofická fakulta, 1948. 127 s. Disertační práce. APT, inv. č. 166/80.

LAUSCHEROVÁ, Irma. *Vzpomínka*. 1977. Sbírka vzpomínek. APT, inv. č. 5247.

Noviny. Časopis. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 1850.

PLATOVSKÁ, Hana. *Deník*. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 5248.

POLÁKOVÁ, Božena. *Vzpomínka*. Sbírka vzpomínek. APT, inv. č. 8786.

REDLICH, Egon. *Deník*. 1942 – 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 12831.

REINEROVÁ, Hana. *Vzpomínka*. Sbírka vzpomínek. APT, inv. č. 2235.

Rim Rim Rim. Časopis. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 1189.

ROBITSCHKEK, Martin. *Deník*. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 11769.

ROBITSCHKEK, Martin. *Plan von Theresienstadt – Plán Terezína*. 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 11775.

Roční zpráva za l. 1943-1944. 1944. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 303a.

STECKLMACHEROVÁ, Maud. *Výpisky z deníku a slohových prací*. 1943 – 1945. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

STECKLMACHEROVÁ, Maud (BEER Mihal). *Vzpomínka*. Sbírka vzpomínek. APT, inv. č. 11473.

Vedem. Časopis. 1942 – 1944. Ghetto Terezín. APT, inv. č. 1317.

Vzpomínka. Opis deníku Věry Segerové, 1942. 1970. Sbírka vzpomínek. APT, inv. č. 4188.

WEISSOVÁ, Helga. *Památník*. 1938-1943. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 324a.

Zprávy k 1. výročí založení domova. 1943. Sbírka Terezín. ŽMP, inv. č. 304/1.

Použitá literatura

ADLER, Hans Günther. *TEREZÍN 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství. Díl I. – Dějiny*. Brno: Barrister & Principal, 2006. 291 s. ISBN 80-7364-024-4.

ADLER, Hans Günther. *TEREZÍN 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství. Díl II. – Sociologie*. Brno: Barrister & Principal, 2006. 490 s. ISBN 80-7364-024-4.

ADLER, Hans Günther. *TEREZÍN 1941 – 1945. Tvář nuceného společenství. Díl III. – Psychologie*. Brno: Barrister & Principal, 2007. 315 s. ISBN 80-7364-024-4.

BOŘKOVCOVÁ, Hana. *Píšu a sešit mi leží na kolenou*. Praha: Plus, 2011. 392 s. ISBN 978-80-259-0055-0.

BEEROVÁ, Michal Maud. *Co oheň nespálil*. Prostějov: Muzeum Prostějovska v Prostějově, 2005. 208 s. ISBN 80-86276-18-X.

BENZ, Wolfgang. Vnucené iluze. Úvahy o vnímání a přijímání ghetta Terezín. In: *Terezínské studie a dokumenty 2002*. Praha: Academia, 2002. s. 40-48. ISBN 80-200-1031-9.

BERČÍKOVÁ, Nikola. *Děti v terezínském ghettu*. Praha: Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta, Ústav židovských studií, 2010. 59 s. Vedoucí bakalářské práce PhDr. Lena Arava-Novotná, Th.D.

BLODIG, Vojtěch. *Terezín v „konečném řešení židovské otázky“ 1941 – 1945*. Praha: Oswald, 2003. 135 s. ISBN 80-85433-88-5.

BRENNER-WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*. Brno: Barrister & Principal, 2007. 294 s. ISBN 80-87029-03-8.

EHRMANN, František (ed). *Terezín*. Praha: Council of Jewish Communities in the Czech Lands, 1965. 327 s. ISBN neuvedeno.

FANTLOVÁ, Zdeňka. *Klid je síla, řek 'tatínek*. Praha: Primus, 1996. 279 s. ISBN 80-85625-71-7.

FEDOROVÍČ, Tomáš. Deník Pavla Weinera. In: *Terezínské listy 31/2003*. Praha: Oswald, 2003. s. 63-88. ISBN 80-85433-87-7.

FRANĚK, Rudolf. *Terezínská škola*. Praha: Naše vojsko, 1965. 32 s. ISBN neuvedeno.

FRANKL, Viktor E. ...*A přesto říci životu ano*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1996. 127 s. ISBN 80-7192-095-9.

FRANKOVÁ, Anne. *Deník*. Praha: Triáda, 1991. 264s. ISBN 80-86138-58-5.

FRANKOVÁ, Anita. Terezínská výchova. In: *Terezínské studie a dokumenty 1998*. Praha: Academia, 1998. s. 114-120. ISBN 80-200-0682-6.

HÁJKOVÁ, Věra. Nejmenší vězňi v Terezíně. In: *Terezínské listy 26/1998*. Praha: Oswald, 1998. s. 58-65. ISBN 80-85433-32-X.

HOLLIDAYOVÁ, Laurel. *Holocaust a válka očima dětí (Utajené deníky)*. Praha: Prostor, 1997. 307 s. ISBN 80-85190-56-7.

HOŘEC, Jaromír (ed.). *Deníky dětí*. Praha: Naše vojsko, 1961. 269 s. ISBN neuvedeno.

CHLÁDKOVÁ, Ludmila. Deníky terezínských vězňů. In: *Terezínské listy 25/1997*. Praha: Oswald, 1997. s.120-126. ISBN 80-85433-31-1.

CHLÁDKOVÁ, Ludmila. Děti a mládež v Terezíně. In: (eds) Boldt, Frank. *Malý a velký svět takzvané terezínské opery „BRUNDIBÁR“ a toulky česko-německo-židovskou minulostí – Brundibárovým Terezínem – až po dnešek s 39 pozastaveními Josefa Brodského*. Cheb: Nadace Evropské Comenium, 2000. s. 97-103. Xeroxová kopie článku.

KÁRNÝ, Miroslav (ed). *Terezínská pamětní kniha*. Praha: Melantrich, 1995. 1559 s. ISBN 80-7023-209-9/ 80-7023-225-0.

KÁRNÝ, Miroslav. Osvětimská zpráva a osudy terezínského rodinného tábora v Birkenau. In: *Vlastivědný sborník LITOMĚŘICKO XXVI*. Litoměřice: 1990, s. 179-209. ISBN není.

KÁRNÝ, Miroslav. Útěk osvětimského vězně Vítězslava Lederera a český odboj. In: *Terezínské studie a dokumenty*, Praha: Academia, 1997, s. 147-169. ISBN 80-200-0615-X.

KASPEROVÁ, Dana. *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu Čechy a Morava a v ghettu Terezín*. Praha: nakl. Filozofická fakulta UK v Praze, 2011. 224 s. ISBN 978-80-7308-327-4.

KLIBANSKI, Bronka: Děti z ghetta Białystok v Terezíně. In: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha: Academia, 1996, s. 71–83. ISBN 80-200-0582-X.

KOHNNOVÁ, Věra. *Deník*. Středokluky: SUSA, 2006. 212 s. ISBN 80-86057-40-2.

Kolektiv autorů. *Ottův slovník naučný: Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí (Volume 6)*. Praha: nakladatelství J. Otto, 1893. 936 s. ISBN 80-7185-057-8.

KREJČA, Otomar; KREJČOVÁ, Helena; LHOTKA, Petr. První etapy holocaustu Židů a Romů v Protektorátu Čechy a Morava 1939 – 1941. In *Téma: Holocaust, informační materiál pro učitele k výuce na základních a středních školách*. Praha: Tauris, 2000. s. 13 – 24. ISBN 80-211-0364-7.

KŘÍŽKOVÁ, Marie Rút; KOTOUČ, Kurt Jiří; ORNEST, Zdeněk. *Je mojí vlastní hradba ghatt?* Praha: Aventinum, 1995. 155 s. ISBN 80-7151-528-0.

LAGUS, Karel; POLÁK Josef. *Město za mřížemi*. Praha: Naše vojsko, 1964. 365 s. ISBN 28/52-076-64.

LAUSCHEROVÁ, Irma. Ze zápisů a pamětí terezínského čísla. In: *Terezínské listy 14/1985*. Praha: Oswald, 1985. s. 38-55. ISBN neuvedeno.

MAKAROVA, Elen. *Franz Peter Kien*. Praha: Oswald, 2009. 238 s. ISBN 978-80-87242-07-0.

MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí. Já, děcko bloudící?* Praha: Bergman, 2009. 479 s. ISBN 978-80-904207-2-4.

MARGRY, Karel. Nacistický propagandistický film o Terezíně. In: *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. Praha: Logos, 1992, s. 208–224. ISBN 809013520X.

MEROVÁ, Evelina. *Opožděné vzpomínky*. Brno: Barrister & Principal, 2009. 164 s. ISBN 978-80-87029-52-7.

ONDŘICHOVÁ, Lucie. *Příběh Fredyho Hirsche*. Praha: Sefer, 2000. 113 s. ISBN 80-85924-32-3

PIPER, Franciszek. Rodinné tábory v Osvětimi-Birkenau. In: *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. Praha: Logos, 1992, s. 161–165. ISBN 809013520X.

PRESSBURGER, Chava. *Deník mého bratra*. Praha: Trigon, 2005. 128 s. ISBN 80-86159-54-X.

REDLICH, Egon. *Zítřejede, synu, pojedeme transportem*. Brno: Doplněk, 1995. s. 264. ISBN 80-85765-40-3.

ROTHKIRCHENOVÁ, Livie. Duchovní odpor v Terezíně. In: *Terezínské studie a dokumenty 1997*. Praha: Academia, 1997. s. 116-129. ISBN 80-200-0615-X.

SMÉKALOVÁ, Ilona. Kolik dětí zemřelo v Terezíně? In: *Terezínské listy 26/1998*. Praha: Oswald, 1998. s. 71-82. ISBN 80-85433-32-X.

UTITZ, Emil. *Psychologie života v terezínském koncentračním táboře*. Praha: Dělnické nakladatelství, 1947. 68 s. ISBN neuvedeno.

WOLF, Otto. *Deník Otty Wolfa*. Praha: Sefer, 2011. 360 s. ISBN 978-80-85924-66-4

Elektronické zdroje

Adolf Eichmann [online]. ©2011, [cit. 2012-06-24]. Dostupné z:

<<http://www.holocaust.cz/cz2/history/people/eichmann>>.

Bergen-Belsen [online]. ©2012, [cit. 2012-06-15]. Dostupné z:

<<http://www.bergenbelsen.co.uk>>.

Brössler Beno: Oznámení o úmrtí, ghetto Terezín [online]. ©2010, [cit. 2012-05-29]. Dostupné z: <<http://www.holocaust.cz/cz/document/DOCUMENT.ITI.17647>>.

Český hudební slovník osob a institucí. *Karel Berman* [online]. ©2008, [cit. 2012-05-29].

Dostupné z:

<http://www.ceskyhudebnislovník.cz/slovník/index.php?option=com_mdictionary&action=record_detail&id=97>.

Databáze Památníku Terezín [online]. ©2010, [cit. 2012-05-20]. Dostupné z:

<<http://www.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/listiny/index2.php>>.

Eichmann's Helpers [online]. ©2006, [cit. 2012-06-24]. Dostupné z:

<<http://www.deathcamps.org/reinhard/eichmann%20helpers.html>>.

Encyklopaedia Britannica. *Diary (literature)* [online]. ©2012, [cit. 2012-01-21]. Dostupné z:

<<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/161674/diary>>.

HAVLÍN, Lukáš. *Deník jako prostor přežití* [online]. ©1997, [cit. 2012-01-21]. Dostupné z:

<<http://www.biograf.org/clanky/members/clanek.php?clanek=v1203>>.

Institut Tereziánské iniciativy. *Tereziánská Iniciativa č. 57. Časopis mezinárodního sdružení*

[online]. ©2011, [cit. 2012-06-12]. Dostupné z:

<<http://www.terezinstudies.cz/pdfs/newsletter57.pdf>>.

Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau – Dora [online]. ©2012, [cit. 2012-06-15].

Dostupné z: <www.buchenwald.de>.

Vedem – Terezín [online]. ©2012 [cit. 2012-01-21]. Dostupné z: <[://www.vedem-terezin.cz/](http://www.vedem-terezin.cz/)>

Zdeněk Konopásek. *Biografická sociologie* [online]. ©2010, [cit. 2012-05-06]. Dostupné z: <<http://zdenek.konopasek.net/archiv/bios/info.htm>>.

Zpravodaj. *Ghetto Terezín – před koncem války*. [online]. ©2010, [cit. 2012-06-08]. Dostupné z: <<http://newsletter.pamatnik-terezin.cz/?p=333>>.

SUMMARY

The diploma thesis *The survival strategy used by children and youth imprisoned in the Terezin ghetto between 1942 – 1945 based on their diaries* is a study, which analyze some extant diaries written by children deported during Word War II to the Terezin ghetto. As the main sources served archive materials, especially unpublished children´s diaries kept in the Jewish Museum of Prague and in the Terezin Memorial.

Terezin ghetto (*Theresienstadt*) was exist between November 1941 and May 1945. Part of this work is concise representation of the ghetto´s beginning and function and overall conditions. In the following chapter is briefly described children´s homes, which were established thanks to *Jugendfürsorge*, department which cared about youth in the ghetto. This part deals with the moral influence on children given by the specific conditions and it was presented supporting function of the arts performed by adult prisoners and children too.

The main part of this work consists in a researching of the diary entries sorted in predermined aspects. One of them is the space-time aspect. It was selected some entries which described the past, the present and the future. Other entries included reflecting of space out of the ghetto and space in. It was made many hypothesis which contributed to the next analyses.

Other aspects, opposite to each other, are awareness of life and awareness of death. The analyses of these chapters demonstrate that children reflected on responsibility of their life and created plans which can be called aim in life. This aim can held as the survival strategy because children was surrounded by death in the ghetto. At the same time they was aware of dangers related to transport to Auschwitz. The entries about this concentration camp are characterized by several informations and views.

The conclusion includes all the hypothesis resulting from elaborated analyses, which deduce on existention of the survival strategy held in children´s diaries of the Terezin ghetto. It must be said most of the children and youth imprisoned in the Terezin ghetto was murdered in Auschwitz concentration camp. A few of children´s diaries give the testimony of their braveness and the will to live.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Mapa terezínského ghetta (obrázek)²⁴⁷

Příloha č. 2: Záběr z propagandistického filmu: vězni na náměstí (foto)²⁴⁸

Příloha č. 3: Fotografie zahrady v šancích protektorátního četníka A. Vašíčka (foto)²⁴⁹

Příloha č. 4: Záběr z propagandistického filmu: žena hrající s dětmi hru (foto)²⁵⁰

Příloha č. 5: Záběr z propagandistického filmu: ubikace dětí (foto)²⁵¹

Příloha č. 6: Stránka z památníčku Ruth Brösslerové²⁵²

Příloha č. 7: Obal deníku Hany Platovské (foto)²⁵³

Příloha č. 8: Stránka z deníku Hany Platovské s kresbou zachycující sčítání v bohušovické kotlině (foto)²⁵⁴

Příloha č. 9: Stránka z deníku Hany Platovské (foto)²⁵⁵

Příloha č. 10: Obal deníku Evy Herrmannové (foto)²⁵⁶

Příloha č. 11: Stránka z deníku Evy Herrmannové s přilepenými vlasy (foto)²⁵⁷

Příloha č. 12: Stránka z deníku Evy Herrmannové s kresbou dětského představení Broučci (foto)²⁵⁸

Příloha č. 13: Obal deníku Maud Stecklmacherové (foto)²⁵⁹

Příloha č. 14: Obrázek z deníku Maud Stecklmacherové (foto)²⁶⁰

²⁴⁷ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 10544.

²⁴⁸ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 793. Práva vlastní Národní filmový archiv v Praze.

²⁴⁹ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 7514. Práva vlastní Židovské muzeum Praha.

²⁵⁰ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 1876. Práva vlastní Národní filmový archiv v Praze.

²⁵¹ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 800. Práva vlastní Národní filmový archiv v Praze.

²⁵² Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 3693.

²⁵³ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 5248.

²⁵⁴ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 5248.

²⁵⁵ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv. č. 5248.

²⁵⁶ Převezato z Archivu Židovského muzea v Praze.

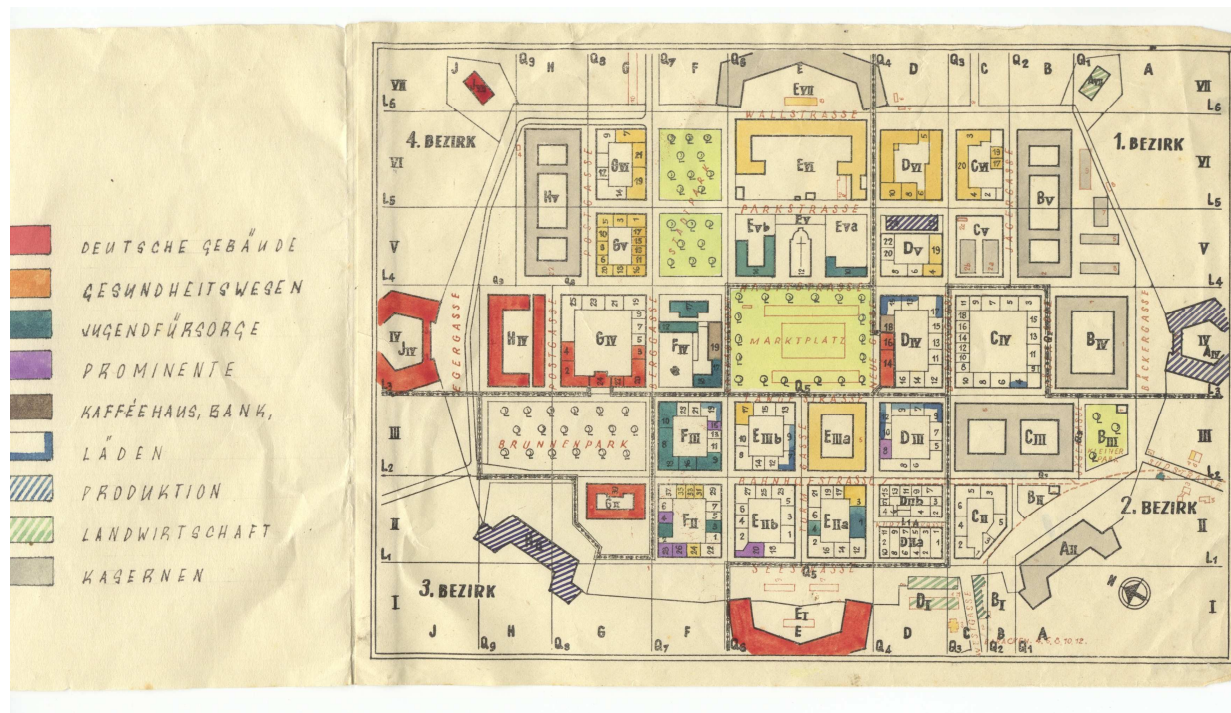
²⁵⁷ Převezato z Archivu Židovského muzea v Praze.

²⁵⁸ Převezato z Archivu Židovského muzea v Praze.

²⁵⁹ Převezato z Archivu Židovského muzea v Praze.

²⁶⁰ Převezato z Archivu Židovského muzea v Praze.

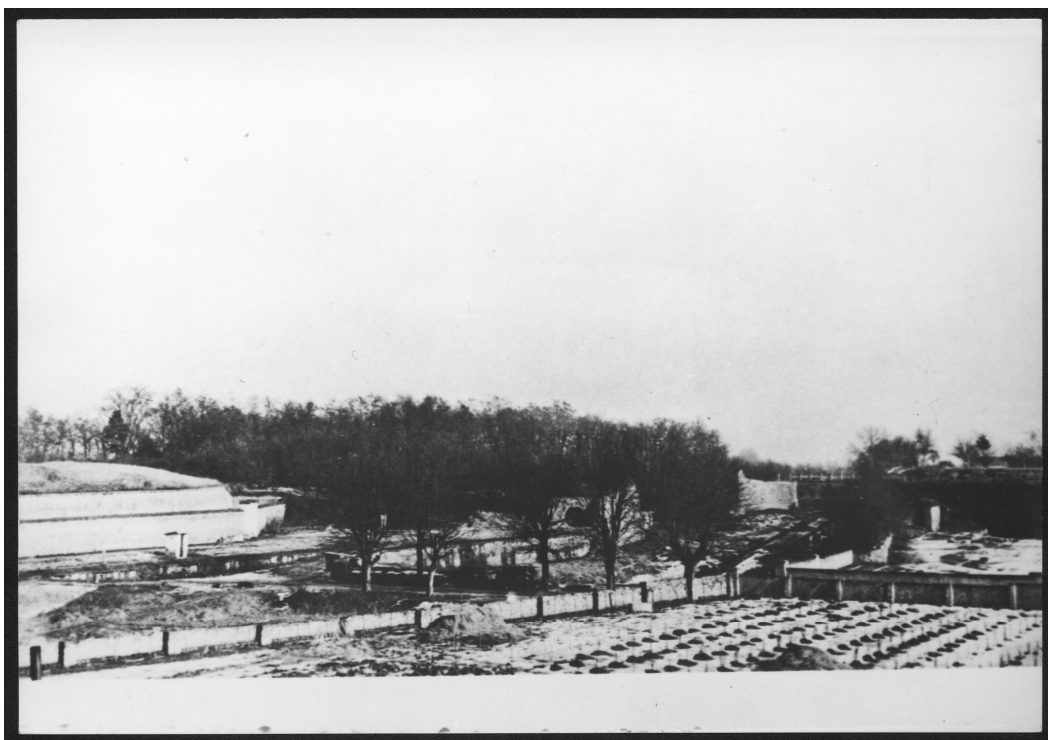
PŘÍLOHY

Příloha č. 1: Mapa terezínského ghetta

Příloha č. 2: Záběr z propagandistického filmu: vězni na náměstí

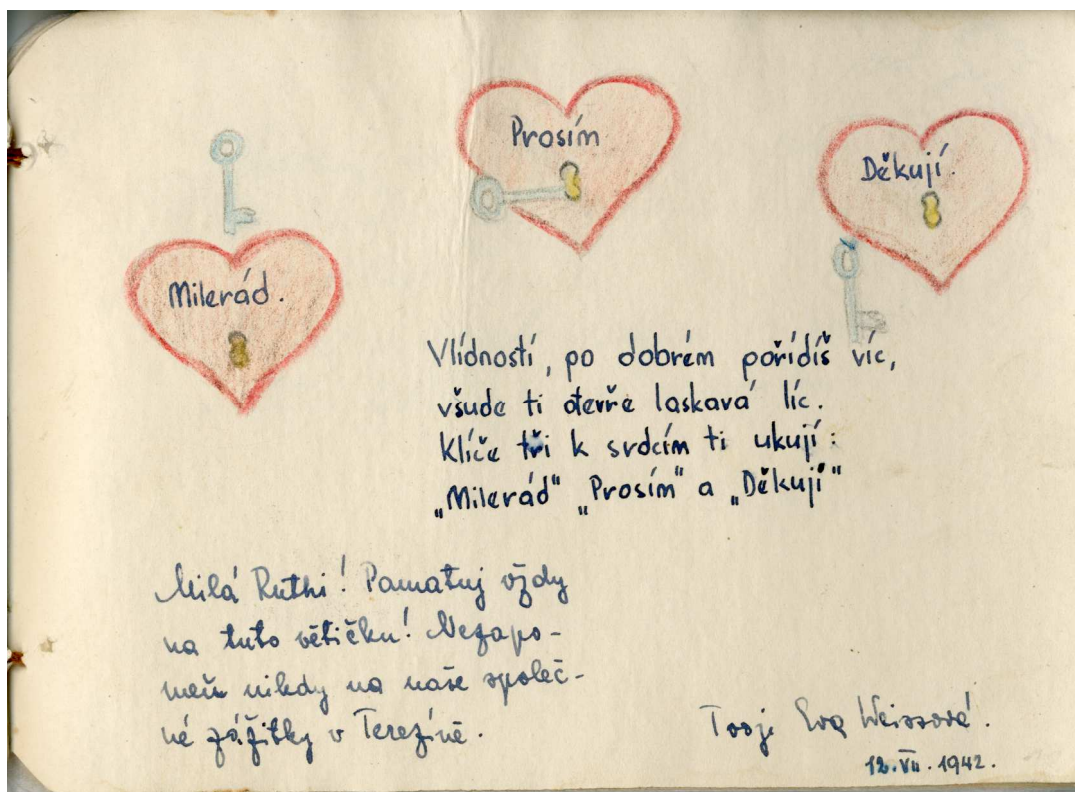
Příloha č. 3: Fotografie zahrady v šancích protektorátního četníka A. Vašíčka

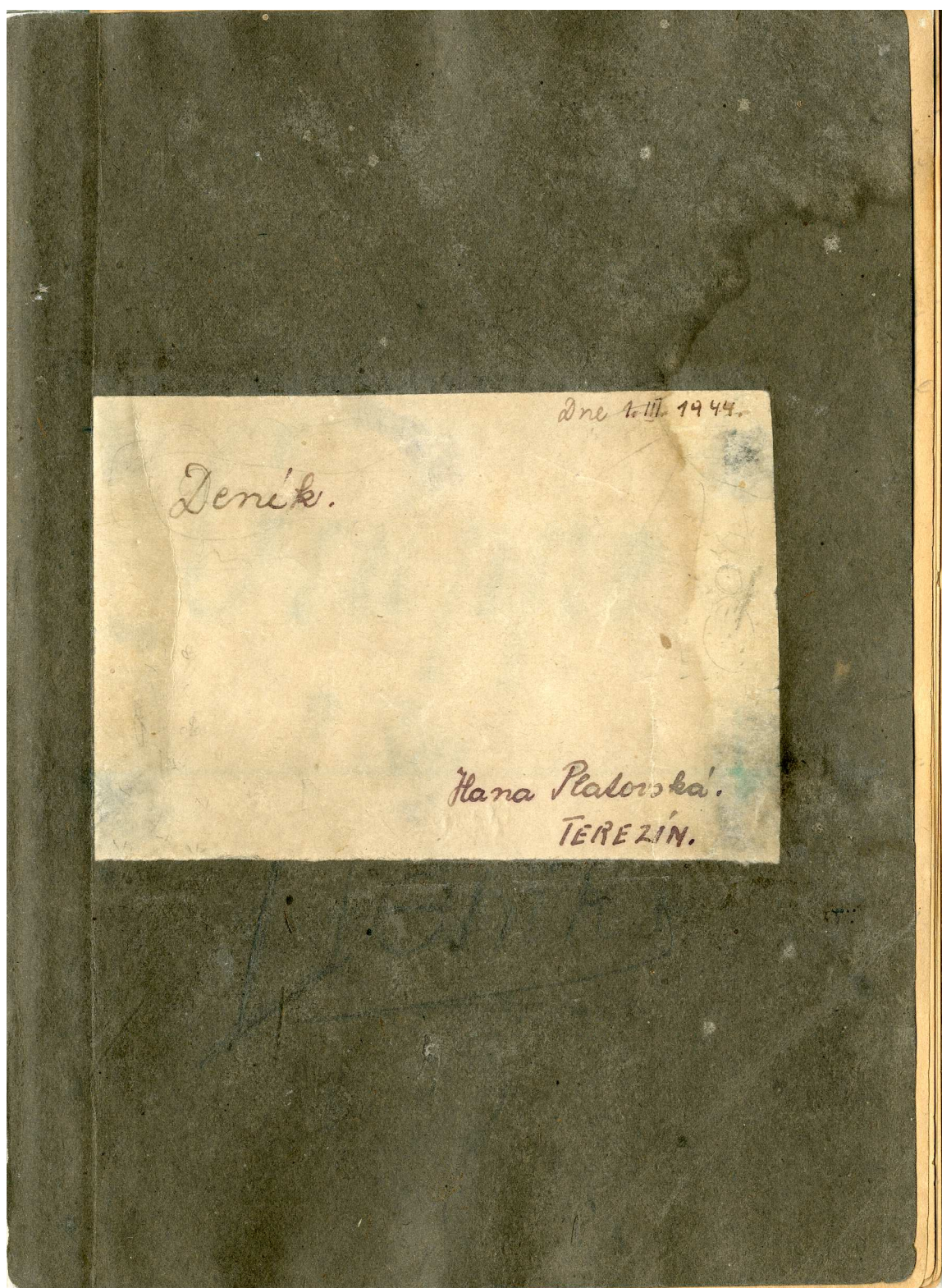
Příloha č. 4: Záběr z propagandistického filmu: žena hrající s dětmi hru

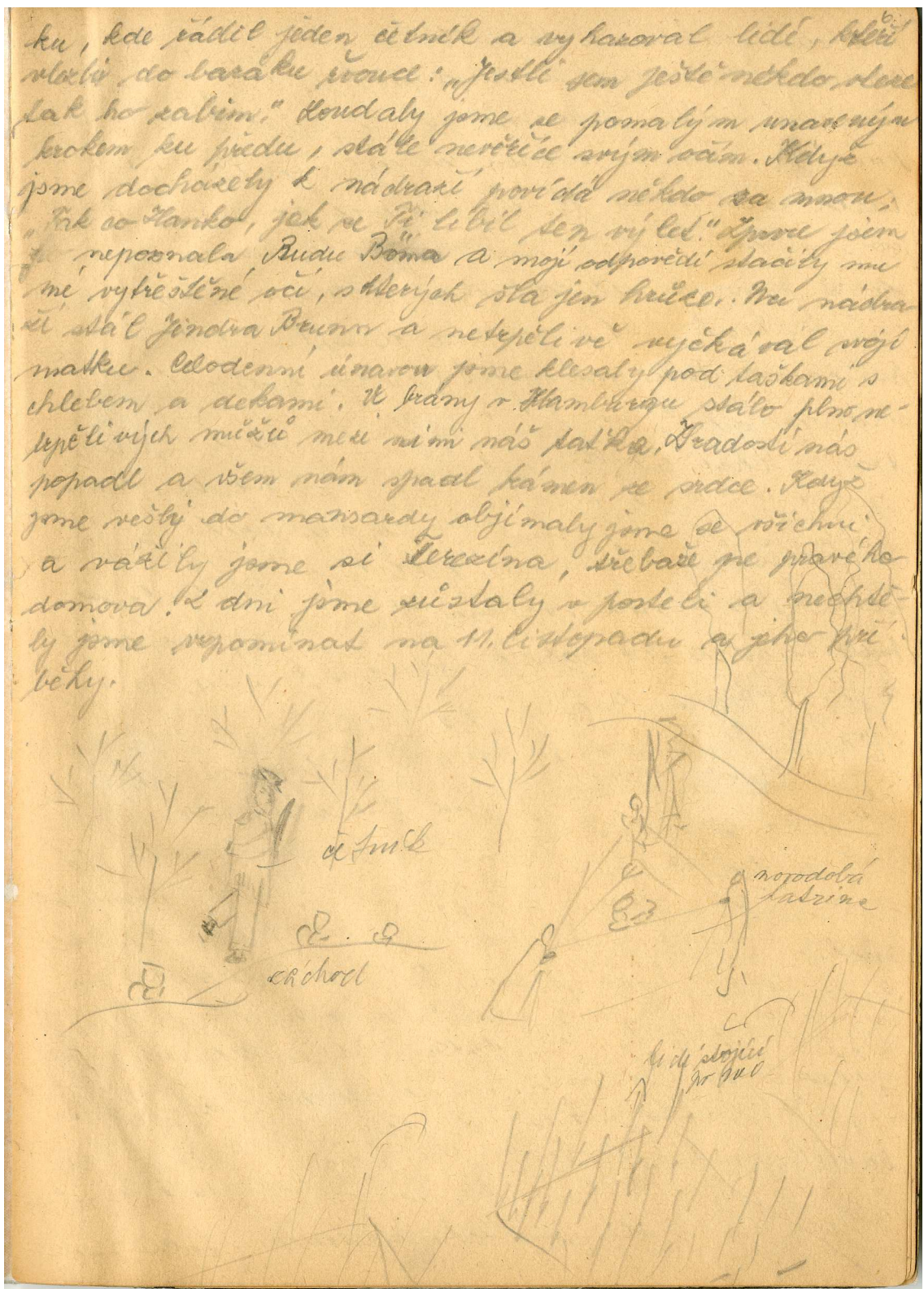
Příloha č. 5: Záběr z propagandistického filmu: ubikace dětí

Příloha č. 6: Stránka z památníčku Ruth Brösslerové

Příloha č. 7: Obal deníku Hany Platovské

Příloha č. 8: Stránka z deníku Hany Platovské s kresbou zachycující sčítání v bohušovické kotlině

mimule jsem měla strachnou skot na pedice,
když mi řekl:

- Šťastné mládí - nemáím vůbec šťastné mlá-
dí, a myslím, že je nemájí ani ostatní. Mládí
je tušení a strach a příprava na to, co může
kdož si, zda dobře či zle - mládí je samota, ne-
jistota a touha - ... o, Bože, sedět je sladký
a slavný, dívám se do zkorušené krásy, na je-
bi jiskru plence, všechno se kolem točím a otví-
rám, jen já tu sama sedím a myslím, co přijde
zítra ???

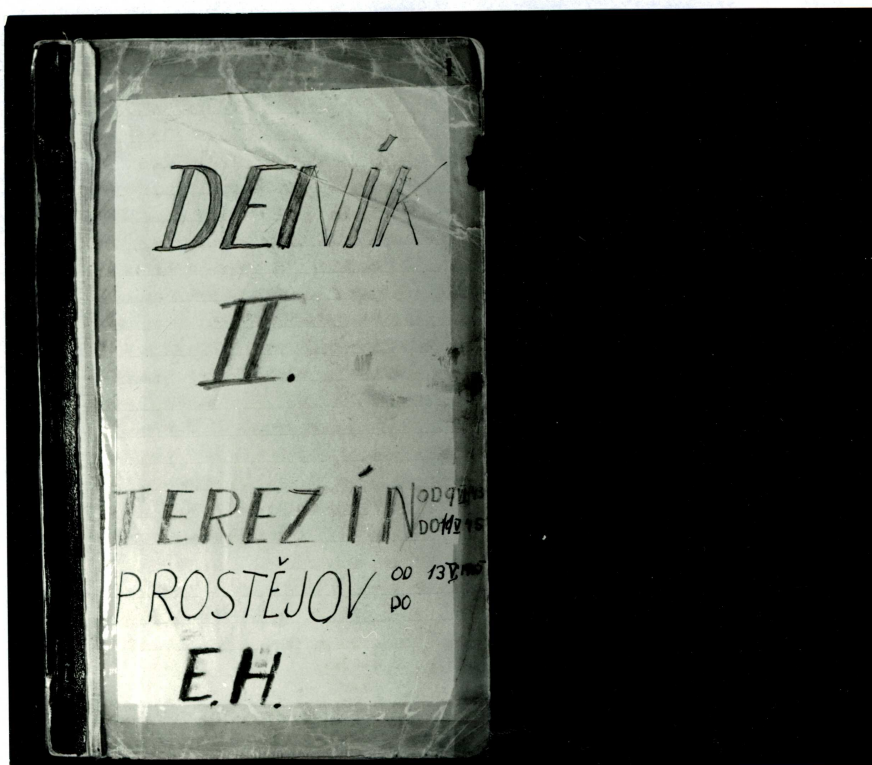
7. VII. 44.

Žít je tak krásný. Příroda kvete, rozkvétá vše-
mi barvami. Děti jsou tak špatné, zlé, solucky.
Každý člověk žije jen pro jednoho, kterého chce
milovat, s kterým chce žít, se kterým se chce
dít o zlé i dobré. Žít je krásný, a je v něm
mnoho útrap a údelů, které musí každý z nás
lehce přenést přes sebe.

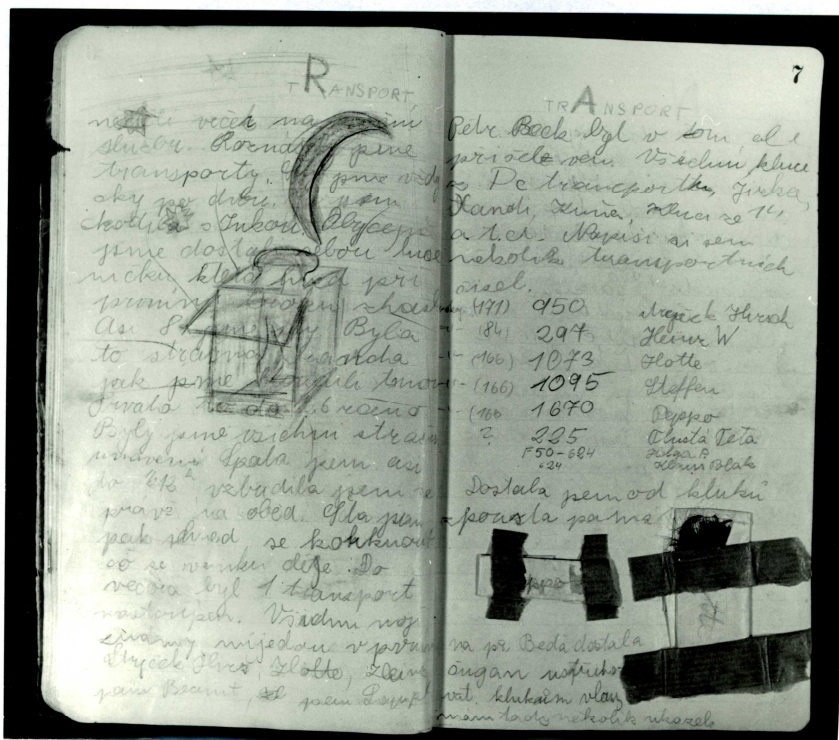
Jsem na své stáří velmi vášná, nevím co mi stále
pomáhá před ostatními, nevím jestli nedostateč-
ná udělanost či výnos či krása?? Na to je
těžko odpovědět. Často sama přemýšlím, co bude
v budoucnosti, když budu mít roka, a když před
jím najdu jedinou toho pro kterým toužím. Dou-
fám, že někdy, bude můj životní cíl u konce.

Vždyť je to už tak krásně dlouho, ^{14. VIII. 44.}
jsem nešťastná. 5 týdnů. Ale to neradi-
šel to všechno vynahradím.

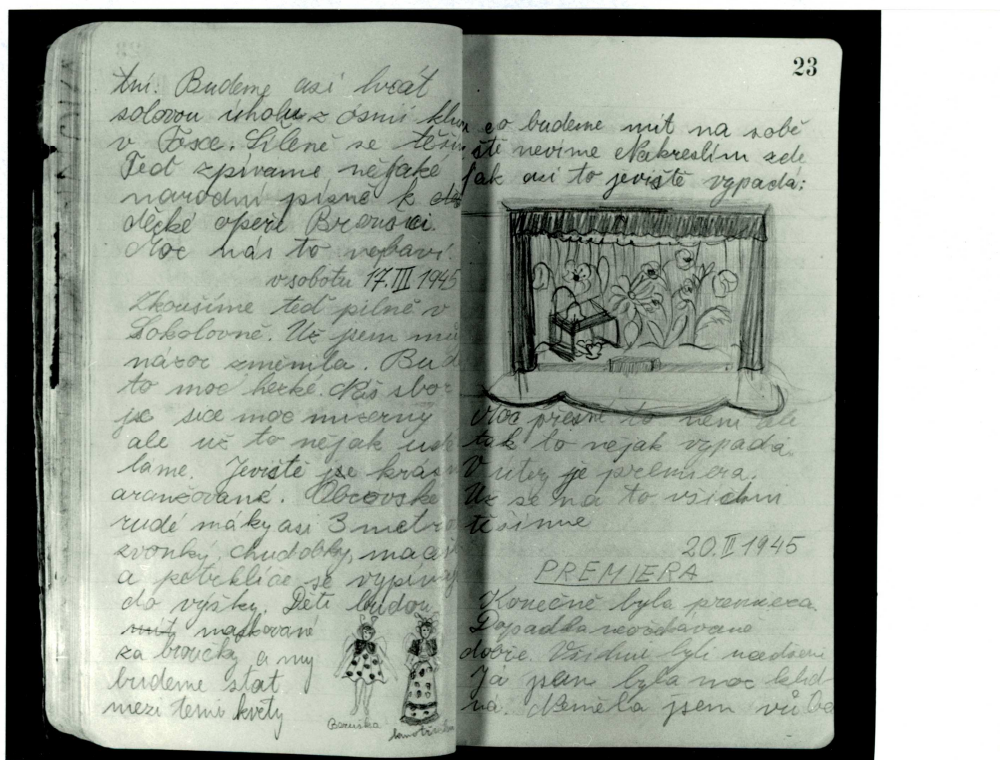
Příloha č. 9: Stránka z deníku Hany Platovské

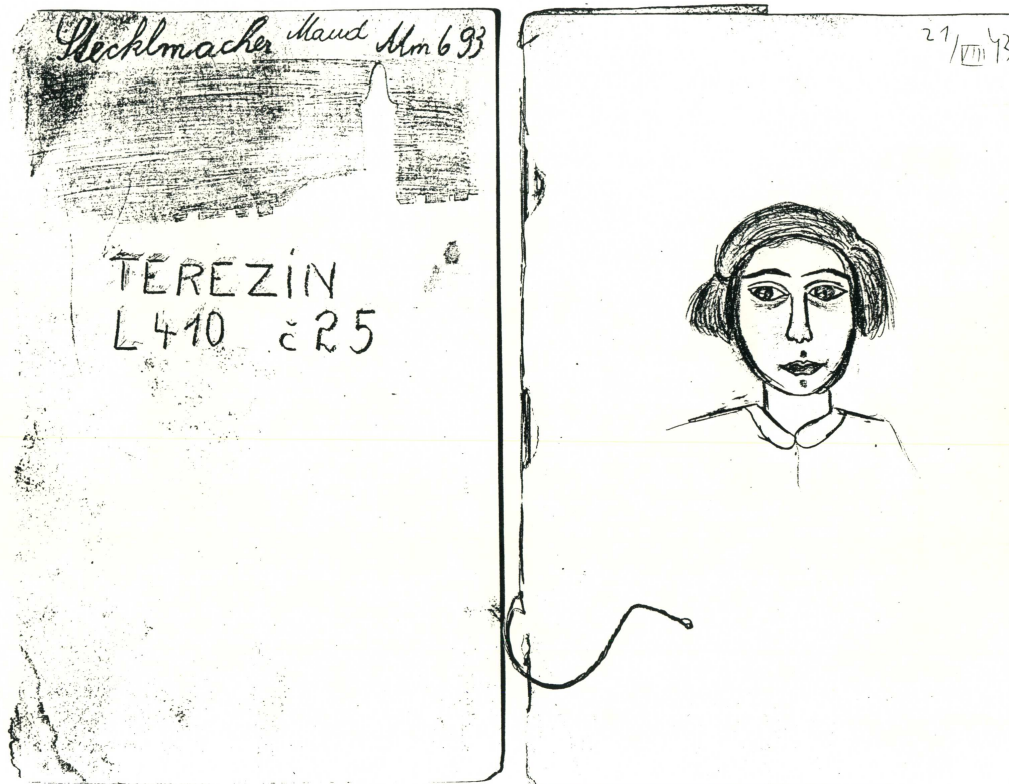
Příloha č. 10: Obal deníku Evy Herrmannové

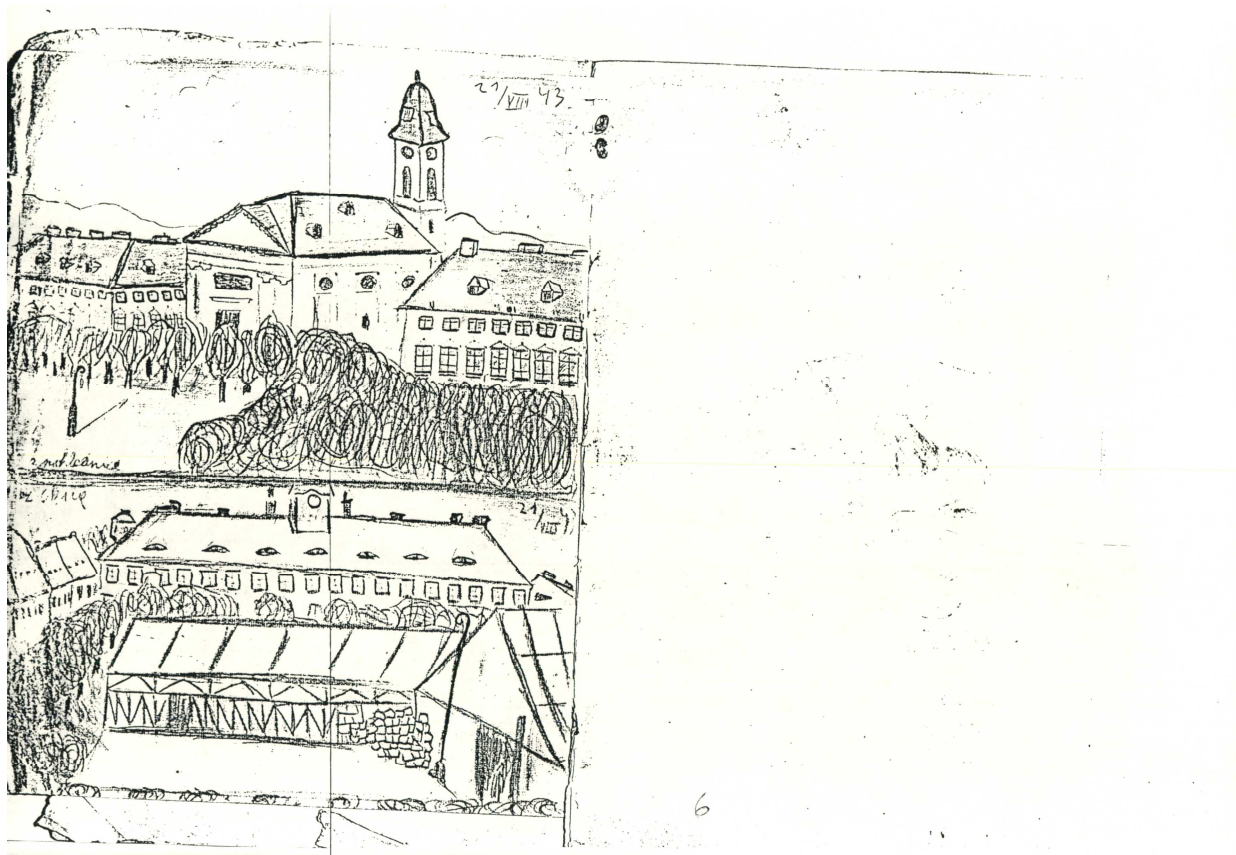
Příloha č. 11: Stránka z deníku Evy Herrmannové s přilepenými vlasy

Příloha č. 12: Stránka z deníku Evy Herrmannové s kresbou dětského představení Broučka

Příloha č. 13: Obal deníku Maud Stecklmacherové

Příloha č. 14: Obrázek z deníku Maud Steckmacherové